

Der

ISSN 1641-0033

POLSKIE TOWARZYSTWO HISTORYCZNE
ODDZIAŁ W BIAŁYMSTOKU

CONTENTS

Articles

Andrej Mastyka, <i>Belarussian Students' Association at the University Stephan Batory (1921-1939)</i>	5
Olga Kowal, <i>Cultural relationship between Belorussian and Ukrainian emigration in the interwar period</i>	21
Tadeusz Gawin, <i>An attempt at depriving the Union of Poles in Belarus (ZPB) of its independence in 2005</i>	29

Autoreports

Alena I. Paszkiewicz, <i>The activity of charity organizations in the area of Western Belarus in 1921-1939</i>	45
Anatolij Moszczuk, <i>The Bund's activity in the area of Western Belarus in 1921-1939</i>	59

Sources and materials

Magdalena Dzienis-Todorczuk, <i>Childhood memories from Siberia</i>	71
Anna Pyżewska, <i>Materials for the history of the Gypsy population in Białystok Voivodeship in the 1960s</i>	83

Critical essays, reviews and notes 107

Scientific Chronicle 141

In memoriam 161

**BIULETYN
HISTORII POGRANICZA**

Nr 10

Białystok 2009

Biuletyn Historii Pogranicza

Pismo Oddziału Polskiego Towarzystwa Historycznego w Białymstoku

Rada Redakcyjna

Adam Dobroński (Białystok), Jan Dziegielewski (Warszawa),
ks. Tadeusz Krahel (Białystok), Algis Kasperavicius (Wilno), Wasilij Kuszner (Mińsk),
Alvydas Nikžentaitis (Wilno), Aleś Smalianczuk (Grodno–Wilno)

Redakcja

Jan Jerzy Milewski – redaktor,
Aleksander Krawcewicz (Grodno) i Rimantas Miknys (Wilno) – zastępcy redaktora,
Marek Kietliński, ks. Tadeusz Kasabuła, Cezary Kukło,
Anna Pyżewska, Jan Snopko, Wojciech Śleszyński

Tłumaczenie streszczeń na język angielski:

Autorzy, Antoni Potyra

Adres Redakcji

15-637 Białystok, ul. Warsztatowa 1a
e-mail: pth@hum.uwb.edu.pl

Konto Oddziału PTH:

Podlasko-Mazurski Bank Spółdzielczy w Zabłudowie
08 8099 0004 0013 3030 2000 0010

Druk: Zakład Poligraficzny OFFSET-PRINT s.c.
15-748 Białystok, ul. Broniewskiego 14

SPIS TREŚCI

Artykuły

- Andrej Mastyka, *Białoruski Związek Studentów na Uniwersytecie Stefana Batorego (1921–1939)* 5
- Olga Kowal, *Związki kulturalne białoruskiej i ukraińskiej emigracji w okresie międzywojennym* 21
- Tadeusz Gawin, *Próba likwidacji niezależności Związku Polaków na Białorusi w 2005 roku* 29

Autoreferaty

- Alena J. Paszkowicz, *Działalność organizacji dobroczynnych na obszarze Zachodniej Białorusi w latach 1921–1939* 45
- Anatolij Moszczuk, *Działalność Bundu na obszarze Zachodniej Białorusi w latach 1921–1939* 59

Źródła i materiały

- Magdalena Dzienis-Todorczuk, *Wspomnienia z dzieciństwa na Syberii* 71
- Anna Pyżewska, *Materiały do dziejów ludności cygańskiej w woj. białostockim w latach sześćdziesiątych XX wieku* 83

Artykuły recenzyjne, recenzje i zapiski

- Parę słów dyskusji i uzupełnień do spisu duchowieństwa katolickiego w Wielkim Księstwie Litewskim XIV–XVI wieku. Na marginesie książki V. Ališauskasa, T. Jaszczolta, L. Jovaišy, M. Paknysa, *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a.* (J. Tęgowski) 107
- W drodze do wszechstronnej i obiektywnej syntezy historycznej. *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija* (A. Kasperavicius) 112
- O. Józef Makarczyk, *Dzieje OO. Franciszkanów w Świsłoczy – Zaniewicze oraz spis wiernych parafii Wielkie Ejsmonty* (A. Dobroński) 118
- Artur Markowski, *Między Wschodem a Zachodem. Rodzina i gospodarstwo domowe Żydów suwalskich w pierwszej połowie XIX wieku* (R. Poniat) 119
- Wasył Haniewicz, *Tragedia syberyjskiego Białegostoku* (A. Dobroński) 125

Gennadij Matwiejew, <i>Piłsudskij</i> (J. J. Milewski)	125
Marta Mlenko, <i>Z dziejów Wojskowej Komendy Uzupelnień w Białymstoku. Lata 1920–2008</i> (P. Łapiński)	127
<i>Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań</i> , red. M. Zwolski (M. Markiewicz)	131
<i>Moładź Bierasciejszczyny. Zbornik studenckich naukowych prac</i> (J. J. Milewski) ...	135
Zapiski	136

Kronika naukowa

„Początek sowietyzacji Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy: 70 lat później” (O. W. Pietrowskaja)	141
„Ludzie pogranicza” (W. Brenda)	146
55 lat studiów historycznych na Uniwersytecie w Grodnie (A. Dobroński)	149
„Przemiany religijne na Białorusi” (M. Ocytko)	150
Konferencja naukowa w Puńsku, 12 grudnia 2009 r. (K. Pasiuk)	153
Wykaz prac doktorskich z historii obronionych w Republice Litwy w roku 2007 (D. Šlapšinskiene)	154
Wykaz prac doktorskich z historii obronionych w Republice Litwy w roku 2008 (D. Šlapšinskiene)	155
Dysertacje obronione i zatwierdzone przez WAK Republiki Białoruś (VII 2008–VII 2009) (W. Janouskaja)	156

In memoriam

Juliusz Bardach (3 XI 1914 – 26 I 2010) (A. Zakrzewski)	161

Змест

Contents

Turinys

ARTYKUŁY

АНДРЭЙ МАСТЫКА

Варшава

БЕЛАРУСКІ СТУДЭНЦКІ САЮЗ УНІВЕРСІТЭТУ СТЭФАНА БАТОРЫЯ (1921–1939)

Віленскі ўніверсітэт імя Стэфана Баторыя адкрыўся 11 кастрычніка 1919 г. У лік першых студэнтаў адноўленага ўніверсітэта былі залічаныя таксама беларусы, якія прыежджалі ў Вільню па навуку з шырокіх абшараў г.зв. “усходніх крэсаў”. Адным з першых, дарэчы, стаў Браніслаў Туронак, залічаны ў ўніверсітэт ужо 22 кастрычніка 1919 г.¹ Студэнтам-беларусам суджана было стаць стрыжнем нацыянальнага моладзевага руху ў Вільні. Найбольш прыкметнай арганізацыяй гэтага руху быў Беларускі студэнцкі саюз (БСС), з якога выйшла плеяда выбітных беларускіх дзеячаў.

Аднак ні гэтаму Саюзу, ні іншым віленскім студэнцкім арганізацыям не адводзіцца належнага месца ў беларускай гістарыяграфіі. Можна адзначыць толькі артыкул Уладзіміра Серпухава “Беларускія студэнцкія арганізацыі Віленскага ўніверсітэта (1919–1939)”², а таксама нарыс Юрыя Туронка, прысвечаны жыццю і дзейнасці аднаго з заснавальнікаў БСС Браніслава Туронка³. Зрэшты, адсутнічае даследчыцкая цікавасць і да самога Віленскага ўніверсітэта Стэфана Баторыя (УСБ) міжваеннага часу, які, звычайна, уважаецца амаль выключна як “аплот паланізацыі” Заходнебеларускага краю. Такое стаўленне не дазваляе зразумець сапраўднае значэнне ўніверсітэту ў культурным і грамадскім жыцці міжваеннай Вільні і месца ў ім тагачаснай беларускай моладзі. Агляд гісторыі БСС дае магчымасць па-іншаму зірнуць на значэнне ўніверсітэту, а таксама ўзняць праблему ролі беларускіх студэнтаў у нацыянальным руху.

Нягледзячы на тое, што аднаўленне ўніверсітэту адбылося ў час уздыму польскага руху і станаўлення польскай нацыянальнай дзяржавы, яго нельга разглядаць выключна ў рэчышчы палітыкі паланізацыі. Традыцыі віленскай

¹ Туронак, Ю. Памяці Браніслава Туронка // Мадэрная гісторыя Беларусі. Вільня: Інстытут беларусістыкі, 2006, с. 93.

² Серпухаў, У. Беларускія студэнцкія арганізацыі Віленскага ўніверсітэта (1919–1939) / У. Серпухаў // Białoruski Zeszyty Historyczne. – 2007. – Т. 28. – С. 54–68.

³ Туронак, Ю. Памяці Браніслава Туронка...

вышэйшай школы адрозніваліся ад традыцый іншых універсітэтаў Польшчы. Тут заўсёды лунаў дух талеранцыі ці свайго роду “краёвасці”, які істотна ўплываў на свядомасць студэнтаў і выкладчыкаў. Магчыма, менавіта ў ім захаваліся традыцыі універсітэту пачатку XIX ст., з якога выйшлі такія постаці як Адам Міцкевіч, Ян Чачот, Тамаш Зан ды інш.

Універсітэт імя Стэфана Баторыя адрозніваўся ад іншых універсітэтаў Польшчы. Гэта быў, сапраўды, еўрапейскі універсітэт. У пераліку асноўных палажэнняў ягонай канцэпцыі польскі гісторык Ірэна Славінска адзначыла ідэю універсалізму, якая стварала магчымасці ўсебаковага развіцця чалавечай асобы; адкрытасць універсітэту, што праяўлялася ў нацыянальнай і рэлігійнай талеранцыі; нарэшце, яго арыентацыю на культуру рэгіёну, землі былога Вялікага княства Літоўскага. Ужо на пачатку 20-х гг. пачалося вывучэнне літоўскай, расейскай і беларускай моваў, а пазней былі нават створаныя кафедры гэтых культур. Кафедра гісторыі шмат увагі надавала вывучэнню мінулага ВКЛ як агульнай радзімы некалькіх народаў⁴. Пачуццё сувязі з рэгіёнам, з “малой радзімай” моцна ўплывала на тую духоўную атмасферу універсітэта. Яшчэ больш узмацнялі гэтую павязь рэгіянальныя студэнцкія таварыствы і нацыянальныя саюзы студэнтаў. Прыхільнасць да “малой радзімы” спалучалася з разуменнем прыналежнасці да еўрапейскай “вялікай радзімы”.

Што датычыць беларускага руху, то адной з найпажаданых яго мэтаў было стварэнне нацыянальнай вышэйшай школы, цэнтра нацыянальнай асветы і адукацыі. Аднак крах беларускай дзяржаўнасці ў 1918–1920 гг. ператварыў яе ў нязбыўную мару. А УСБ усё ж такі ствараў магчымасці атрымання адукацыі і далучэння да навуковай дзейнасці беларускай моладзі. У пэўнай ступені ён задавальняў вострую патрэбу беларускага руху ў адукаваных дзеячах. Універсітэт стаўся *alma mater* для Браніслава Туронка, Станіслава Станкевіча, Барыса Кіта, Міколы Шчорса, Міколы Шкялёнка, Мар’яна Пецюкевіча, Вітаўта Тумаша, Адама Дасюкевіча, Часлава Найдзюка ды шмат інш.

У Віленскім універсітэце студэнцкая моладзь магла таксама задаволіць патрэбу ў грамадскай і культурнай дзейнасці. Магчымасці для гэтага стваралі студэнцкія таварыствы, мэты якіх маглі быць досыць разнастайнымі: ад навуковай і асветніцкай працы да заняткаў спортам і музычных гуртоў. Дзейнасць студэнцкіх арганізацый рэгламентавалася зборам статутаў “Аб акадэмічных школах” Міністэрства веравызнанняў і адукацыі Польшчы. Найбольш важнымі былі статуты 1920, 1933 і 1937 гг., у якіх прапісваліся правы і абавязкі студэнтаў⁵. Прычым з кожнай новай пастановай умовы дзейнасці студэнцкіх арганізацый усё больш абмяжоўваліся.

Беларускімі студэнцкімі арганізацыямі, зарэгістраванымі ва УСБ за ўвесь перыяд яго існавання былі: Беларускі студэнцкі саюз, Таварыства прыяцеляў беларусазнаўства, Студэнцкая карпарацыя “Скарынія”, Беларускае студэнцкае таварыства імя Ф. Скарыны, Беларускае студэнцкае краязнаўчае тавары-

⁴ I. Sławińska, Uniwersytet Stefana Batorego – wszechnicna otwarta i europejska / I. Sławińska // Z dziejów Almae Matris Vilnensis. Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego, Kraków 1996, s. 247–255.

⁵ Серпухаў, У. Беларускія студэнцкія арганізацыі Віленскага універсітэта... С. 55.

ства, Саюз студэнтаў-народнікаў імя Ф. Багушэвіча. Усе яны мелі выразны беларускі нацыянальны характар. Таксама існавалі зямляцкія або правінцыйныя гурткі як аб’яднанні студэнтаў па тэрытарыяльнай прыкмеце. Сярод іх былі зямляцтвы з тэрыторыі Заходняй Беларусі, але большасць з іх вылучалася якраз выразнай польскасцю (напр., гурток студэнтаў Гродзенскай зямлі⁶).

Беларускі студэнцкі саюз з’яўляўся самай значнай і самай трывалай беларускай арганізацыяй, праіснаваўшы да скасавання самога універсітэта. Датай заснавання БСС лічыцца 1 снежня 1920 г. Менавіта ў гэты дзень сама арганізацыя святкавала свае ўгодкі. Але афіцыйна БСС быў арганізаваны толькі ў снежні 1921 г., а ягоная паўнаўладная дзейнасць распачалася са студзеня 1922 г. Аднак, задума стварэння беларускай студэнцкай арганізацыі ўзнікла сапраўды раней. Яшчэ ў 1920–21 навучальным годзе студэнты-беларусы пачалі думаць аб сваёй арганізацыі. Было праведзена некалькі сходаў, на якіх быў апрацаваны статут таварыства пад назвай “Гурток студэнтаў беларусаў”. Менавіта ён і быў створаны 1 снежня 1920 г. Аднак выйшла затрымка з зацвярджэннем статуту, які да канца акадэмічнага году не быў перададзены ў Сенат УСБ⁷.

Восенню 1921 г. быў распрацаваны статут арганізацыі, якая атрымала ўжо новую назву – “Саюз студэнтаў беларусаў” (пазней ужывалася назва “Беларускі студэнцкі саюз”). Амаль адначасна студэнты абралі Выканаўчы камітэт, галоўнай задачай якога было зацвярджэнне статута⁸. Выканкам выканаў сваю ролю. 9 снежня 1921 г. на паседжанні Сенату УСБ статут Беларускага студэнцкага саюза быў зацверджаны⁹.

Структура БСС была агаворана ў статуте і адпавядала агульным патрабаванням. Органамі кіраўніцтва з’яўляліся агульны сход, Управа саюза і Рэвізійная камісія. Вышэйшай уладай з’яўляўся агульны сход сабраў саюза, ён жа быў апошняй інстанцыяй у вырашэнні спрэчных пытанняў. Прадстаўнічыя органы (Управа і Камісія) выбіраліся большасцю галасоў на агульным сходзе. Непасрэднае кіраўніцтва БСС здзяйснялася Управаю. На пасяджэннях Управы, якія, звычайна, адбываліся двойчы на месяц разглядаліся бягучыя пытанні. Рэвізійная камісія стваралася з мэтай праверкі і кантролю за дзейнасцю арганізацыі. Існаваў яшчэ і Таварыскі суд, які вырашаў спрэчкі, што ўзніклі паміж сябрамі арганізацыі¹⁰.

Кіраўніцтва універсітэта імкнулася кантраляваць дзейнасць студэнцкіх таварыстваў. За кожным студэнцкім таварыствам быў замацаваны куратар з ліку універсітэцкіх выкладчыкаў. Куратар сачыў за тым, каб дзейнасць студэнцкага таварыства адпавядала закону і статуту. Ён жа выконваў функцыі апекуна студэнцкай арганізацыі, прадстаўляў яе інтарэсы перад універсітэцкі-

⁶ Цэнтральны Дзяржаўны архіў Літвы (ЦДАЛ). Ф. 175, воп. 1, ад.з. ІА568, арк. 104–107.

⁷ Наш шлях: штомесячнік беларускага студэнцтва. Рэд.-выд. В. Туронак. – 1922. – № 1. – С. 28.

⁸ Ibidem. С. 28–29.

⁹ ЦДАЛ. Фонд 175, воп. 1, ад. з. ІА574, арк. 335.

¹⁰ ЦДАЛ. Ф. 175, воп. 15, ад.з. 58, арк. 4–5, 62–65.

мі ўладамі, з'яўляўся пасрэднікам паміж Саюзам і кіраўніцтвам універсітэта¹¹. Куратарамі БСС былі вядомыя і паважаныя не толькі ў Вільні, але і ва ўсёй Польшчы ды за яе межамі прафесары Станіслаў Уладычка, Эрвін Кашмідэр, Ежы Гопен.

Паводле статута галоўнай мэтай БСС з'яўлялася “аб'яднанне студэнтаў беларусаў УСБ у адзіную ідэйна-выхаваўчую і культурна-таварыскую арганізацыю для ўзаемнай дапамогі як духоўнай, так і матэрыяльнай, а таксама для культурна-асветніцкай працы сярод беларускага народу”. Дзеля дасягнення мэты Саюз меўся арганізаваць секцыі; ствараць касы ўзаемнай дапамогі, бібліятэкі, чытальні, хоры, курсы ды інш.; ажыццяўляць выдавецкую дзейнасць; завязваць стасункі з іншымі акадэмічнымі таварыствамі і аб'яднаннямі; нарэшце, дэлегаваць сваіх прадстаўнікоў на канферэнцыі, з'езды студэнцкіх таварыстваў і грамадскіх аб'яднанняў. Саюз абвешчаў сваю дзейнасць апалітычнай. Меў уласную сімволіку ў бел-чырвона-белых колерах¹². “Бацькаўшчына і навука” быў дэвіз віленскага беларускага студэнцтва¹³.

У склад першай Управы саюзу, выбранай на арганізацыйным сходзе, увайшлі студэнты-медыкі Антон Абрамовіч (старшыня), Сяргей Малафееў (намеснік старшыні), Тодар Куніцкі (сакратар), Браніслаў Туронак (скарбнік) і Станіслаў Грынкевіч (сябры Управы)¹⁴. Цікава, што асноўную ролю ў заснаванні БСС адыгралі менавіта студэнты медычнага факультэта. Увогуле першыя гады існавання Саюза менавіта студэнты-медыкі дамінавалі ва Управе БСС. Можна казаць, што тут сфарміравалася найбольш магутнае беларускае згуртаванне.

Трэба адзначыць, што ўсе з першай кагорты сяброў БСС былі людзьмі ўжо заангажаванымі ў беларускую справу. Яны з'яўляліся выхаванцамі беларускіх гімназій, сябрамі беларускіх гурткоў, некаторыя нават ужо былі актывістамі нацыянальнага руху. Гэта было першае пакаленне моладзі ўзгадаванае за часы нацыянальнага Адраджэння, былі парасткі той нівы, якая была ўзараная рэвалюцыйнымі падзеямі і засеяная адраджэнцамі.

БСС паўстаў як адзін з першых нацыянальных студэнцкіх аб'яднанняў (раней утварылася, бадай, толькі жыдоўская арганізацыя). Цікава, што шмат хто з пачынальнікаў моладзевага руху ў Вільні (напр., Туронак, Грынкевіч, Марцінчык, Зянюк ды інш.) перажылі эвакуацыю, удзельнічалі ў падзеях рэвалюцыі і грамадзянскай вайны ў Расіі. Безумоўна, усё гэта паўплывала на свядомасць гэтых маладзёнаў, іх дух.

З першых дзён існавання БСС распачаў вельмі актыўную дзейнасць, якая ўключала выданне свайго часопісу, самапрэзентацыю, арганізацыю што-тыднёвых публічных лекцыяў, а таксама экскурсіяў, вечарынаў мастацкай

¹¹ ЦДАЛ. Ф. 175, воп. 1, ад.з. ІА557, арк. 269.

¹² ЦДАЛ. Фонд 175, воп.15, ад. з. 58, арк. 4-5.

¹³ Студэнская думка: часопіс беларускага студэнства. Рэд.-выд. С. Станкевіч. – 1930. – № 3 (14). – С. 10.

¹⁴ ЦДАЛ. Фонд 175, воп. 1, ад. з. ІА574, арк. 331.

самадзейнасці. Верагодна, у рамках працы па самапрэзентацыі 16 красавіка дэлегацыя БСС у складзе Антона Абрамовіча (старшыня) і Францішка Пяткевіча наведла “начальніка Польскай дзяржавы” Юзафа Пілсудскага. Як паведамляў студэнцкі “Наш шлях”: “Начальнік Гаспадарства надта цікавіўся працай нашага Саюзу, а асабліва выдавецтвам часопісі, каторую прасіў прысылаць”¹⁵.

Часопіс штомесячнік “Наш шлях” быў першым друкаваным органам БСС, выпуск якога пачаўся яшчэ ў сакавіку 1922 г. Адказным рэдактарам быў адзін з заснавальнікаў Саюзу Б. Туронак. На старонках друкаваліся не толькі хроніка з жыцця беларускага студэнцтва, а яшчэ аналітычныя артыкулы, публіцыстычныя творы, беларуская паэзія і проза. З часопісам БСС супрацоўнічалі Наталля Арсеннева, Антон Луцкевіч, Зоська Верас (Людвіка Сівіцкая), друкаваліся студэнты Мікола Марцінчык, Францішак Пяткевіч, Вячаслаў Лаўскі (псеўд. *Л. Лейскі*) (прадстаўнік пражскага студэнцкага асяроддзя выступаў пад псеўданімамі *С. Радзіміч*, *Л. Лейскі*), М. Крывічонок, выступаў Браніслаў Туронак. Аднак, верагодна, з прычыны фінансавых праблемаў выданне часопіса абмежавалася толькі 1922 г.

У сваіх артыкулах дзеячы БСС выпрацоўвалі ідэю беларускага студэнцтва як эліты беларускай інтэлігенцыі. Гістарычныя артыкулы як, напрыклад, “Студэнцкая моладзь у беларускім руху” (аўтар схаваўся пад крыптонімам *Н.А.*) ды іншыя былі прысвечаны пераважна гісторыі беларускага студэнцкага руху¹⁶. Чытачу даводзілася, што беларускі студэнцкі рух узнік не на пустой глебе, а на падмурках закладзеных яшчэ ў канцы XIX ст., калі фармавалася першае пакаленне свядомых беларускіх студэнтаў як авангарда беларускага нацыянальнага Адраджэння.

З 1924 г. па 1935 г. друкаваным органам беларускага студэнцкага руху стала “Студэнская думка” – грамадска-палітычны, навуковы і літаратурны часопіс. Рэдактарамі часопісу былі Адольф Зянюк, Ігнат Гагалінскі, Янка Шутовіч, Мікалай Шкялёнак, Станіслаў Станкевіч, М. Якімец. Рэдакцыя імкнулася каб на старонках часопіса быў прадстаўлены “агульны ідэйны кірунак адраджэнскай беларускай моладзі”. Друкавалася хроніка найважнейшых падзей грамадска-палітычнага і нацыянальна-культурнага жыцця насельніцтва Заходняй Беларусі, БССР, беларусаў у Чэхаславакіі і Прыбалтыцы, размяшчаліся разнастайныя мастацкія творы і публіцыстычныя артыкулы, публікаваліся вершы Наталлі Арсенневай, В. Вальтара, Ф. Грышкевіча, студэнтаў Ігната Дварчаніна, Хведара Іляшкевіча, Яўгена Бартуля, Міхася Тулейкі і інш. Змяшчаліся працы: Антона Луцкевіча, Янкі Станкевіча, І. Сланеўскага, Аляксандра Цвікевіча і інш. Старонкі асобных нумароў аздабляліся рэпрадукцыяй карцін Пётра Сергіевіча. Выйшла ўсяго 15 нумароў, з іх адзін быў канфіскаваны.

Беларускія студэнты актыўную ўключылася ў грамадскае жыццё Вільні. Ужо 11 і 12 снежня 1921 г. БСС заявіў пра сябе на з'ездзе прадстаўнікоў

¹⁵ Наш шлях. Рэд.-выд. В.Туронак. – 1922. – № 2. – С. 26.

¹⁶ Наш шлях. Адк.рэд. Л.Мазалеўскі. – 1922. – № 4. – С. 12.

Заходняй Беларусі, які адбыўся ў Вільні з нагоды выбараў у Віленскі Сойм. Прадстаўнікі БСС Абрамовіч і Пяткевіч выступілі супраць ініцыятывы панафільскай “Краёвай сувязі” аб далучэнні Віленшчыны да Польшчы¹⁷. У апошнім нумары за 1922 г. “Наш шлях” паведаміў пра актыўны ўдзел сяброў БСС таксама ў выбарчай кампаніі ў Сойм Польшчы. Гэтая дзейнасць ацэньвалася станоўча, называліся прозвішчы найбольш актыўных сяброў, сярод якіх фігуравалі Куніцкі, Малафееў, Пяткевіч і інш¹⁸.

БСС не заставаўся ў баку ад найбольш значных падзей у грамадска-палітычным жыцці беларусаў як на тэрыторыі Польшчы, так і ў Савецкай Беларусі ды ў замежжы. Саюз трымаўся незалежнай пазіцыі і адкрыта не ішоў на супрацоўніцтва з тымі ці іншымі палітычнымі сіламі. Але ўплыў на яго розных палітычных плыняў беларускага руху быў непазбежны. Занадта прыдатным асяродкам для распаўсюджвання разнастайных ідэалогіяў была студэнцкая грамада. Як слушна заўважыў хтосьці з беларускіх студэнтаў на старонках “Студэнскай думкі”: “Склад сіл у грамадстве, яго партыйны воплік адбіваецца на партыйна-ідэалагічнай групіроўцы студэнцкай моладзі”¹⁹.

Не сакрэт, што нядаўна створаная арганізацыя беларускіх студэнтаў патрабавала матэрыяльнай, маральнай і ідэалагічнай падтрымкі з боку нацыянальнага руху. З пачатку існавання БСС за “плячыма” арганізацыі стаяла Беларуска хрысціянская дэмакратыя (БХД). У прыватнасці, выданне часопіса “Наш шлях” амаль цалкам фінансавалася дзеячамі хрысціянскай дэмакратыі Знамяроўскім, кс. Германовічам і кс. Станкевічам²⁰. Пра пэўную ідэйную сувязь з БХД сведчыць падабенства культурна-асветніцкай праграмы Саюза і БХД, а таксама адмоўнае стаўленне Саюза да вузкапартыйнай дзейнасці: “У светапоглядзе палітычным студэнт-беларус як пошасці павінен выракацца розных арыентацый: у яго адна мусіць быць арыентацыя – беларуская, на беларускі народ, на беларускую нацыю”²¹.

БХД з’яўлялася той сілай, якая дапамагала стварэнню БСС і мела пэўны ўплыў на яго кіраўніцтва. Пра гэта сведчыць непасрэдная сувязь многіх актывістаў БСС з БХД. Варта назваць імёны Б. Туронка (яшчэ будучы сябрам БСС рэдактарам “Крыніцы”), С. Грынкевіч (у 1931–36 гг. віцэ-старшыня БХД). Важную ролю ва ўрадзе БСС гралі Баляслаў Грабінскі, Язэп Жук, Ігнат Гагалінскі, Альбін Стэповіч, якія стануць прыкметнымі дзеячамі БХД.

З развіццём арганізацыі, павялічэннем яе колькаснага складу падвышчалася і вага беларускай студэнцкай супольнасці ў грамадстве. Пра тое, што БСС ператварылася ў сапраўдную моц, з якой ужо павінны былі лічыцца астатнія беларускія партыі і арганізацыі Вільні, сведчыць факт удзелу прадстаўнікоў Саюза ў складзе Віленскага беларускага нацыянальнага камітэту (ВБНК).

¹⁷ Казлоўская, Л. Быў у нас такі доктар... / Л. Казлоўская // *Czasopis*. – 2009. – № 3. – С. 42.

¹⁸ Наш шлях. Адк. рэд. Л. Мазалеўскі. – 1922. – № 4. – С. 27.

¹⁹ Студэнская думка. Рэд. А. Зянюк. – 1925. – № 1 (2). – С. 30.

²⁰ Туронак, Ю. Памяці Браніслава Туронка... С. 95.

²¹ Наш шлях. Рэд.-выд. В. Туронак. – 1922. – № 1. – С. 4.

ВБНК з’яўляўся каардынацыйным прадстаўнічым органам беларускіх нацыянальна-дэмакратычных партый і арганізацый у Польшчы ў 1921–1938 гг. Камітэт імкнуўся стаць кіруючым цэнтрам усіх беларускіх нацыянальна-дэмакратычных сілаў. Вакол яго гуртаваліся найбольш значныя інтэлектуальныя сілы беларускага руху. У 1923 г. у склад ВБНК уваходзілі 24 прадстаўнікі ад 11 палітычных партый, культурна-асветніцкіх, кааператывных і інш. арганізацый, сярод якіх былі 2 дэлегаты ад БСС. З гэтага часу студэнцкае прадстаўніцтва на пленумах ВБНК зрабілася сталай з’явай. Дэлегаты ад БСС абіраліся тэрмінам на адзін год²².

Сам Саюз не мог быць самастойнай палітычнай сілай. Па характару сваёй дзейнасці ён з’яўляўся культурна-асветніцкім таварыствам. Але розныя палітычныя плыні імкнуліся перацягнуць студэнтаў на свой бок, выкарыстаць іх інтэлектуальны рэсурс дзеля ўмацавання ўласных уплываў. Асабліва відавочным гэта было ў перыяды абвастрэння міжпалітычных адносінаў у беларускім руху. Так, напрыклад, калі ў верасні 1926 г. адбыўся раскол у шэрагах беларускага руху звязаны з падзеямі “Грамадоўскай рэвалюцыі”, БХД і Беларуска сялянскі саюз выйшлі з складу ВБНК, кіраўніцтва якога перайшло да Беларускай сялянска-работніцкай Грамады. Камітэт страціў статус цэнтральнай арганізацыі, які перахапіла Грамада. Яна ператварылася ў самую масавую палітычную арганізацыю Заходняй Беларусі. На той момант дэлегатамі ў Камітэце ад Саюза былі Мікалай Марцінчык (член Рэвізійнай камісіі БСС і сакратар Прэзідыўма ВБНК) і Марыя Касатая (сябра Управы БСС). Пасля выхаду БХД і Сялянскага саюза дэлегаты БСС засталіся ў складзе Камітэту, кіраўніцтва якім ужо здзяйсняла Грамада. Але гэта выклікала незадавальненне часткі сяброў Саюза.

У кастрычніку 1926 г. БСС быў ахоплены ўнутрыпалітычнай барацьбой. Сябры Саюза падзяліліся на два лагеры: 10 сяброў выказаліся ў падтрымку БХД і Сялянскага саюза, астатнія (каля 40 чалавек) падтрымалі Грамаду. У выніку ідэалагічнага канфлікту і супрацьстаяння прыхільнікі БХД і Сялянскага саюза былі вымушаныя выйсці з складу студэнцкага саюза²³. Паводле справаздачы за 11 снежня 1926 г., склад кіраўніцтва Саюза змяніўся амаль цалкам²⁴. Учорашніх лідараў замянілі новыя невядомыя дагэтуль асобы.

Бурная праца на нацыянальнай ніве, якая была разгорнутая Грамадой не магла не прывабіваць да сябе студэнцкую моладзь. Сярод студэнтаў вылучаліся такія актывісты Грамады як Мікалай Марцінчык, удзельнік устаноўчай канферэнцыі па стварэнні БСРГ (Гданьск, 1925 г.). Да Грамады належалі таксама Адольф Зянюк, Марыя Шавель, Марыя Касатая ды інш. Дзейнасць студэнцкай моладзі ў Грамадзе абмяжоўвалася ў асноўным асветніцкай і культурніцкай сферай, найперш працай ў ТБШ.

Падчас палітычных закатаў 1926–1927 гг. сябры БСС забыліся пра працу на ўласнай ніве. Амаль спынілі дзейнасць секцыі Саюза, была прыпынена

²² Кароткі нарыс беларускага пытання / падрыхтоўка да друку Вашкевіч А., Пашкевіч А., Чарнякевіч А. / пераклад з польскай мовы // *ARCHE* Пачатак. – 2007. – № 11. – С. 273–275.

²³ *Ibidem*. С. 358–359.

²⁴ ЦДАЛ. Фонд 175, воп. 1, ад. з. ІА574, арк. 320.

выданне студэнцкага часопіса. Супярэчнасці паміж сябрамі БСС на палітычнай глебе як і празмерная палітызаванасць дзейнасці арганізацыі не спрыялі эфектыўнасці дзейнасці Саюза.

10 лютага 1927 г. адбыўся надзвычайны агульны сход БСС, на якім быў выбраны новы ўрад арганізацыі: старшыня Адольф Зянюк, віцэ-старшыня Мікола Шкялёнак, сакратар М. Гічаноўна, скарбнік Міхась Тулейка, сябра Яўген Бартуль. Минулы урад, які адпрацаваў літаральна некалькі месяцаў, за выключэннем М. Тулейкі, быў зменены. Прычыны такіх пераменаў у кіраўніцтве БСС пакуль не высветлены. Аднак, відавочна, што палітычная кан'юктура і расстаноўка сіл змяніліся пасля разгрому Грамады У змененых варунках БСС выпрацавала новы курс дзеянняў.

Намаганнямі новага ўраду і яго старшыні Адольфа Зянюка, першага рэдактара “Студэнскай думкі”, было аднаўлена выданне часопіса, паступова сфарміраваная рэдкалегія і выпрацавана новая канцэпцыя студэнцкага выдання. Адрэзлася праца ва ўнутраных секцыях, скіраваных па разнастайным напрамкам навуковай і культурна-асветніцкай дзейнасці. У 1927–1929 гг. у склад кіраўніцтва ўваходзяць новыя людзі: Станіслаў Станкевіч, Мікалай Амеляновіч, Ян Шутовіч, Канстантын Глінскі²⁵.

У 1928–1930 гг. рэалізоўвалася свайго роду новая “кансалідуемая” праграма арганізацыі. Аб'яднанне студэнцкай моладзі гуртавалася вакол ідэі самаадданай грамадскай і культурна-асветніцкай працы “на карысць народу” (“пазітывісцкая праца”), імкнулася да захавання нейтральнасці ў палітычным жыцці, асуджала ўсялякую палітычную ангажаванасць у сваім асяроддзі. Новая студэнцкая ініцыятыва моладзевай грамады была прадыхаваная тымі няпростымі рэаліямі, у якіх апынуўся нацыянальны рух і досведам непрыязных стасункаў паміж рознымі яго плынямі.

Маладая інтэлігенцыя імкнулася да кансалідацыі беларускай моладзі не толькі Заходняй Беларусі, але і замежжа, найперш буйнога пражскага асяроддзя. Планавалася развіццё студэнцкага руху па наступнаму сцэнару: кансалідацыя і актывізацыя руху ў Вільні на падмурку УСБ, гуртаванне вакол Аб'яднання беларускіх студэнцкіх арганізацыяў (АБСА) у Празе, а таксама выхад на ўзровень Міжнароднай студэнцкай канфедэрацыі. Узбуджэнне і набывццё вагі ў міжнародным студэнцкім асяроддзі планавалася шляхам збліжэння і супрацоўніцтва з студэнцкімі групамі іншых нацыянальных супольнасцяў²⁶.

На практыцы ідэі супрацоўніцтва рэалізаваліся ў аб'яднанне з украінскімі і літоўскімі студэнтамі, што прынесла плён²⁷. Быў створаны выканаўчы орган з прадстаўнікоў трох саюзаў, які павінен быў займацца арганізацыяй публічных чытанняў, правядзеннем канцэртаў, культурніцкіх вечарынаў, экскурсій²⁸. БСС наладзіў цеснае супрацоўніцтва з гэтымі двума арганізацыямі,

²⁵ Студэнская думка. Рэд.-выд. І. Гагалінскі. – 1928 – № 1 (8). – С. 32–33.

²⁶ Студэнская думка. Рэд.-выд. І. Гагалінскі. – 1928 – № 2 (9). – С. 24; Студэнская думка. Рэд.-выд. Я. Шутовіч. – 1928 – № 3 (10). – С. 25–28.

²⁷ ЦДАЛ. Фонд 175, воп. 15, ад. з. 58, арк. 30–31.

²⁸ Студэнская думка. Рэд.-выд. Я. Шутовіч. – 1929 – № 1 (11). – С. 28.

якое ўжо не перапынялася. Нацыянальныя студэнцкія аб'яднанні былі падобныя па мэтам сваёй дзейнасці. Іх сябры лёгка знаходзілі агульную мову, ладзілі сумесныя мерапрыемствы, дзяліліся досведам нацыянальнай працы. Стаў традыцый штогадовы сумесны баль гэтых таварыстваў – “Беларуска-Літоўска-Украінскі канцэрт-баль”²⁹.

У вясну 1927 г. БСС далучыўся да АБСА ў Празе. З гэтай пары пачалося іх шчыльнае супрацоўніцтва. Мэты гэтай арганізацыі адпавядалі незалежніцкім і пазітывісцкім ідэям БСС. Штогод БСС вызначаў дэлегатаў на агульныя з'езды АБСА у Празе³⁰. У студзені 1930 г. дэлегацыя БСС у складзе С. Станкевіча і Я. Бартуля прыняла ўдзел у V Юбілейным з'ездзе АБСА. Падчас паседжання дэлегатаў Аб'яднання былі прынятыя важныя рашэнні звязаныя з дзейнасцю арганізацыі ў Вільні. У прыватнасці, было вырашана перанесці дзейнасць трох аддзелаў АБСА (спартовы, прэсавы і эканамічны) непасрэдна ў край, дзе яны мелі выдатныя шансы для развіцця. Таксама пастанавілі заснаваць архіў АБСА у Беларускаму музеі імя Івана Луцкевіча.

Вялікія надзеі беларускі студэнцкі рух ускладаў на супрацоўніцтва з Міжнароднай студэнцкай канфедэрацыяй. Confederation Internationale des Etudiants (CIE), заснаванай у 1919 г. у Страсбургу. Яна яднала студэнцкія арганізацыі з усё Еўропы. 26 жніўня 1926 г. да спісу сяброў CIE далучылася і АБСА. З гэтай пары ў з'ездах CIE, якія праходзілі штогод у розных сталіцах еўрапейскіх дзяржаў, прымалі чынны ўдзел і дэлегаты ад беларускіх студэнтаў. CIE з'яўлялася досыць уплывовай арганізацыяй, і сяброўства ў ёй абяцала беларускаму студэнцтву пэўную падтрымку на міжнароднай арэне.

Падчас агульнага сходу БСС у вясну 1930 г. быў прыняты план дзейнасці з улікам палітычнай кан'юнктуры, якая склалася на той час у беларускім руху. Асноўнымі накірункамі працы станавіліся барацьба супраць уплыву камуністаў і хрысціянскіх дэмакратаў на Саюз (прадугледжвалася нават выключэнне прыхільнікаў гэтых партыяў з БСС); падтрымка беларусізацыі царквы ў Польшчы і дэлеганне сваіх прадстаўнікоў у Цэнтральны беларускі праваслаўны камітэт; рэгулярнае выданне часопіса “Студэнская думка”; правядзенне лекцый і тэатральных пастацовак на беларускай мове; пошук сродкаў для культурна-асветніцкай дзейнасці; падтрымка беларускіх арганізацый, створаных Радаславам Астроўскім³¹.

Падобны паварот быў абумоўлены стратэгіяй, вызначанай тагачаснымі лідэрамі Саюзу К. Глінскім, М. Тулейкай, М. Шкялёнкам і накіраванай на адмаўленне ад радыкальных метадаў змагання, як не спрыяльных кансалідацыі, на карысць разважлівай і прагматычнай дзейнасці. Адавалася перавага ідэі пазітывісцкага супрацоўніцтва, прапанаванай групай Астроўскага і Луцкевіча. З іншага боку на той момант у беларускім грамадстве узмацнілася пазіцыя БХД, якая пашырала ўплывы сярод студэнтаў. На тым жа вясновым сходзе прыхільнікі БХД у Саюзе няўдала паспрабавалі далучыць Саюз

²⁹ Ibidem. С. 35.

³⁰ Студэнская думка. Рэд.-выд. Я. Шутовіч. – 1928 – № 3 (10). – С. 27.

³¹ Серпухаў, У. Беларускія студэнцкія арганізацыі Віленскага ўніверсітэта... С. 57–58.

да ВБНК, які на той момант быў ужо пад кантролем БХД. Ідэя збліжэння з БХД выклікала спрэчкі і агульную напружанасць у студэнцкім асяроддзі. Спраба кіраўніцтва абмежаваць уплывы студэнтаў аказалася няўдалай, што прывяло да чарговага расколу БСС.

Вясной 1931 г. група сяброў БСС (пераважна студэнты факультэта права) заснавала карпарацыю “Скарынія”, падтрыманую уладам Саюза. Гэта адбылося пасля таго, як ідэя супрацоўніцтва з польскімі ўладамі атрымала рэальнае ўвасабленне ў выглядзе дамовы, паводле якой юрыстаў-беларусаў пасля сканчэння універсітэту дазвалялася прымаць на дзяржаўную службу, у суды, адміністрацыю, адвакатуру і г. д.³² 12 чэрвеня 1931 г. Сенатам УСБ быў зацверджаны статут студэнцкай карпарацыі “Скарынія”. Узначалілі гэтую арганізацыю нядаўнія лідары БСС К. Глінскі, Я. Бартуль, М. Шкялёнак. Пры гэтым “Скарынія” адразу атрымала ярлык “беларускай санацыі” з адпаведным адмоўным стаўленнем да сябе з боку астатніх сяброў БСС.

Паміж двума арганізацыямі адразу ж узнік антаганізм. Сітуацыя абвастралася тым, што сябры карпарацыі не пакінулі членства ў Саюзе, што вылілася ў жорсткую барацьбу ўрада БСС са “скарынаўцамі”. У першых шэрагах супрацьстаяння “Скарыніі” былі прадстаўнікі хадэцкай плыні Янка Шутовіч і Станіслаў Станкевіч. Першая спроба асудзіць і выключыць сяброў “Скарыніі” з складу БСС адбылася на надзвычайным сходзе 13 снежня 1931 г. Але пастановы гэтага сходу не былі зацверджаныя куратарам С. Уладыччам з-за палітызаванага характару і скандальнасці гэтага мерапрыемства. У выніку сам куратар быў вымушаны пакінуць пасаду, у сувязі з тым, што праца арганізацыі ўвайшла ў зацяжны крызіс. Толькі пасля чэрвеньскага агульнага сходу ўжо пры новым куратары Э. Кашмідэры і асабістым кантролем рэктара за дадзенай справай сябры карпарацыі “Скарынія” (12 асоб) вымушаныя былі выйсці з складу Студэнцкага саюза³³.

Аднак і пасля гэтага супрацьстаянне дзвюх плыняў у беларускім студэнцкім руху не аслабла. Гэтая сітуацыя цалкам падарвала той кансалідуючы падмурак, які, здавалася, ужо быў закладзены руплівасцю ўрада БСС.

Аднак хутка карпарацыю напаткаў унутраны крызіс, які яна не здолее перажыць. Прычынай зноў жа сталі палітычныя закалоты звонку, якія хутка адбіліся і на ўнутраным стане арганізацыі. Разнагалоссі сярод лідараў групы, гэтак званай “беларускай санацыі”, выклікалі раскол у гэтай партыі. У выніку 22 чэрвеня 1934 г. Сенат УСБ прыпыніў дзейнасць карпарацыі “Скарынія”³⁴. У сувязі з скасаваннем “Скарыніі” адміністрацыя універсітэта прысвяціла гэтаму здарэнню параграф у штогадовай справаздачы “Аб дзейнасці акадэмічных таварыстваў УСБ”. Сцвярджалася, што падставай для ліквідацыі карпарацыі была “поўная дэмаралізацыя” адносінаў унутры самой ар-

³² Пазыняк, З. Гутаркі з Антонам Шукелойцем. – Варшава: “Беларускія ведамасці”, 2003. – С. 6.

³³ *Novaja varta: hramadzka-navukovaja i literaturnaja časopis' Bielaruskaj studenskaj korporacyi “Skorinia” / red.-vyd. K. Hlinski.* – 1932. – № 2. – С. 31–32.; *Студэнская думка.* Ад. рэд.-выд. М. Якімец. – 1935. – № 1 (15). – С. 25.

³⁴ ЦДАЛ. Фонд 175, воп.15, ад. з. 33, арк. 88.

ганізацыі. Прычыны бачыліся ва ўплывах на “Скарынію” з боку беларускай віленскай супольнасці, што абярнулася ўцягваннем арганізацыі ў палітычны канфлікт унутры беларускага руху і пагаршэннем адносінаў паміж студэнтамі-беларусамі³⁵. Адначасна адміністрацыя універсітэту імкнулася ўзмоцніць праўрадавыя настроі сярод студэнцтва і выказвала ў справаздачы надзею на поспех новай арганізацыі, ў якую ўвайшла частка найбольш памяркоўных прадстаўнікоў “Скарыніі”.

Беларускае студэнцкае таварыства імя Ф. Скарыны паўстала адразу пасля ліквідацыі “Скарыніі”³⁶. Арганізатарам таварыства з’яўляўся А. Мілер (Мюлер?) з рэшткай былых сяброў карпарацыі. Гэтая арганізацыя, як і яе папярэдніца, стаяла на пазіцыях лаяльнасці да польскіх уладаў³⁷. Аднак з аслабленнем дзейнасці партыі Астроўскага, і гэтая арганізацыя распалася. У 1936 г. рашэннем Сенату Таварыства імя Ф. Скарыны было зліквідаванае³⁸.

Унутраны крызіс звязаны з ідэалагічнай барацьбой са “Скарыніяй” негатыўна адбіўся на дзейнасці Саюза. Калі на пачатку 1931–1932 г. навучальнага года у Саюзе было 77 чалавек, то напрыканцы году засталася толькі 62³⁹. У 1932 г. у Польшчы распачалася рэформа вышэйшай школы, адной з мэтаў якой было абмежаванне свабоды дзейнасці і поглядаў ва універсітэтах. Апроч таго ў 1932–1933 навучальным годзе значна павялічылася плата за навучанне, што многім выхадцам з беларускай вёскі адрэзала дарогу да навукі. Гэтыя акалічнасці моцна на сябе адчуў і БСС: у шэрагах арганізацыі застаецца 52 чалавекі⁴⁰. Наступным ударам па дзейнасці БСС быў новае распараджэнне Міністра веравызнанняў і асветы Польшчы “Аб акадэмічных школах” ад 1 красавіка 1933 г. Згодна з гэтым распараджэннем БСС быў змушаны выйсці з АБСА⁴¹. З гэтай пары Саюз не меў афіцыйных магчымасцяў належыць да сваёй Цэнтралі, то бок былі абарваныя міжнародныя сувязі, згубленая магчымасць прадстаўніцтва на сусветнай арэне. Хоць нефармальныя стасункі з АБСА захаваліся.

З сярэдзіны 1930-х гг. БСС надае вялікую ўвагу нацыянальна-культурнай дзейнасці, захаванню культурнай спадчыны, папулярызаванню нацыянальнай ідэі ва ўмовах паланізацыі. У тыя часы намаганнямі польскіх уладаў усё беларускае выпіскаецца з грамадскага жыцця Вільні, беларускія культурніцкія мерапрыемствы наўпрост забараняюцца. Дзякуючы тэрытарыяльнай і адміністрацыйнай аўтаноміі УСБ, толькі студэнцкія арганізацыі маглі праводзіць разнастайныя акцыі, прынамсі, культурніцкага і асветніцкага характару, з чаго БСС актыўна карыстаўся. Ладзіліся канцэрты, прадстаўленні музычнай і тэатральнай мастацкай самадзейнасці. БСС меў свой уласны хор (“Бела-

³⁵ *Ibidem.* Арк. 83.

³⁶ *Ibidem.* Арк. 88.

³⁷ ЦДАЛ. Фонд 175, воп.15, ад. з. 14, арк. 4.

³⁸ ЦДАЛ. Фонд 175, воп.15, ад. з. 33, арк. 27.

³⁹ ЦДАЛ. Фонд 175, воп. 1, ад. з. 1А574, арк. 261.

⁴⁰ *Студэнская думка.* Ад. рэд.-выд. М. Якімец. – 1935. – № 1 (15). – С. 26.

⁴¹ *Ibidem.* С. 26–27.

рускі хор Студэнцкага саюза пад кіраўніцтвам Рыгора Шырмы”), танцавальны ансамбль з харэаграфіяй Янкі Хвораства⁴², спрабавалі стварыць уласны струнны ансамбль⁴³. Актыўна дзейнічала музычна-драматычная секцыя БСС, кіраўнікамі якой былі па чарзе Мікалай Амеляновіч, Сяргей Сарока, Я. Хвораст. У секцыі ставіліся тэатральныя пастаноўкі па творах прызнаных беларускіх аўтараў і маладых драматургаў з ліку сяброў Саюза.

На працягу 30-х гг. у беларускім руху узмоцнілася тэндэнцыя на самазахаванне беларускага этнасу ва ўмовах разгрому арганізацый намаганнямі, як санацыйнага, так і сталінскага рэжымаў, што натуральным чынам прымусала яднацца апалелыя сілы. Ініцыятарам і лідарам гэтага збліжэння з’яўлялася БХД. Урад БСС знаходзіўся ў гэты час у блізкай сувязі з БХД. Фактычна, сябрамі беларускай хадэцы былі яго старшыні Мікалай Шчорс і А. Дасюкевіч, дзеячы Саюза Язэп Малецкі, Віктар Ярмаквіч, Станіслаў Нарушэвіч і некаторыя інш. БХД аказвала значную падтрымку беларускаму студэнцтву. БСС атрымліваў фінансавую дапамогу ад БХД праз “Камісію помачы беларускай студэнцкай моладзі” пры ВБНК⁴⁴ і праз хадэцкі “Беларускі кааператыўна-прамыслова-земляробскі банк”⁴⁵.

У 30-я гады, калі ўзніклі цяжкасці з выданнем уласнага студэнцкага часопіса (апошні нумар “Студэнцкай думкі” выйшаў у 1935 г.), інфармаванне пра жыццё студэнцкай моладзі ўзяла на сябе “Студэнцкая трыбуна” (паласа-ўкладшыш у “Беларускай крыніцы”) і хадэцкая маладзёвая газета “Шлях моладзі”. З 1936 г. выходзіць часопіс “25 сакавіка” – яшчэ адно значнае выданне беларускай студэнцкай моладзі канца 30-х гг. Рэдактарам-выдаўцом часопіса быў Вацлаў Пануцэвіч – моладзевы лідар Народнага фронту Вінцэнта Гадлеўскага. Вакол “25 сакавіка” гуртаваліся прыхільнікі гэтай партыі з ліку студэнтаў БСС. Да канца 1938 г. выйшла 4 нумары. “25 сакавіка” знаходзіліся ў апазіцыі да прэсы, што кантралявалася Адамам Станкевічам (“Хрысціянскай Думкі” і “Шляху Моладзі”). В. Пануцэвіч прапагандаваў неабходнасць стварэння Беларускай народна-радыкальнай партыі, галоўнай мэтай якой была прапаганда незалежнасці Беларусі⁴⁶.

Асобнай увагі заслугоўвае дзейнасць Таварыства прыяцеляў беларусаведы (ТПБ), якое ўзнікла яшчэ ў пачатку 1931 г.⁴⁷, але афіцыйна зацверджаным было толькі ў лістападзе 1933 г.⁴⁸ Фактычна, ТПБ можна лічыць адгалінаваннем БСС. У асноўным у ТПБ уваходзілі толькі сябры Саюза. Абедзве арганіза-

⁴² Катковіч, А. Катковіч-Клентак, В. Успаміны. – Беласток: Беларускае Гістарычнае Таварыства, 1999. – С. 37.

⁴³ Студэнская думка. Рэд.-выд. С. Станкевіч. – 1930. – № 3 (14) – С. 41.

⁴⁴ Шлях моладзі: месячная часопіс беларускай моладзі. Рэд. Я. Найдзюк; выд. – 1934. – № 12 (72). – С. 18.

⁴⁵ Вашкевіч, А. Грошы для партыі. Фінансаванне партыйнай дзейнасці Беларускай хрысціянскай дэмакратыі (1921–1939 гг.) / А. Вашкевіч // Białoruski Zeszyty Historyczne. – 2007. – Т. 28. – С. 78.

⁴⁶ Вашкевіч, А. Вацлаў Пануцэвіч у Беларусі амаль невядомы. / А. Вашкевіч // Куфэрак Віленшчыны. – 2002. – № 2 (7). – С. 47.

⁴⁷ Студэнская думка. Ад. рэд.-выд. М. Якімец. – 1935. – № 1 (15). – С. 29.

⁴⁸ ЦДАЛ. Фонд 175, воп. 15, ад. з. 7, арк. 83.

цыі былі вельмі падобныя, але ТПБ вылучалася сваёй вузкаскіраванай дзейнасцю. Калі БСС прэзентаваўся, як ідэйна-выхаваўчае таварыства, мэтай якога была культурна-асветніцкая дзейнасць сярод беларускага народа, то ТПБ было навуковай арганізацыяй, дзейнасць якой была скіравана на даследаванні ў галіне беларусазнаўства. Сама неабходнасць стварэння навуковага таварыства сведчыць пра назапашванне ў асяроддзі БСС значнага інтэлектуальнага патэнцыялу здольнага праводзіць паспяховую навукова-даследчую дзейнасць па вывучэнню беларускай мовы, гісторыі і культуры. Куратарамі ТПБ, як і Саюза былі Эрвін Кашэмідэр і Ежы Гопен.

Непасрэдна дзейнасць ТПБ заключалася ў арганізацыі навуковых сходаў, вывучэнні і аналізу вядомых беларускіх твораў, выданні ўласных распрацовак і матэрыялаў па гісторыі, мове, літаратуры і этнаграфіі, азнаямленні з матэрыяламі архіваў, музеяў, бібліятэк, вывучэнні беларускага тэатра і друку, арганізацыі бібліятэкі, падтрыманні сувязей з беларускімі гурткамі іншых універсітэтаў Польшчы⁴⁹.

На чале гэтай навуковай арганізацыі стаялі Станіслаў Станкевіч, Вітаўт Тумаш і Антон Шукелойц. Навуковымі кіраўнікамі па розным секцыям ТПБ былі вядомыя беларускія дзеячы: Антон Луцкевіч – літаратура, Янка Станкевіч – мова, Лявон Дубейкаўскі – мастацтва і архітэктура, Мікалай Шкялёнак – гісторыя⁵⁰. ТПБ непасрэдна супрацоўнічала з Беларускім навуковым таварыствам і музеямі імя Івана Луцкевіча.

Пры непасрэдным удзеле беларускай студэнцкай супольнасці ў 1929 г. пры гуманітарным факультэце УСБ распачаў сваю працу лекторый беларускай мовы⁵¹, на базе якога ўтварылася кафедра беларусазнаўства⁵². Дзейнасць кафедры звязана найперш з імем вядомага беларускага дзеяча і навукоўцы Янкі Станкевіча. Гэты выбітны беларускі мовазнаўца выкладаў на кафедры беларускую культуру і мову. У больш позні час выкладаў тут таксама Станіслаў Станкевіч, філолаг, літаратуразнаўца, дзеяч БСС і ТПБ, выпускнік УСБ. Этналогію беларусаў і балтаў выкладалі на гэтай кафедры, вядомыя ва ўсёй тагачаснай Польшчы і па-за яе межамі, навукоўцы прафесары Казімі Машыньскі і Цэзары Эрэнкройц⁵³.

Пад кіраўніцтвам Яна Станкевіча, было арганізавана даследаванне па вывучэнні заходнебеларускіх дыялектаў, маладыя даследчыкі павінны былі збіраць дыялектычныя асаблівасці рэгіёну. Дзеля гэтых мэт ТПБ была выдадзены “Апытальнік для збірання дыялектычных і некаторых агульных асаблівасцеў беларускага (крывіцкага) языка” Яна Станкевіча, накладам у 500 асобнікаў.

⁴⁹ Ibidem. Арк. 4.

⁵⁰ Пазыняк, З. Гутаркі з Антонам Шукелойцем. – Варшава: “Беларускія ведамасці”, 2003. – С. 36.

⁵¹ Студэнская думка. Рэд.-выд. С. Станкевіч. – 1930 – № 2 (13). – С. 37.

⁵² Серпухаў, У. Беларускія студэнцкія арганізацыі Віленскага універсітэта (1919–1939)... С. 62.

⁵³ I. Sławińska, Uniwersytet Stefana Batorego – wszechtechna otwarta i europejska, s. 249.

У сядзібе сваёй арганізацыі беларускія студэнты мелі ўласную навуковую бібліятэку, якая налічвала сотні тамоў, шматлікія працы студэнтаў па этнаграфіі і мовазнаўству. Бібліятэка збіралася з ахвяраванняў беларускіх культурных арганізацый і інстытуцыяў. Калекцыі матэрыялаў таксама ўвесь час папаўняліся дзякуючы сістэматызаванай працы па збору этнаграфічных і мовазнаўчых дадзеных на Віленшчыне і на тэрыторыі ўсёй Заходняй Беларусі. З сабраных матэрыялаў паўстаў у Таварыстве “Збор этнаграфічных і языкаведных матэрыялаў”, які ўтрымліваў багатую калекцыю з дзесяткаў пазіцыяў па этнаграфіі і фальклору.

У канцы 30-х гг. улады Польшчы ўзмацнілі кампанію па асіміляцыі нацыянальных меншасцяў і распачалі татальны наступ на беларускі рух. Нормай сталі забароны беларускіх культурніцкіх імпрэзаў, лекцый, курсаў, а потым пачалася ліквідацыя гурткоў, бібліятэкаў ды інш. Беларускаму студэнцкаму саюзу забаранілі праводзіць публічныя лекцыі за межамі ўніверсітэту і ладзіць беларускія канцэрты ў Вільні. Сябры саюзу не мелі нават права насіць шапкі і значкі з сімволікай уласнай арганізацыі⁵⁴.

Нягледзячы на ўсе праблемы і складанасці, Беларускі студэнцкі саюз шмат зрабіў дзеля пашырэння беларускай нацыянальнай свядомасці сярод студэнтаў ўніверсітэту, рыхтаваў іх да актыўнай культурнай, грамадскай і асветніцкай працы сярод беларускага народа. У межах Віленскага ўніверсітэту была закладзена традыцыя беларускага студэнцкага руху, перарваная трагічнымі падзеямі 1939 г. Прышла навала акупацыі, і на плечы былых сяброў беларускіх студэнцкіх арганізацыяў ўсклалася няпростая місія – пранесці і захаваць беларускую ідэю праз ваенныя ліхалецці і часы савецкага панавання.

Summary

Belarussian Students' Association (1921–1939) at the University Stephan Batory

Belarussian Students' Association (BSA) 1921–1939 united a considerable part of the Belarusian students of the University Stephan Batory. Such persons as Branislau Turonak, Stanislau Stankevich, Mikalai Shkialionak, Mikalai Shchors, Jazep Maletski, Mikalai Martsinchyk and others started their public and political activities in this organization. BSA played a significant role in the Belarusian movement in Vilnia. In different periods the organization was under the influence of the Belarusian Christian Democracy (BChD), of Gramada (Social-Democratic Party), of Polish-oriented wing of the Belarusian movement. However the most durable appeared the connection with the BChD, which constantly defended Belarusian independence.

⁵⁴ Найдзюк, Я., Касяк, І. Беларусь учора і сямьня. – 3-е выд. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – С. 193.

Santrauka

Stepono Batoro universiteto Baltarusių studentų sąjunga (1921–1939)

Baltarusių studentų sąjunga (BSS) 1921–1939 metais buvo apjungusi daugumą baltarusių tautybės studentų Stepono Batoro universitete. Kaip tik šioje sąjungoje savo visuomeninę-politinę veiklą pradėjo Bronisław'as Turonek'as, Stanisław'as Staniewicz'ius, Mikołaj'us Szkialionak'as, Mikołaj'us Szczors'as, Józef'as Malecki's, Mikołaj'us Marcinczyk'as ir kt. Šios sąjungos veikla buvo labai svarbi baltarusių sąjūdžio plėtotei Vilniuje. Įvairiuose sąjungos veiklos etapuose pastebima Baltarusių krikščioniškosios demokratijos (BKD) orientacijos, Hromadai artimų idėjinių grupuočių bei polonofiliškojo sparno įtaka. Paveikiausios buvo BKD grupuotės, nes jos nuosekliausiai laikėsi Baltarusijos nepriklausomybės siekio.

ВОЛЬГА КОВАЛЬ

Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт
Мінск, Беларусь

КУЛЬТУРНЫЯ СУВЯЗІ БЕЛАРУСКАЙ І ЎКРАЇНСКАЙ ЭМІГРАЦЫІ МІЖВАЕННАГА ПЕРЫЯДА

Тэма гісторыі беларускай эміграцыі з'яўляецца запатрабаванай і актуальнай у сучаснай беларускай гістарыяграфіі, аднак распрацоўка яе сёння толькі пачынаецца. У новых умовах дзяспары становяцца самастойнымі і значнымі элементамі краіны-рэцыпіента, таму здольныя ўплываць на шматлікія падзеі, якія адбываюцца на іх бацькаўшчыне. Асабліва цікавым аспектам у дадзенай тэматыцы можа стаць пытанне кантактаў беларускіх эмігрантаў з прадстаўнікамі іншых дзяспар. Асобнай увагі заслугоўвае пытанне беларуска-ўкраінскіх сувязей замежжа.

Міжваенны перыяд у гісторыі беларускай эміграцыі даследаваны слаба. Зацікаўленнасць гісторыяй эміграцыі паміж сусветнымі войнамі аформілася ў пачатку 90-х гг. XX ст., аднак знікла на пэўны час. Між іншым, у дадзеным пытанні застаецца шмат недаследаваных аспектаў. Прынята лічыць, што працоўная эміграцыя з Заходняй Беларусі складала каля 180–250 тыс. жыхароў¹. Безумоўна, статыстыка пачатку XX ст. і міжваеннага часу не можа быць дакладнай, аднак пры падрабязным вывучэнні архіўных крыніц лічбу беларускіх эмігрантаў можна ўдакладніць.

Украінскія гісторыкі значна больш актыўна даследуюць пытанні сваёй дзяспары, на Украіне ствараюцца бібліятэкі і музеі эміграцыі, працуюць спецыяльныя цэнтры і шматлікія навуковыя калектывы. Між іншым, спецыяльна тэматыкай беларускіх і ўкраінскіх кантактаў на Украіне не займаюцца, бо для дзейнасці шматлікай украінскай эміграцыі сумесныя з беларусамі замежжа мерапрыемвы і праеты мелі другаснае значэнне.

Пры вывучэнні гісторыі беларускай і ўкраінскай эміграцыі і супастаўленні пазіцый самых вядомых даследчыкаў з Беларусі і Украіны можна знайсці як агульныя аспекты развіцця, так і прынцыповыя разыходжанні. Прыкладам розніцы поглядаў беларускіх і ўкраінскіх даследчыкаў з'яўляецца пытанне

¹ *Хто ёсць хто сярод беларусаў свету. Энцыклапедычны даведнік*, Мінск 2000, ч. 1, с. 37.

прычынаў арганізацыі міжваеннай эміграцыі з Заходняй Беларусі і Заходняй Украіны. Неабходна падкрэсліць, што з другой паловы 1920-ых гадоў пасля ўсталявання савецкай улады эміграцыя з Савецкай Беларусі фактычна была спынена.

Беларускія гісторыкі ў якасці асноўнай прычыны масавага выезду сялян з Заходняй Беларусі адзначаюць жаданне зарабіць грошай, падкрэсліваюць толькі эканамічную прычыну эміграцыі. Украінскія гісторыкі дадзены працэс разглядаюць інакш. Прафесар С. П. Качараба ў сваёй манаграфіі “Эміграцыя з Заходняй Украіны. 1919–1939” падкрэслівае ініцыяцыю польскім урадам дадзенай хвалі эміграцыі. Гісторык тлумачыць зацікаўленасць польскім урадам у змене структуры грамадства ў Заходняй Украіне і Заходняй Беларусі, узмацненні яго “польскага характара”². Арганізаваная эміграцыя ў Еўропу і за акіяны дазваляла паменшыць колькасць беларусаў і украінцаў на новых польскіх тэрыторыях, што павінна было павялічыць уплыў саміх палякаў.

Калі даследаваць тэму беларуска-ўкраінскіх кантактаў, адразу можна знайсці розніцу ў гістарычных крыніцах. Для беларусаў сувязі з украінцамі мелі большае значэнне, беларускія перыядычныя выданні і мемуары эмігрантаў з Заходняй Беларусі надаюць асаблівую ўвагу супрацоўніцтву з украінскай дыяспарай.

Цікавым пытаннем пры даследаванні беларускага і ўкраінскага замежжа з’яўляецца тэма ментальнасці дыяспар. У адрозненні ад украінцаў, далёка не ўсе беларусы на чужыне прагнулі вучыць дзяцей роднай мове, ствараць грамадскія арганізацыі і прымаць актыўны ўдзел у дзейнасці дыяспары, што тлумачыцца значна ніжэйшым узроўнем нацыянальнай свядомасці. З. І. Левін у сваёй манаграфіі “Менталітэт дыяспары (сістэмны і сацыякультурны аналіз)” дае дакладнае азначэнне гэтаму тэрміну: “Менталітэт дыяспары – гэта спосаб думак, сістэма ідэй і сімвалаў, светаўспрымання, сукупнасць духоўных і маральна-эстэтычных устаноў дыяспары як сацыяэтанічнай групы”³. Менталітэт украінскай і беларускай нацыі меў шмат падобных рысаў у міжваенны час, аднак менталітэт дыяспар ужо значна адрозніваўся. Больш актыўныя, кансалідаваныя, нацыянальна свядомыя ўкраінцы замежжа аказвалі моцны ўплыў на беларусаў, асабліва яркая гэта праяўлялася ў адукацыі і культуры.

Важным аспектам беларуска-ўкраінскіх кантактаў замежжа з’яўляецца ўкраінская адукацыя для беларускіх студэнтаў. Наогул, моладзь прадстаўляе сабой найбольш дынамічную і актыўную частку грамадства. Адукацыйная падтрымка маладых і таленавітых асоб у міжваенны час па ўспамінах Л. Геніюш была арганізавана наступным чынам: “Дзеячы благаслаўлялі моладзь на навуку й бралі ад кожнага забавязанне, што, атрымаўшы асвету, кожны беларус выдасць кніжку на роднай мове па спецыяльнасці й дасць за свой кошт вышэйшую асвету аднаму сваяму суайчынніку. Не было інтэлігенцыі,

якую належала тварыць”⁴. Цяжка сказаць, наколькі гэта правіла дзейнічала, але Л. Геніюш абсалютна справядліва адзначае асаблівасць міжваеннай беларускай эміграцыі – гэта адсутнасць інтэлігенцыі.

Неабходна падкрэсліць, што большасць адукаваных жыхароў тэрыторыі Беларусі, якія выязжалі на эміграцыю, лічылі сябе палякамі ці рускімі. Беларускай дыяспара міжваеннага часу сялянская і працоўная. Украінская эміграцыя ў адрозненні ад беларускай мела значна шырэйшую сацыяльную стратыфікацыю. Сярод украінцаў замежжа было нямала адукаваных людзей, што станоўча ўплывала на кансалідацыю, спрыяла палітычнаму, эканамічнаму і культурнаму развіццю дыяспары.

Для эфектыўнай дзейнасці эміграцыі неабходна было захоўваць гістарычную памяць, нацыянальную ідэнтычнасць, этнічную самасвядомасць. Менавіта для ажыццяўлення дадзеных мэтаў ствараюцца навуковыя цэнтры, вышэйшыя навучальныя ўстановы, школы і клубы. Нешматлікія беларускія адукацыйныя цэнтры часта існавалі нядоўга, бо ім не хапала фінансавання, падтрымкі з боку ўлады краіны-рэцыпіента ці актыўнасці саміх эмігрантаў. Украінскія навучальныя ўстановы мелі шырокую папулярнасць, дзейнічалі дастаткова працяглы час, часта мелі матэрыяльную падтрымку, у тым ліку інтэрнаты для універсітэтаў і інстытутаў. Па прычыне адсутнасці беларускіх універсітэтаў і школ шматлікія беларусы працягвалі сваё навучанне ва ўкраінскіх адукацыйных цэнтрах. Сярод найбольш вядомых украінскіх вышэйшых навучальных устаноў, дзе набывалі адукацыю беларусы, вядомыя: Украінскі вольны універсітэт (Германія), Украінскі вышэйшы педагогічны інстытут імя М. Драгаманава (Чэхаславакія), Украінскі тэхніка-гаспадарчы інстытут (Германія), Украінскі сацыялагічны інстытут (Чэхаславакія), Украінская гаспадарчая акадэмія (Чэхаславакія), Украінская акадэмія пластычнага мастацтва (Чэхаславакія) і інш.

Беларускіх бібліятэк, як правіла, у міжваенны час не было, таму беларускія студэнты і прадстаўнікі беларускай эміграцыі выкарыстоўвалі кнігі ўкраінскіх бібліятэк: бібліятэка-выпазычальня Украінскага грамадскага выдаўнічага фонда, бібліятэка-выпазычальня пры Украінскай кнігарні Ф. Свабоды, бібліятэка Украінскага вышэйшага педагогічнага інстытута, бібліятэка Украінскага вольнага універсітэта⁵. Акрамя таго, пра супрацоўніцтва беларускіх і украінскіх студэнтаў можна весці гаворку, распавядаючы пра інтэрнат украінскіх студэнтаў у Празе, дзе жылі і беларусы, дзейнасць “Украінскай Хаты”, беларусы наведвалі і ўкраінскую сталуюку.

Палітычным цэнтрам і цэнтрам адукацыі для беларускай дыяспары з’яўляецца Чэхаславакія. Хаця даследчык беларускай эміграцыі В. Кіпель лічыць гэта пытанне неадназначным: “Цэнтрамі беларускага палітычнага жыцця ў міжваеннай Эўропе былі спачатку Бэрлін, потым Прага, тады дзейнасць пачала заўважацца ў Францыі, а ў канцы 30-х гадоў зноў Прага ды ў гады коратка перад Другой сусветнай вайной – Бэрлін. Кожная з гэтых

² С. П. Качараба, *Эміграцыя з Заходняй Украіны. 1919–1939*, Львів 2003, с. 7.

³ З. І. Левін, *Менталітэт дыяспары (сістэмны і сацыякультурны аналіз)*, Москва 2001, с. 9.

⁴ Л. Геніюш, *Споведзь*, Мінск 1993, с. 16.

⁵ А. Капрівова, *Русская, украинская и белорусская эмиграция в Праге*, Прага 1999, с. 26.

краінаў і гарадоў мелі свае падставы станавіцца цэнтрамі беларускага палітычнага жыцця: у Празе заўсёды была самая чысленная група эміграцыі, у Бэрліне выяўляліся дзейныя лідэры, як і ў Францыі”⁶ [2]. Сапраўды, акрамя Чэхаславакіі палітычныя, культурныя і адукацыйныя асяродкі пачынаюць фарміравацца ў Германіі і Францыі, аднак іх культурнае значэнне для беларускай дыяспары саступала. Пры вывучэнні гісторыі эміграцыі беларусаў міжваеннага перыяду асабліва падрабязна неабходна даследаваць “рускую акцыю” з 1921 г. падтрымкі ўрадам Чэхаславакіі эмігрантаў з савецкай краіны, у тым ліку беларусаў і ўкраінцаў.

Важнае значэнне для культурных кантактаў беларускай і ўкраінскай эміграцыі мелі перыядычныя выданні. На старонках газет і часопісаў дыяспар можна прачытаць пра агульныя святы і сустрэчы. Напрыклад, украінцы традыцыйна штогод праводзілі ў Чэхаславакіі “Шаўчэнкаўскія дні”, у якіх беларусы неаднаразова прымалі актыўны ўдзел.

Чэхаславакія паміж сусветнымі войнамі стала для беларусаў не толькі краінай, дзе можна зарабіць грошай, але і атрымаць адукацыю. Колькасць беларускіх студэнтаў у Чэхаславакіі будзе падлічана ў сотнях, аднак значэнне іх актыўнасці за мяжой цяпер неабходна даследаваць асобна. Згодна з інфармацыяй, якая змяшчалася на старонках “Кур’ера Віленскага”, колькасць беларусаў на вучобе толькі ў пражскім Карлавым універсітэце ў 1920/21 навучальным годзе складала дзве асобы, у 1921/22 – 10 асобаў, у 1922/23 – 50 асобаў, у 1923/24 – 90 асобаў, у 1924/25 – 110 асобаў і ў 1925/26 – 100 асобаў⁷. Беларускія студэнты часта арыентаваліся на дзейнасць больш аб’яднанай і актыўнай ўкраінскай эміграцыі, прымалі ўдзел у іх мерапрыемствах, публікавалі свае матэрыялы і артыкулы на старонках ўкраінскай прэсы.

Колькасць ўкраінскіх перыядычных выданняў была значна большая за беларускую, ўкраінскія прэса, як правіла, існавала дастаткова працяглы час і мела вялікія наклады. Актыўная і колькасная ўкраінская эміграцыя часам на староках сваіх газет і часопісаў уводзіла рубрыку для беларусаў замежжа, што тлумачылася недахопам беларускай прэсы на эміграцыі. Прыкладам можа быць ўкраінская газета “Свабода”, якая выходзіла з друку ў Нью-Йорку (ЗША). Выданне ўвяло спецыяльную рубрыку пад назвай “3 беларускага жыцця”⁸, у якой публікавала беларускія навіны на рускай мове. Часта па прычыне адсутнасці беларускіх газет і часопісаў беларускія эмігранты звярталіся да ўкраінскай прэсы.

Сярод перыядычных выданняў беларускай дыяспары можна назваць “Беларускую трыбуну” (ЗША), “Бюлетэнь Хаўруса беларускіх работнікаў у Францыі” (Францыя), “Амерыканскі беларус” (ЗША). На старонках прэсы беларускіх эмігрантаў можна знайсці інфармацыю не толькі пра дзейнасць

саміх беларусаў замежжа, але і пра кантакты іх з іншымі дыяспарамі, прычым больш за ўсё спасылка на эканамічныя, палітычныя і культурныя сувязі з ўкраінскімі эмігрантамі. Напрыклад, сярод шматлікай рэкламы, змешчанай на старонках газеты “Амерыканскі беларус”, сустракаецца інфармацыя пра беларуска-ўкраінскі банк, беларуска-ўкраінскае пахавальнае бюро, месца штодзённай сустрэчы беларусаў і ўкраінцаў⁹. Неабходна адзначыць, што размяшчэнне інфармацыі пра сустрэчы беларусаў і ўкраінцаў у Чыкага дае магчымасць рабіць выснову пра іх эканамічныя і культурныя кантакты ў ЗША.

Можна даследаваць ролю ўкраінскіх і беларускіх перыядычных выданняў на прыкладзе аднаго з асноўных культурных асяродкаў у міжваенны час – Чэхаславакіі. Беларуская дыяспара выдавала часопіс “Беларускі студэнт” (1923 г.), “Перавясла” (1924 г.), “Прамень” (1926–1927 гг.), “Іскры Скарыны” (1931–1933 гг.). Цікава тое, што некаторыя беларускія выданні ставіліся цалкам негатыўна да развіцця БССР, а часопіс “Прамень” прадстаўляў леварадыкальныя сілы дыяспары, таму выключна станоўча апісваў развіццё савецкай краіны. Неабходна падкрэсліць, што падобная асаблівасць падзялення студэнцкага руху на прыхільнікаў і праціўнікаў Савецкага Саюза назіраецца і ва ўкраінскім асяродку. Актыўная дзейнасць леваарыентаваных ўкраінскіх часопісаў таксама прыпадае на 1922–1926 гг., яскравым прыкладам такога выдання з’яўляецца бюлетэнь “Вперёд” (1928–1930 гг.)¹⁰. Супрацоўніцтва беларусаў і ўкраінцаў было як сярод нацыялістычных, так і сярод левых арганізацый.

Колькасць нумароў беларускіх перыядычных выданняў у Чэхаславакіі была нязначная, часам яны існавалі не больш за год, выходзіла толькі па 1–2 нумара, што тлумачыцца ў першую чаргу адсутнасцю фінансаў. Няма нічога дзіўнага, што беларусы звярталіся да шматлікіх ўкраінскіх газет і часопісаў у Чэхаславакіі. Сярод найбольш папулярных выданняў неабходна назваць “Вызваленне”, “Час”, “Дзень”, “Адраджэнне”, “Новая Украіна”, “Украінскі студэнт”, “Студэнцкі веснік”, “Украінскі тыдзень”, “Сатырыкон” і г. д.

За мяжой беларусаў і ўкраінцаў акрамя адукацыйнай моцна яднаў фальклор. Асаблівасці матэрыяльнай і духоўнай культуры Палесся маюць агульныя карані, бо на працягу стагоддзяў не было мяжы паміж беларускімі і ўкраінскімі тэрыторыямі. Няма нічога дзіўнага, што шматлікія беларусы прымалі ўдзел ва ўкраінскіх мастацкіх калектывах, спявалі ў хоры добра вядомыя як украінцам, так і беларусам песні. Прыкладам такога супрацоўніцтва з’яўляецца створаны ў 1924–1925 гг. пры Беларуска-ўкраінскім драматычным гуртку Беларуска-ўкраінскі хор пад кіраўнствам Старавера, а таксама пры фінансавай падтрымцы прыватнага прадпрыемства Івана Ермачэнка фестываля ўкраінска-беларускай народнай песні¹¹. Менавіта фальклорная традыцыя аб’ядноўвала за мяжой бела-

⁶ В. Кіпель, *Дзейнасць беларускай палітычнай эміграцыі ў Заходняй Еўропе ў перыядзе паміж Першай і другой сусветнымі войнамі*, “Беларусіка=Albaruthenica 6”, Мінск 1997, ч. 1, с. 281.

⁷ Л. Мірачышкі, *Беларуская інтэлігенцыя на эміграцыі і чэшскае нацыянальнае адраджэнне*, “Беларусіка=Albaruthenica”, Мінск 1995, кн. 5, с. 113.

⁸ V. Kipel, *Belarusans in the United States*, New York 1999, p. 141.

⁹ “Американский белорус”, Чикаго 1930, нр. 1.

¹⁰ М. Чмарова, *Шляхі ўзаемнага пазнання: беларуская літаратура ў Чэхаславакіі (1920–1945)*, Магілёў 2004, с. 27.

¹¹ Зубко О., *Громадсько-культурна діяльність білоруської та української діаспор у Чехо-Словаччині в 1921–1939 рр.* «Дыяспара. Культуралогія. Гісторыя», Мінск 2006, с. 72.

рускі і ўкраінскі народ, ілюстравала адзіную культурную і гістарычную спадчыну, спрыяла кансалідацыі дыяспар. Украінскія эмігранты вялікае значэнне ў сваёй культурнай дзейнасці адводзілі стварэнню хораў, магчымасці публічных выступленняў мастацкіх самадзейных калектываў на святах, фестывалях і канцэртах.

Традыцыя бавіць вольны час з песнямі спрыяла захаванню ідэнтычнасці ў іншамойным і іншакультурным асяродку. Беларусы мелі магчымасць лёгка далучацца да культурных музычных мерапрыемстваў украінцаў, бо знаёмыя з дзяцінства і зразумелыя песні дапамагалі сацыяльнай і псіхалагічнай адаптацыі эмігранта, а ўкраінская культура здавалася блізкай і зразумелай.

Такім чынам, тэма беларуска-ўкраінскіх кантактаў на эміграцыі патрабуе падрабязнага даследавання, цікавым і важным аспектам з'яўляюцца культурныя кантакты беларусаў замежжа. У пасляваенны час самымі шчыльнымі палітычнымі стасункамі беларускіх эмігрантаў былі менавіта з украінцамі, асновай для развіцця такіх адносін стала дзейнасць беларусаў на Захадзе ў міжваенны перыяд. Усталяваныя кантакты з украінцамі беларускія эмігранты працягвалі развіваць пасля II сусветнай вайны, стваралі агульныя перыядычныя выданні, беларуска-ўкраінскія арганізацыі і цэнтры.

Культурныя сувязі паміж беларусамі і ўкраінцамі за мяжой абаяліся на блізкасць моў, агульныя карані гісторыі народа, фальклорную спадчыну. Украінскія навучальныя ўстановы, друк, арганізацыі спрыялі павышэнню культурнай і палітычнай актыўнасці вельмі пасіўнай у міжваенны час беларускай дыяспары. Важна адзначыць, што для прадстаўнікоў беларускага замежжа падтрымка і дапамога ўкраінскай дыяспары мела прынцыповае значэнне. Украінцы дапамагалі кансалідацыі раз'яднанай беларускай эміграцыі, паказвалі прыклад, уключалі ў свае культурныя, адукацыйныя і палітычныя мерапрыемствы.

Summary

Cultural relationship between Belorussian and Ukrainian emigration in the interwar period

Contacts with the Ukrainian diaspora played a particular role for the Belorussian emigration. The Belorussians made use of the Ukrainian educational centres, and scientific libraries, and took part in the shared concerts and meetings. In the interwar period, these contacts were broadened, which was a consequence of the proximity of the languages, common historical tradition and similar mentalities. The Ukrainians not only made the consolidation of the Belorussian emigrants easier, but they engaged them into their cultural-educational and political activities as well. These bonds were continued and developed after World War II. Vital sources to study these problems are provided by the emigrational periodicals and memoirs, on which the present paper is based.

Santrauka

Tarpukario laikotarpio baltarusių ir ukrainiečių emigrantų kultūriniai ryšiai

Baltarusių emigracijai kultūrinės veiklos plėtotei labai buvo svarbūs kontaktai su ukrainiečių diaspora. Baltarusiai naudojo ukrainiečių edukacinius centrus, mokslinėmis bibliotekomis, dalyvaudavo bendruose koncertuose ir susitikimuose. Tokius glaudžius kontaktus lėmė kalbų artumas, bendra istorinė tradicija ir panašūs mentaliteto bruožai. Ukrainiečiai ne tik pozityviai įtakojo baltarusių emigrantų konsolidaciją, bet įtraukdavo juos ir į savo kultūrinę-šviečiamąją veiklą bei politines akcijas. Po II-ojo Pasaulinio karo šie ryšiai buvo vystomi toliau. Pažymėtina, kad tiriant šią temą bei rengiant straipsnį buvo remtasi, pirmiausia ir daugiausia, spauda ir atsiminimais.

TADEUSZ GAWIN

Grodno

PRÓBA LIKWIDACJI NIEZALEŻNOŚCI ZWIĄZKU POLAKÓW NA BIAŁORUSI W 2005 ROKU

Lata 2000–2005 to okres wzmożonych wysiłków władz białoruskich w celu ostatecznego podporządkowania sobie Związku Polaków na Białorusi¹. Podstawowa działalność Związku skierowana na odrodzenie polskości uległa w tych latach częściowemu załamaniu. Kierownictwo pod przewodnictwem Tadeusza Kruczkowskiego wycofało się ze starań o dalsze odrodzenie polskości i poszerzenie wpływów ZPB w społeczeństwie białoruskim. Zaprzestało również współpracy z białoruskimi organizacjami demokratycznymi i partiami politycznymi. Prenumerata pisma ZPB „Głos znad Niemna” spadła o 33%. Autorytet Związku w kręgach świadomej inteligencji polskiej i białoruskiej spadł, co spowodowało odejście z organizacji działaczy o poglądach demokratycznych, krytycznie oceniających reżim i skutki jego rządzenia. ZPB powoli, ale nieuchronnie przekształcał się w posłuszną władzy organizację, stawał się instrumentem w jej rękach.

Kryzys 2005 roku, który doprowadził do rozłamu w ZPB, nie zrodził się z niczego. Dojrzał powoli i był niewątpliwie sprowokowany konsekwentną rozłamową ingerencją władz.

Wybranie Tadeusza Kruczkowskiego na prezesa ZPB było niewątpliwie triumfem polityki władz w kwestii polskiej². Mimo że na zjeździe Tadeusz Kruczkowski zapowiedział zerwanie stosunków z demokratyczną opozycją, a tym samym bezwątkową lojalność w stosunku do reżimu i mimo że parę miesięcy później prezydent Łukaszenko, mianując w Grodnie gubernatora, publicznie wyraził zadowolenie, że nareszcie kierownictwo Związku objęli „normalni ludzie”, w sytuacji Polaków nic

¹ Mikołaj Iwanow, *Działalność ZPB pod kierownictwem Andżeliki Borys 2005–2009*, referat wygłoszony na międzynarodowej konferencji w Białymstoku 19 czerwca 2009 roku: „Polska mniejszość narodowa na Białorusi 1988–2009. Ocena minionego dwudziestolecia”, s. 2, w posiadaniu autora.

² Późniejsze wydarzenia w ZPB pokazały że działalność Tadeusza Kruczkowskiego na stanowisku prezesa była szkodliwa dla organizacji. Jego działalność na tym stanowisku była mocno popierana przez władze, które wielokrotnie wybroniły prezesa od odpowiedzialności karnej za zarzucane mu czyny korupcyjne. Wszystko to razem, a także badanie sytuacji, jaka wytworzyła się przed V Zjazdem nadzwyczajnym w 2000 r. w Grodnie, może świadczyć o tym, że władze miały swój udział w procesie wybrania prezesa ZPB. Więcej o tym w dalszej części niniejszej pracy.

się nie zmieniło. Może prócz jednego: władze ZPB, łamiąc ustalenia zjazdu, samowolnie wycofały się z walki o polską szkołę w Nowogródku³.

Władze próbowały również wykorzystać ZPB pod kierownictwem Tadeusza Kruczkowskiego do przełamania izolacji politycznej Białorusi w Europie i na świecie. Odślonięcie pomnika Adama Mickiewicza w Mińsku w październiku 2003 r. było dobrą okazją, by zaprosić marszałka senatu RP i rozwiać wątpliwości w społeczeństwie białoruskim. Krótko mówiąc wykorzystać wizytę w celach propagandowych reżimu. Za poprzedniej kadencji Sejmu w 1999 roku, gdy była otwierana polska szkoła w Wołkowysku władze białoruskie dla podniesienia rangi tej uroczystości bardzo chciały, żeby na otwarcie przyjechała marszałek Alicja Grześkowiak. Mieli nadzieję, że to im się uda, ponieważ marszałek z racji pełnionej funkcji jest także opiekunem Polaków na całym świecie. Pani marszałek na zaproszenie odpowiedziała, lecz zaznaczyła, że nie złoży wizyty na Białorusi póki państwem będzie kierował dyktator, za jakiego uważała Aleksandra Łukaszenkę.

Tadeusz Kruczkowski, prawdopodobnie wykonując polecenie władz białoruskich, przekonał marszałka Longina Pastusiaka, by przyjechał na jego zaproszenie. To była krótka dwudniowa wizyta. Witano marszałka z wielką pompą, władze grodzieńskie na czele z gubernatorem Władimirem Sawczenko zostały wzmocnione przez przedstawiciela Aleksandra Łukaszenki – Nikołaja Czerginca, przewodniczącego Komisji Stałej do Spraw Współpracy Międzynarodowej i Bezpieczeństwa Narodowego Rady Republiki Zgromadzenia Narodowego RB.

Następnego dnia w Mińsku dokonano odślonięcia pomnika Adama Mickiewicza. Do delegacji polskiej dołączył przewodniczący Rady Republiki nie uznawanego na świecie Zgromadzenia Narodowego Republiki Białoruś Giennadij Nowickij, z którym później marszałek przeprowadził rozmowy⁴. Państwowe środki masowego przekazu tę wizytę i rozmowy potraktowały jak przerwanie blokady w stosunkach międzynarodowych z reżimem w Mińsku. Idea pokazania społeczności białoruskiej i światowej, że nie ma izolacji Białorusi została zrealizowana.

Zgodnie ze statutem ZPB (art. 3.10) kolejny zjazd Związku miał się odbyć nie później niż 18 listopada 2004 r., a to oznaczało, że Rada Naczelna powinna była się zebrać najpóźniej 18 sierpnia, żeby wyznaczyć termin i miejsce jego przeprowadzenia⁵. Prezes Rady Naczelnej i prezes ZPB łamiąc statut nie zwołali posiedzenia Rady Naczelnej, mimo protestów sporej ilości jej członków: między innymi Józefa Porzeckiego, Andżeliki Borys, Aliny Jaroszewicz, Antoniego Chomczukowa. 10 listopada 2004 r. władze Związku bezprawnie, nie konsultując sprawy z Radą Naczelną i wbrew statutowi, skierowały pismo do Ministerstwa Sprawiedliwości Białorusi z prośbą o przedłużenie swojej kadencji do kwietnia 2005 r.⁶

Ministerstwo Sprawiedliwości będąc organem nadzorującym działalność Związku nie posiada żadnych kompetencji do podjęcia decyzji w sprawie przedłużenia

³ T. Gawin, *Nasz los zależy od nas*, „Rzeczpospolita”, 2 V 2002.

⁴ Aleksander Bezzubow, Tatiana Zaleska, Helena Bohdan, Andrzej Dubikowski, *Z troską i zrozumieniem*, „Głos znad Niemna”, 10 X 2003.

⁵ Устав Общественного объединения „Союз Поляков на Беларусі”, Гродно 2004.

⁶ Архив СПБ, Исходящие документы за 2004 год, Письмо СПБ № 10/11-1 от 10.11.2004 года в Министерство Юстиции Республики Беларусь.

lub skrócenia kadencji władz Związku, ponieważ prawo białoruskie i statut Związku tego nie przewidują. Do obowiązków ministerstwa należy kontrola zgodności działalności Związku z jego statutem. Ministerstwo jako struktura nadzorująca powinno było po 18 sierpnia 2004 r. zwrócić uwagę władzom Związku, że nie zwołują Rady Naczelnej w terminie i nie ogłaszają zjazdu. Niedługo po tym liście, 18 listopada 2004 r., władze ZPB dostały pozwolenie od ministerstwa na przedłużenie ich kadencji do kwietnia 2005 r.⁷ Przedłużenie kadencji było wspólną decyzją władz białoruskich i kierownictwa Związku, ponieważ wszyscy zdawali sobie sprawę z tego, że jeśli zjazd odbędzie się w terminie, to nie ma szans, by doszło do reelekcji oddanych reżimowi osób.

Jednym z ostatnich akcentów zaangażowania władzy białoruskiej i jej służb specjalnych, a także podległego im sądu, w kampanię wyborczą w ZPB była wcześniej zaplanowana i realizowana prowokacja przeciwko wiceprezesowi ZPB Józefowi Porzeckiemu (jednemu z liczących się kandydatów na stanowisko prezesa ZPB). Oskarżono go o rzekome chuliństwo i na dwa dni przed zjazdem osadzono na 10 dni w areszcie. W ten sposób władza chciała pomóc Tadeuszowi Kruczkowskiemu pozbyć się jednego z realnych kontrkandydatów na stanowisko prezesa ZPB w mających się odbyć 12 marca 2005 r. wyborach⁸.

Dziwnym zrzędzeniem losu za kratami w czasie zjazdu znalazł się też dziennikarz Andrzej Poczobut, który śledził nieprawidłowości w działaniach ZPB. Poczobuta osadzono w areszcie 4 marca, również na 10 dni, za udział w nielegalnej demonstracji przedsiębiorców. Tego dnia jako dziennikarz po prostu wykonywał swoje obowiązki zawodowe. Na wolność miał wyjść już po zjeździe.

Andżelika Borys 12 marca 2005 r. na VI Zjeździe ZPB uzyskała stanowisko prezesa ZPB w wolnych i demokratycznych wyborach. Wygrała zwolenniczka przemian. Była to osoba, która – wbrew pomówieniom ze strony reżimu i jego współpracowników – nie miała żadnego zamiaru wciągania Związku w jakąkolwiek działalność polityczną, ani po stronie reżimu, ani po stronie opozycji białoruskiej⁹. Jej nadrzędnym celem było działanie w ramach statutu ZPB, skierowane przede wszystkim na odrodzenie i rozwój szkolnictwa polskiego na Białorusi łącznie z budową kolejnych szkół polskich, reaktywowanie nieocenzurowanej działalności kulturalnej i poprawienie wizerunku Związku w oczach społeczności białoruskiej i zagranicznej, w pierwszej kolejności polskiej, wyprowadzenie z impasu prasowych organów Związku poprzez merytoryczną zmianę ich oblicza i zwiększenie nakładu, przekształcenie szkół polskich i Domów Polskich w dobrze funkcjonujące placówki

⁷ Архив СПБ, Входящие документы за 2004 год, Письмо Министерства Юстиции Республики Беларусь № 06-04/1064 от 18.11.2004 года. Na Białorusi jest zwyczaj odpowiedzi urzędników na listy do nich przysłane w ciągu miesiąca. I ten termin w korespondencji ze Związkiem prawie zawsze był przez nich przestrzegany. Odpowiedź Ministerstwa Sprawiedliwości na list prezesa Kruczkowskiego w tak ważnej sprawie, potrzebującej konsultacji i zbadania sytuacji w ciągu tygodnia, jest niezaprzeczalnym dowodem na to, że ta sprawa była z Ministerstwem omówiona wcześniej i „kuratorzy” Związku kazali mu tę pozytywną odpowiedź udzielić jeszcze przed zaplanowanym posiedzeniem RN ZPB. (Autor)

⁸ Piotr Kościński, *Polski działacz w areszcie*, „Rzeczpospolita”, 11 III 2005.

⁹ Piotr Kościński, *Zmiany w Związku Polaków na Białorusi*, „Rzeczpospolita”, 14 III 2005.

oświatowe i kulturalne oraz zjednoczenie wszystkich środowisk polskich zrzeszonych w ZPB na rzecz autentycznego odrodzenia polskości na Białorusi. Wszystkie te cele mieszczą się w zakresie podstawowych praw człowieka i obywatela oraz praw mniejszości narodowych w Europie. Ten wybór powinien być pozwolić Polakom, po zmarnowanych czterech latach działalności, z nadzieją i nowymi siłami ruszyć do przodu z odrodzeniem narodowym. To był szczytny cel każdego, kto chciał dalszego rozwoju polskości na Białorusi.

Wszystko to było jednak sprzeczne z celem, jaki stawiały przed sobą władze białoruskie i służby specjalne. Propozycje współpracy złożone Andżelice Borys przez KGB, zostały przez nią odrzucone¹⁰. Stało się jasne, że władze swoją działalność wobec ZPB muszą prowadzić dalej w kierunku jego podporządkowania. 19 kwietnia 2005 r. na temat polskiego zjazdu wypowiedział się prezydent Aleksander Łukaszenko „Chciałbym ostrzec – nie potraktujcie tego jako groźby – ambasadę Polski. Wiemy, co się dzieje w waszej ambasadzie i znamy waszą pracę. Nie myślcie, że mieszkający w Białorusi Polacy nie są obywatelami Białorusi. To są nasi obywatele. My nikomu nie damy ich skrzywdzić i zawracać głowy też im nie będziecie”¹¹.

Przemówienie prezydenta było sygnałem wysłanym przez niego, że zjazd powinien być unieważniony. Tadeusz Kruczkowski i jego ludzie współpracowali z władzami w sprawie unieważnienia zjazdu¹². Ataki, których doznawała ambasada polska w Mińsku i Związek były dokonywane na podstawie fałszywych informacji, których im dostarczał były prezes Tadeusz Kruczkowski i jego ludzie. Był to jeszcze okres, kiedy władze bardzo poważnie chciały ponownie osadzić na stanowisko prezesa ZPB Tadeusza Kruczkowskiego. Na rozkaz z Mińska wszystkie sprawy, w których Tadeusza Kruczkowskiego podejrzewano o złamanie prawa i które ciągnęły się latami nagle zostały umorzono z braku dowodów. W sprawie, w której oskarżono go o gwałt ukarano studentkę za rzekome pomówienie Tadeusza Kruczkowskiego. Te posunięcia prokuratury i sądu jaskrawie pokazują jak cenna to była postać dla reżimu i komu przez lata działalności w Związku służył. Tadeusz Kruczkowski i jego ludzie byli potrzebni w kolejnej prowokacji przygotowywanej przez telewizję białoruską, w której ambasada polska i wielu działaczy niepokornego ZPB będą przedstawieni jako ci, którzy przygotowują zamach przeciwko reżimowi.

Od wyboru na prezesa ZPB do końca kwietnia 2005 r. władze białoruskie, służby specjalne, a także działacze Związku z nimi związani próbowali naciskać i wpływać na Andżelikę Borys, by zmusić ją do dobrowolnej rezygnacji i uznania zjazdu za przeprowadzony z naruszeniem statutu i prawa białoruskiego. Miało to na celu unieważnienie zjazdu jej rękami.

¹⁰ Andrzej Poczobut, *KGB preferuje zdrajców*, „Magazyn Polski na Uchodźstwie” 2005, nr 2.

¹¹ *Skandaliczna wypowiedź Łukaszenki*, ONET/PAP, 21 IV 2005.

¹² Gdy na VI Zjeździe w marcu 2005 r., doszło do wyboru nowego zarządu na czele z Andżeliką Borys jako prezesem, podjęto zmasowaną akcję zmierzającą do unieważnienia wyników zjazdu. Były prezes Tadeusz Kruczkowski posunął się do donosów do władz, nie wyłączając prokuratury, na członków nowego zarządu oraz niektórych pracowników Związku, a niewielka grupa jego zwolenników rozpoczęła akcję pisania listów do władz z żądaniem unieważnienia zjazdu. (Archiwum ZPB Andżeliki Borys, Oświadczenie Zarządu Stowarzyszenia „Wspólnota Polska” w sprawie unieważnienia zjazdu Związku Polaków na Białorusi podpisane przez prezesa prof. Andrzeja Stelmachowskiego. Tadeusz Gawin, *Związek Polaków na Białorusi, Historia...*, s. 138).

11 maja 2005 r. prezes Andżelika Borys zwołała konferencję prasową w siedzibie Związku. Chciała zwrócić uwagę opinii publicznej na Białorusi, a także w Polsce na sytuację, w jakiej zmuszony jest działać ZPB. W imieniu kierownictwa ZPB Andżelika Borys poinformowała o represjach i atakach ze strony władz białoruskich, które nasiliły się po marcowym zjeździe, o zastraszaniu i pogroźkach telefonicznych, o próbach dyskredytowania działaczy za pomocą oszczerstw i obelg¹³.

12 maja 2005 r. Ministerstwo Sprawiedliwości RB unieważniło zjazd¹⁴. W uzasadnieniu ministerstwa podano, że potwierdziły się fakty rażących naruszeń statutu Społecznego Zjednoczenia Związek Polaków na Białorusi w trakcie przygotowań i przeprowadzenia zjazdu, a wymienione fakty świadczą o „niedemokratyczności zjazdu”. Oznaczało to, że nowo wybrane kierownictwo Związku musi ustąpić, a na stanowisko prezesa powróci Tadeusz Kruczkowski. Unieważnienie zjazdu było decyzją polityczną, wcześniej przez władze planowaną na wypadek, jeśli osoba przez nich popierana nie wygra wyborów na prezesa ZPB.

Zwołana 14 maja 2005 r. w trybie nadzwyczajnym Rada Naczelna ZPB, nie uznając żądań Ministerstwa Sprawiedliwości o powtórzenie zjazdu, wydała oświadczenie, w którym napisano m.in.: „Rada Naczelna SZ ZPB uważa, że Ministerstwo Sprawiedliwości nadużyło swych uprawnień i wtargnęło w działalność organizacji społecznej, (...) uważa decyzję Ministerstwa Sprawiedliwości za decyzję polityczną, gwałcącą prawa mniejszości narodowych Republiki Białoruś i poniżającą godność narodową Polaków na Białorusi oraz nie opartą na ustawodawstwie Republiki Białoruś”¹⁵.

Władze białoruskie cały czas poszukiwały nowych form i metod w walce ze Związkiem. Najpierw były działania wymierzone w całą polską organizację. Teraz przyszła kolej na konkretne osoby. Prezes ZPB Andżelika Borys zmuszona była w oficjalnym piśmie do przewodniczącego KGB zaprotestować przeciwko „bezpółstawnym represjom” i „prześladowaniu Polaków”. Szczególnie aktywny okazał się KGB w Brześciu, gdzie żyje o wiele mniej Polaków niż w Grodnie. Prezes brzeskiego obwodowego oddziału Związku, Alina Jaroszewicz – uznana przez władze za jedną z „pięciu najgroźniejszych osób” w kierownictwie ZPB – była przez cztery godziny przesłuchiwana w KGB. Groźono jej więzieniem, jeśli nie zrezygnuje z kierowania oddziałem. Oddział brzeski ZPB został sparaliżowany. Przerwana została działalność Polskiego Klubu i Polskiej Szkoły Społecznej. Władze dążyły do likwidowania terenowych komórek Związku w Lachowiczach, Wysokim i Kamieńcu. W liście do władz ZPB Alina Jaroszewicz pisała: „ta sytuacja, w której jesteśmy moralnie i psychicznie wyczerpani, wymaga szybkich i skutecznych przeciwdziałań obronnych dla ratowania dalszej organizacji ZPB i jej członków, tych, którzy się jeszcze nie poddali”. „Problem tkwi w tym, że prezes Andżelika Borys nie jest

¹³ *Jak władze przejmowały kontrolę nad Związkiem Polaków na Białorusi*, Na podstawie doniesień prasowych, „Głos znad Niemna”, 22 IX 2005.

¹⁴ Wacław Radziwinowicz, *Ministerstwo Sprawiedliwości unieważniło marcowy zjazd tej ostatniej w kraju niezależnej organizacji, kazano przywrócić na stanowiska dawnych, skompromitowanych szefów. Ostro protestuje polski MSZ*, „Gazeta Wyborcza”, 13 V 2005.

¹⁵ Archiwum ZPB (pod prezesurą Andżeliki Borys), Księga posiedzeń Rady Naczelnej ZPB, *Posiedzenie z 14 maja 2005 r.*

uznawana przez władze Białorusi, które unieważniły ostatni zjazd Związku. Jej list nie będzie zapewne potraktowany poważnie. KGB uznało Związek Polaków na Białorusi za „wroga”, teraz więc go niszczy. Także w Brześciu, mieście położonym kilkaset metrów od polskiej granicy” – donosiła „Rzeczpospolita”¹⁶.

Minister sprawiedliwości RB Wiktor Haławanau poinformował w wywiadzie dla Radia Swoboda (24 maja 2005 r.), że zamierza jeszcze raz przeanalizować przebieg Zjazdu ZPB. Takich zapowiedzi nie udziela się bezpodstawnie, widocznie protesty ze strony polskiej zostały wzięte pod uwagę. Kilka dni później, bo już 27 maja Wiktor Haławanau zmienił zdanie i zapowiedział, że wystąpi do sądu o delegalizację ZPB, jeśli Związek nie przeprowadzi powtórnego zjazdu. Zmiana frontu świadczyła o tym, że to nie on podejmował decyzje w sprawie Związku. Decyzje polityczne podejmuje osobiście prezydent Aleksander Łukaszenko.

26 lipca 2005 r. zostali aresztowani na 10 dni: Józef Porzecki i Mieczysław Jaśkiewicz, a Andrzej Poczobut na 15 dni¹⁷. Natomiast Andżelika Borys i Tadeusz Gawin¹⁸ 27 lipca zostali wezwani do Prokuratury Grodzieńskiej na kolejne przesłuchanie.

26 lipca 2005 r. w oświadczeniu dla prasy białoruskiej i zagranicznej prezydent Aleksander Łukaszenko stwierdził, iż białoruscy Polacy: „nie będą mięsem armatnim Waszyngtonu czy Warszawy (...). Polska powinna zrozumieć: białoruscy Polacy to obywatele Białorusi (...) nie chcą żyć w Polsce, chcą żyć tu, u nas”¹⁹, te słowa świadczą niezbicie, że wszystkie działania podjęte w tym czasie przeciwko Związkowi, Polakom białoruskim i Polsce były prowadzone za wiedzą prezydenta Republiki Białoruś.

Podjęta w Szczuczynie decyzja o wyznaczeniu daty powtórnego VI Zjazdu na 27 sierpnia w Wołkowysku, została przegłosowana przez 13 osób: Tadeusza Krucz-

¹⁶ Piotr Kościński, *KGB niszczy wroga*, „Rzeczpospolita”, 24 V 2005.

¹⁷ *Jak władze przejmowały kontrolę nad Związkiem Polaków na Białorusi*, Na podstawie doniesień prasowych, „Głos znad Niemna”, 22 IX 2005.

¹⁸ 27 lipca nad ranem Tadeusza Gawina razem z rodziną obudzono waleniami w drzwi. Na progu stał znany z wcześniejszych przesłuchań śledczy o nazwisku Łabockij, który wręczył kolejne wezwanie na przesłuchanie. Prezes honorowy ZPB miał stawić się na przesłuchanie o godzinie 11.00. W tym samym dniu miał także zaproszenie na posiedzenie Rady Naczelnej do Szczuczyna na godzinie 14.00. Trudno zatem uwierzyć zapewnieniom władzy białoruskiej, że nie ingerowała w sprawy wewnętrzne ZPB. Wszyscy zwolennicy Andżeliki Borys podjęli decyzję, by tę RN bojkotować, bo według obliczeń nie miało tam być kworum. Natomiast autor brał pod uwagę wyjazd i przemówienie na RN do wszystkich podejmujących współpracę z niszczycielami niezależności Związku. Miał jeden jedyny cel: choć parę osób ocalić od hańby, która ich będzie później nad nimi ciążyła, gdy na Białoruś wróci normalność. Śledczy Łabockij ten plan pokrzyżował. Gdy Gawin opuścił budynek zarządu śledczego po przesłuchaniu, nie miał już żadnych szans, by zdążyć przed końcem posiedzenia Rady. Ten konkretny przykład pokazuje, w jaki sposób poszczególne osoby, które coś znaczą w życiu polskim na Białorusi były przez władze pozbawiane możliwości udziału w pracach wyborczych organów organizacji, do której należą. I wina za to nie leży po stronie śledczego Łabockiego który tego dnia miał wręczyć Autorowi tej pracy wezwanie i go przesłuchać, tylko po stronie prezydenta Łukaszenki, który stworzył państwo pozbawione elementarnych zasad demokratycznych, państwo, w którym nawet myśleć inaczej niż on jest zabronione i karane. Widać gołym okiem, że do walki z ZPB prezydent Łukaszenko zaangażował cały aparat władzy. Autor nie zna takiego wypadku, by wezwania na przesłuchania były dostarczane przez oficera śledczego. To, że tego dnia przyszedł do Tadeusza Gawina, świadczy, że realizował zaplanowaną przez swoich zwierzchników akcję odizolowania go od udziału w RN. W podobny sposób postępowano z innymi.

¹⁹ Łukaszenko: Białoruscy Polacy nie będą „mięsem armatnim” Waszyngtonu, Onet/PAP 26 VII 2005.

kowskiego, Ryszarda Kacynela, Józefa Łuczniaka, Czesławę Ostrowską, Eugeniusza Skrobockiego, Andrzeja Dubikowskiego, Edwarda Kałoszę, Marię Ejsmont z Grodna, Konstantego Tarasiewicza z Mińska, Stanisława Trzeciaka z Brześcia, Alinę Jurewicz z Wołkowyska, Antoniego Kucharewicza i Kazimierza Maziuka z Porzezcza, rejon grodzieński.

Operacja służb specjalnych i milicji mająca na celu ostateczne zniszczenie niezależności Związku wyglądała w sposób następujący: o godzinie 22. pod siedzibę Związku Polaków na Białorusi w Grodnie podjechało kilka milicyjnych samochodów terenowych. Funkcjonariusze, w większości po cywilnemu, wtargnęli do budynku, a zaraz za nimi wszedł były prezes Tadeusz Kruczkowski. Przy użyciu siły wyprowadzono z budynku ok. 20 osób, w tym: Andżelikę Borys, Andrzeja Pisalnika i Inez Todryk. Wśród zatrzymanych znaleźli się dziennikarze: dwaj z „Gazety Wyborczej” (w tym Wacław Radziwinowicz), fotoreporter agencji AP Siergiej Gric i reporterka Julia Daraszkiewicz z tygodnika „Nasza Niwa” z Mińska. Przewieziono ich na różne posterunki milicji. W nocy po przesłuchaniach wszyscy zostali zwolnieni²⁰. Takie postępowanie władzy białoruskiej wobec Związku Polaków na Białorusi i jego kierownictwa wybranego w wolnych demokratycznych wyborach wywołało falę niezadowolenia wśród członków ZPB, a także Polaków sympatyzujących z tą organizacją. Już na drugi dzień, 28 lipca 2005 r., zaczęły się żywiołowe, dość liczne protesty przeciwko bezprawiu władzy białoruskiej wobec ZPB. Władze białoruskie 2 sierpnia, by stłumić falę protestów aresztowały na 15 dni Tadeusza Gawina. Niedługo po tym areszt został przedłużony na kolejne 15 dni. Z aresztu wyszedł już po farsie wołkowyskiej. Trzeciego sierpnia na 15 dni został aresztowany Wiesław Kiewlak. Czwartego sierpnia został wsadzony do aresztu na 10 dni Andrzej Pisalnik, w aresztach dalej znajdowali się Józef Porzecki, Mieczysław Jaśkiewicz, Andrzej Poczobut. W tym samym czasie wielu innych działaczy zostało wezwanych przez prokuraturę na rozmowy ostrzegawcze. Andżelikę Borys bez przerwy nękały służby specjalne i prokuratura.

Działalność władzy białoruskiej i służb specjalnych w tym okresie skierowana była na to, by przygotować i w wyznaczonym terminie przeprowadzić pod swoim nadzorem tak zwany VI Zjazd ZPB. Przed zjazdem w Wołkowysku działacze zgromadzeni wokół Andżeliki Borys byli szykanowani przez służby specjalne i władze białoruskie. W walkę przeciwko Związkowi po raz kolejny włączyła się centralna telewizja białoruska, która w kilku swoich audycjach przedstawiała Związek i działaczy zgromadzonych wokół Andżeliki Borys w jak najgorszym świetle. Po raz pierwszy telewizja białoruska zarzuciła Polsce, że chce odebrać Białorusi jej zachodnie obwody. Władze białoruskie i środki masowego przekazu im podległe starały się usprawiedliwić swoją decyzję o zniszczeniu niezależności ZPB i przeprowadzeniu marionetkowego zjazdu w Wołkowysku²¹.

²⁰ Piotr Kościński, *Atak na Związek Polaków*, „Rzeczpospolita”, 28 VII 2005, Reżim Łukaszenki dokonał wczoraj zamachu na Związek Polaków na Białorusi. Wieczorem milicja wdarła się do siedziby Związku w Grodnie. Zatrzymała kilkunastu działaczy i kilku dziennikarzy.

²¹ *Jak władze przejmowały kontrolę nad Związkiem Polaków na Białorusi*, Na podstawie doniesień prasowych, „Głos znad Niemna”, 22 IX 2005.

Represje wobec nowych władz ZPB były przeprowadzane w uzgodnieniu z najwyższymi władzami w Mińsku. Wypowiedzi prezydenta RB Aleksandra Łukaszenki na temat Polaków Białorusi i Związku Polaków na Białorusi tę tezę potwierdzają. Była to dobrze zaplanowana praca wszystkich struktur władzy białoruskiej przeciwko nowo wybranemu kierownictwu ZPB. KGB, MSW, prokuratury republikańskie, sądy, Ministerstwo Sprawiedliwości, Komitet ds. Religii i Narodowości, a także centralne i lokalne władze wykonawcze, wsparte przez republikańską i lokalną prasę działały wspólnie. Dowodzi to, że centrum zarządzania działalnością represyjną wobec prawowitym władzom ZPB znajdowało się w Mińsku, w Administracji Prezydenta RB.

Powtórzenie VI Zjazdu ZPB w Wołkowysku nie byłoby możliwe, gdyby w kierownictwie Związku nie znalazła się grupa polskich działaczy chętna do współpracy z reżimowymi władzami białoruskimi. Przygotowywania do powtórnego VI Zjazdu ZPB w Wołkowysku organizowane były ściśle według scenariusza opracowanego przez reżimowe władze białoruskie. Na salę obrad nie mieli być dopuszczeni działacze uznani za „wyrotowych”. Niektórych z nich ponownie umieszczono w aresztach (Józef Porzecki – wiceprezes ZG ZPB, Andrzej Poczobut – dziennikarz, Tadeusz Gawin – prezes honorowy ZPB). Nieuznawana przez władze prezes Anżeliki Borys w dniu „kadłubowego” zjazdu w Wołkowysku miała wyznaczony termin kolejnego przesłuchania. W opinii wielu naocznych świadków znaczna część delegatów mianowana była z urzędu, często były to też osoby nie znające języka polskiego, nieświadome manipulacji, jakiej były poddane. Znane były przypadki zmuszania wielu członków ZPB do udziału w tym zjeździe, przysyłania po nich samochodów służbowych w celu dowiezienia ich do Wołkowyska²².

Jak wybierano delegatów na zjazd w Wołkowysku, jaka przy tym była atmosfera świetnie oddają wspomnienia byłego ambasadora RP w Mińsku Mariusza Maszkiewicza: „W ubiegłym tygodniu usłyszałem relacje działaczy Związku Polaków na Białorusi o tym, jak władze rejonowe w całym kraju przygotowywały delegatów na sobotni Zjazd ZPB w Wołkowysku, który administracja Łukaszenki przeprowadziła wraz z ludźmi Kruczkowskiego. Zaszły przypadek dotyczył miejscowości Berezino (ok. 100 km na wschód od białoruskiej stolicy). Do jednej z działaczek ZPB zadzwonił pracownik urzędu rejonowego. Kazał natychmiast przyjść na zebranie Oddziału Związku do *Rajispolkomu* tj. urzędu rejonowego. Na miejscu okazało się, że w dużej sali nie ma szefowej miejscowego Związku, ale jest tłum ludzi – głównie z administracji lokalnej i państwowych przedsiębiorstw. *Rajispolkom* „zaprosił” wszystkich, którzy mieli nazwiska kończące się na -ski, -cki lub inne polsko brzmiące. Zebranie (oczywiście po rosyjsku) prowadził członek kierownictwa urzędu rejonowego – Górecki. Mężczyzna szczerze przyznał, że został wyznaczony do prowadzenia tego spotkania przez szefa *Rajispolkomu*. Buntował się, bo nie czuje się Polakiem, ale dostał polecenie służbowe. Podczas zebrania wyłoniono delegację do Wołkowyska. Jeden przytomny urzędnik zauważył, że Zjazd będzie

²² Archiwum ZPB (Anżeliki Borys), dokumenty wchodzące za 2005 r., Andrzej Buczak, Notatka z VI Zjazdu Związku Polaków na Białorusi – Grodno 12/13 marca 2005 r.

prawdopodobnie prowadzony w języku polskim, a tu wybrano ludzi mówiących tylko po rosyjsku. Zaproponowano więc, aby *Rajispolkom* zorganizował dla delegatów ekspresowe kursy języka polskiego. Propozycja została przyjęta. Taki schemat działania ilustruje bezradność i determinację władz białoruskich. Mała „pomarańczowa rewolucja”, jaka odbyła się w polskim środowisku w Grodnie w marcu br. może być niebezpieczną zachętą dla innych. Dlatego w każdym oddziale KGB powołano specjalne sztaby do walki z kontrrewolucją. Nie będzie przesadą stwierdzenie, że bieżące tygodnie dla funkcjonariuszy całego białoruskiego aparatu państwowego oznaczają zajęcie się sprawami polskimi. Raporty, sprawozdania, narady. Prezydent Łukaszenko co dzień rano otrzymuje na biurko pakiet świeżych informacji”²³.

Władze białoruskie, równoległe z wyłonieniem „słusznych” delegatów na zjazd, pracowały nad kandydaturą przyszłego prezesa ZPB, który byłby im podporządkowany. W załatwienie tej sprawy została włączona także Ambasada Republiki Białoruś w Polsce, która ubiegała się, by prezes Stowarzyszenia „Wspólnota Polska”, prof. Andrzej Stelmachowski przyjął delegację Polaków z Białorusi w składzie: Witold Piestis, Galina Kułakowskaja, Josif Szyszko, Władimir Lelewicz, Josif Gajdukiewicz. Pierwotnie delegacja była umówiona na 22 sierpnia 2005 r. Gdy prezes Stelmachowski zorientował się, kto za ich wizytą stoi, odwołał spotkanie w dniu 22 sierpnia i zaproponował termin późniejszy, po zjeździe. Ambasada Białorusi nie odezwała się więcej w tej sprawie.

Wszyscy Polacy, którzy ubiegali się o spotkanie z prezesem, podpisali się pod odezwą do polskich władz. Przekonywali w niej stronę polską, że nie ma żadnego łamania praw polskiej mniejszości na Białorusi, a fakt zajmowania przez nich wysokich stanowisk na Białorusi ma świadczyć o kłamstwie szerzonym przez działaczy polskich skupionych wokół Anżeliki Borys. Obecnie na Białorusi nikt z pełniących wysokie funkcje w systemie władzy białoruskiej nie może wyjechać w zagraniczne delegacje bez pozwolenia prezydenta RB, ewentualnie gubernatora. Celem inspirowanej przez władze delegacji było przekonanie prezesa Andrzeja Stelmachowskiego i strony polskiej w ogóle, by zrezygnowano z popierania Anżeliki Borys i zaczęto współpracować z władzami nowego ZPB na czele z Piestisem. To jego przez jakiś czas władze grodzieńskie i sam Łukaszenko chcieli widzieć na stanowisku prezesa podporządkowanego sobie Związku Polaków na Białorusi. Dlaczego Piestis? Piestis jest naukowcem, rektorem Grodzieńskiego Uniwersytetu Rolniczego, senatorem mianowanym przez prezydenta w marionetkowym parlamencie. Jego dobre układy z władzami białoruskimi miały być gwarancją przyszłego rozwoju Związku. Informacja, że władze stawiają na Piestisa przyszła od ludzi życzliwych związkowi, z kół bliskich administracji prezydenta RB. Polacy ubiegający się o spotkanie z prezesem prof. Andrzejem Stelmachowskim, wykonujący zadanie władzy nie wzięli tylko jednego pod uwagę, że prezentują inne wartości niż prezes i wszyscy walczący o niezależność Związku. Żaden z „delegatów” nigdy do Związku nie należał, bo przynależność do niego automatycznie skreśliłaby ich z listy osób, którym reżim mógłby bezgranicznie zaufać i przeszkodziłaby im w karierze. Należec do Związku,

²³ Mariusz Maszkiewicz, *Towarzyszu, będziecie teraz Polakiem*, „Gazeta Polska”, 31 VIII 2005.

a w szczególności do jego władz, w państwie dyktatorskim oznaczało przynależność do opozycji wobec reżimu²⁴.

Równolegle władze białoruskie rozmawiały i proponowały stanowisko prezesa ZPB Henrykowi Krupience, dyrektorowi Huty Szkła, byłemu merowi Grodna, który miał pewne zasługi w Związku między innymi w zdobyciu pozwolenia na budowę polskiej szkoły. Krupienko był wzywany na rozmowę do gubernatora Władimira Sawczenki i namawiany, by został prezesem ZPB. Człowiek uczciwy, a za takiego uważa się w Związku Henryka Krupienkę nie przyjął złożonej przez gubernatora propozycji²⁵. Rozmów o objęciu funkcji prezesa ZPB gubernator prowadził więcej. Zapropował to stanowisko Czesławowi Gospodarcowi, głównemu lekarzowi Grodzieńskiego Szpitala Chorób Zakaźnych, który wyraził chęć kandydowania. W trakcie rozmowy wyszło na jaw, że Gospodarec nie posługuje się językiem polskim. W ten sposób kandydatura przepadła.

Pomysł, by wywindować Józefa Łuczniaka na prezesa ZPB, władze i sam Łucznik zawdzięczają prawdopodobnie Eugeniuszowi Skrobockiemu. Jest on w bardzo zażyłych kontaktach z aparatem ideologicznym Obwodowej Rady Wykonawczej w Grodnie, któremu przewodniczy Maria Biriukowa, jedna z głównych rozgrywających w akcji niszczenia niezależności ZPB. Osoby, które wzywał na rozmowy gubernator były polecane właśnie przez Biriukową. Władze chciały jednak znaleźć Polaka bardziej im odpowiadającego i oddanego niż Józef Łucznik. W końcu przekonały się, że nic nie wyjdzie z osadzenia na stanowisku prezesa ZPB kogoś z nomenklatury grodzieńskiej. Z jednej strony nie było wielu chętnych, z drugiej, ci co chcieli na pewno nie byłiby zaakceptowani nie tylko przez działaczy Związku, ale także i stronę polską. Poważnie skomplikowałyby to uznanie przez opinię publiczną zarówno na Białorusi, jak i w Polsce wyników powtórnych wyborów. Na to władze pozwolić sobie nie mogły. Dlatego przypomniano o projekcie Eugeniusza Skrobockiego, który popierał także Tadeusz Kruczkowski, co widać z jego wypowiedzi przedzjazdowych dla „Grodzieńskiej Prawdy”, by osadzić na stanowisku prezesa ZPB Józefa Łuczniaka²⁶.

Dla Skrobockiego i Kruczkowskiego to był korzystny wybór. Pierwszy w tej sytuacji zachowywałby swoje dotychczasowe stanowisko redaktora naczelnego „Magazynu Polskiego”, a drugi rolę mentora i członka RN. Józef Łucznik był współzałożycielem Związku, przez wiele lat zajmował kierownicze stanowiska i cieszył się autorytetem wśród związkowców. Mieli nadzieję, że wybór Józefa Łuczniaka, choć z trudem, może w niedługiej przyszłości zaakceptować Polska i struktury związkowe. Bardzo ciężko pracuje się na autorytet, czasami przez całe życie, natomiast w przeciągu jednego dnia można stracić ten kapitał. Tak, niestety, stało się z działaczem związkowym Józefem Łuczniakiem.

Rozmowy dotyczące obsady stanowiska prezesa ZPB prowadzone przez władze białoruskie obalają mit, że nie było konfliktu władzy ze Związkiem, że był tylko kon-

flikt wewnętrzny, a przede wszystkim są potwierdzeniem ingerencji władzy w wewnętrzne sprawy niezależnej organizacji.

Ostatnim akordem kampanii władz białoruskich i ich służb specjalnych przed rozpoczęciem zjazdu w Wołkowysku był wydrukowany w „Grodzieńskiej Prawdzie” artykuł Tadeusza Kruczkowskiego pt.: „Zachować Związek Polaków na Białorusi”. Ukazał się on tego samego dnia, w którym miał obradować powtórny zjazd. Miał dodać otuchy i przekonać delegatów o słuszności ich sprawy (artykuł był rozdawany delegatom przed obradami). Tadeusz Kruczkowski wystąpił w nim w roli adwokata władz białoruskich usprawiedliwiając ich bezprawną ingerencję w sprawy wewnętrzne Związku, w przygotowanie i zwołanie zjazdu. Całą winę za niepowodzenie Związku podczas jego prezesostwa zwał na Tadeusza Gawina. To on rzekomo podjudzał Andżelikę Borys, Józefa Porzeckiego, Teresę Sieliwończyk i innych do walki z nim. Obwinił także Tadeusza Gawina, że chciał wciągnąć Związek do walki politycznej z reżimem, a on się temu przeciwstawiał i praktycznie przez to stracił stanowisko podczas ostatniego zjazdu²⁷.

O tym jaka była sytuacja towarzysząca zbliżającemu się zjazdowi pisał Piotr Kościński z Warszawy: „W przeddzień powtórnego zjazdu 26 sierpnia 2005 r., Andżelika Borys i jej współpracownicy wędrowali na milicję, a wyznaczeni przez władze delegaci na zjazd Związku Polaków na Białorusi – do Wołkowyska. Głównymi rozmówcami działaczy Związku Polaków na Białorusi byli milicjanci. W miarę upływu dnia stawało się jasne, że władze – spodziewając się, że polscy działacze będą chcieli dotrzeć do Wołkowyska, a może nawet zorganizować tam jakiś protest – chcą im to uniemożliwić. Wybrały najprostszy sposób: przesłuchania i zatrzymania”²⁸. Andżelika Borys, Wiesław Kiewlak, Andrzej Lisowski, w dniu obrad zjazdu w Wołkowysku zostali zatrzymani i dowiezieni na milicję gdzie każdy z nich został przesłuchany. W taki sposób władza pozbywała się polskich działaczy, którzy mogli w Wołkowysku wpłynąć na przebieg zorganizowanej przez nią farsy. Innych działaczy, nie tylko polskich, ale także i białoruskich sił demokratycznych solidaryzujących się ze Związkiem i próbujących dotrzeć do Wołkowyska na własną rękę, zatrzymywano po drodze i zawracano. W tym czasie były prezes Tadeusz Kruczkowski na okrągło powtarzał białoruskim i zagranicznym dziennikarzom: „Na nikogo nie było żadnych nacisków, wybory delegatów odbyły się normalnie”. I mówił dokładnie to samo, co niemal co dzień powtarzała państwowa białoruska telewizja: ktoś w Polsce chce „rękami Polaków” przeprowadzić rewolucję na Białorusi²⁹.

Andrzej Pisalnik redaktor naczelny „Głosu znad Niemna” i współpracownik polskiego dziennika „Rzeczpospolita”, któremu cudem udało się przedrzeć przez milicyjne kordony i dotrzeć do Wołkowyska, świetnie opisuje stan psychiczny i moralny „delegatów” biorących udział w tej farsie. Opis stanu psychicznego Łuczniaka

²⁷ Талеуш Кручковский, *Сохранить Союз поляков на Беларуси*, „Гродненская Правда”, 27 VIII 2005.

²⁸ Piotr Kościński, *Białoruś. Władze usiłują izolować działaczy Związku Polaków na Białorusi. Władze organizują zjazd ZPB*, „Rzeczpospolita”, 26 VIII 2005.

²⁹ Ibidem.

²⁴ T. Gawin, *Związek Polaków na Białorusi, Historia niszczenia niezależności 1988–2005*, Białystok 2006, s. 234.

²⁵ Ibidem, s. 262.

²⁶ *Идэ́т подгэ́товка к сьезду*, „Гродненская Правда”, 13 VIII 2005.

pasuje do większości uczestników wołkowyskiego zjazdu. „Zobaczyłem ich jeszcze o siódmej rano, gdy przyjechali do kościoła czterema autokarami, eskortowanymi przez policyjne radiowozy. Twarze skupione i w większości absolutnie mi nieznane. Pokornie pod pilnym okiem pracowników wydziałów ideologii oraz stojących na pobliskim przystanku ubranych po cywilnemu OMON-owców i kagiebiistów, przez boczne wejście wchodzą do świątyni. Nikt nie ma prawa się zatrzymać i porozmawiać. Mohylewski prezes Jerzy Żurawowicz udaje, że mnie nie widzi lub nie poznaje. Ale już Antonina Mukłanowicz z Werenowa udawać nie potrafi. Uśmiecha się więc do mnie dyskretnie. Z wyrazu na jej twarzy odczytuje: cóż mogę zrobić jestem tylko kobietą.

Czy mam jej wybaczyć? Nie wiem. Wiem za to, że dzisiaj w Wołkowysku miałem się spotkać z Andrzejem Poczobutem i Janem Romanem, których wczoraj na podstawie fałszywych zarzutów zamknęli w szczuczyńskim areszcie, by do naszego spotkania nie dopuścić. Wiem, że od wczoraj jest więziony w Grodnie młodszy brat Andrzeja – Stanisław, który też tu się wybięrał. Wiem, że w Wołkowysku wrzucono do celi Mieczysława Jaśkiewicza, by swoją obecnością nie krępował tych, którzy zdają sobie sprawę, że zdradzili. Wiem, że prezes Andżelika Borys oraz jej zastępca Wiesław Kiewlak mają dzisiaj przesłuchania w Grodnie, więc w Wołkowysku też ich nie spotkam. Tak samo jak nie spotkam tu założyciela ZPB oraz pierwszego prezesa organizacji Tadeusza Gawina, skazanego na miesiąc więzienia. W opinii reżyserów obserwowanej przeze mnie farsy Gawin był pewnie najbardziej niebezpieczny, gdyż swoim autorytetem mógł uratować na przykład Łuczniaka. Uratować przed wstydem, który będzie, mam nadzieję, towarzyszyć temu staremu człowiekowi do końca życia.

Z kościoła „delegatów” wypuszczają już głównym wejściem. Wielu, zamiast uklęknąć przed ołtarzem, kłania się jak w cerkwi. Czy są to Polacy? Pokornie i milcząco wsiadają do autokarów. Do rozpoczęcia zjazdu jeszcze ponad dwie godziny, ale nikt z „delegatów” nie decyduje się na spacer po Wołkowysku, choć poranek jest słoneczny i do tego zachęca³⁰.

Dwie nauczycielki, przywiezione do Wołkowyska pod przymusem, opowiedziały później: „Za to, że nie poszliśmy w dzień zjazdu w Wołkowysku na poranną mszę, otrzymałyśmy naganę od przewodzącego naszej delegacji, który kieruje w rejonie ideologią. Na swoje usprawiedliwienie odparłyśmy mu, że razem z KGB jeszcze żeśmy się nie modliły... W każdym autokarze towarzyszyło nam dwóch przewodników od władz, którzy mówili, co mamy robić, dokąd iść. Ostrzegali, abyśmy nie udzielali wywiadów dziennikarzom. Nie wiadomo ilu wśród nas było kagiebiistów. Większość ludzi się nie znała nawet z widzenia – woleli więc ze sobą nie rozmawiać. W kularach zjazdu też panowała cisza. Gdy zaczęliśmy rozpytywać: czemu ten zjazd odbywa się za plecami większości znanych działaczy związkowych – udzielono nam kolejnego ostrzeżenia i kazano więcej do nikogo się nie odzywać, jeśli nie chcemy mieć problemów”³¹.

³⁰ Andrzej Pisalnik, *Polacy Aleksandra Grigoriewicza*, „Głos znad Niemna”, 22 IX 2005.

³¹ Ibidem.

Przez milicyjne kordony udało się przedrzeć jeszcze dwóm działaczom Związku Irenie Kułakowskiej i Leonowi Podlachowi i przybyć na schody Domu Kultury. Jak opowiadali później do środka ani oni, ani nikt inny z „niepożądanych” nie zostali wpuszczeni. Nikt z działaczy ZPB, popierających Andżelikę Borys i nie wpuszczonych na salę obrad nie poznał wychodzących na przerwy uczestników zamkniętego zjazdu.

27 sierpnia 2005 r. o godzinie 10.00 w Domu Kultury w Wołkowysku rozpoczął się przygotowany przez władze i KGB zjazd Związku Polaków na Białorusi. Starannie wybrani przez lokalnych aparatczyków „przedstawiciele” Związku w liczbie 174 delegatów³², spośród których znaczna część nawet nie znała języka polskiego, cały czas byli ogrodzeni kordonem milicji i OMON-u. Na zjazd przybyli liczni przedstawiciele białoruskich władz, w tym minister kultury Leonid Gulaka i przewodniczący Komitetu ds. Religii i Narodowości Stanisław Buko.

Obrady odbywały się pod hasłem: „Zjazd Pojednania”. W odróżnieniu od marcowego zjazdu, podporządkowany reżimowi „Głos znad Niemna” w sprawozdaniu z obrad podał tylko przemówienia na zjeździe pięciu osób, w tym przewodniczącego Komitetu ds. Religii i Narodowości Stanisława Buko, zastępcy przewodniczącego Grodzieńskiego Obwodowego Komitetu Wykonawczego Marii Biuriukowej oraz działaczy Związku: Leonardy Rewkowskiej, Apoloniusza Wolińskiego i Józefa Łuczniaka. Nie ulega wątpliwości, że było to pojednanie z reżimem Józefa Łuczniaka, Eugeniusza Skrobockiego, Edwarda Kałoszy, Kazimierza Znajdzińskiego i innych, pojednanie poparte konkretnymi przywilejami. Stanisław Buko w swoim przemówieniu powiedział: „Dziękuję wam za wysokiej jakości działalność społeczną, obywatelski i ogólnoludzki honor i aktywność społeczną. Zwracam się z prośbą o mądrość i wytrzymałość w związku z nieprostą sytuacją, która zaistniała wokół ZPB”³³.

Na prezesa wybrano Józefa Łuczniaka, na którego oddano 149 ze 172 głosów³⁴.

³² Na VI Zjeździe ZPB w marcu 2005 r. w Grodnie w obradach uczestniczyło 286 delegatów – o 112 więcej niż spędzono przez władze do Wołkowyska.

³³ Inf. wł. *Zjazd pojednania*, „Głos znad Niemna” (reżimowy), 2 IX 2005.

³⁴ Autor tej pracy w nocy z 26 na 27 sierpnia 2005 r. znajdował się w areszcie grodzieńskim i tej nocy nie zmrzył oka. Późnym wieczorem 27 sierpnia do celi dotarł znajomy głos z telewizora. Dawny przyjaciel autora, nowo wybrany prezes reżimowego ZPB udzielał wywiadu dla białoruskiej państwowej telewizji. Wypowiedź brzmiała następująco: „W przeciągu wszystkich lat naszej działalności władze białoruskie nigdy w niczym nam nie przeszkadzały. Mogliśmy swobodnie tworzyć nasze oddziały w terenie i przeprowadzać imprezy kulturalne”. Dalej już tego bredzenia nie można było słuchać. Ostatecznie postanowiłem sobie, że nie chcę już kogoś takiego znać. A jeszcze tak niedawno siedząc już w areszcie przeżywałem bardzo, że udzielając wypowiedzi dla polskiej gazety „Rzeczpospolita” w zderzeniu z reżimem, nazwałem Łuczniaka i tych wszystkich, którzy pojechali na żądanie władzy do Szczuczyna, judaszami. Ta wypowiedź ciągle budziła we mnie poczucie winy. Teraz przekonałem się, że jednak, niestety, miałem rację. Józef Łuczniak sytuację w Związku znał dokładnie tak samo jak i ja. Nieraz z nim omawialiśmy różne nurtujące nas tematy. On wiedział, jakie przeszkody mieliśmy na drodze naszego odrodzenia. To przecież jego wysłałem swojego czasu do Nowogródka, gdy mieliśmy tam problemy z nauczaniem języka polskiego oraz otrzymaniem pozwolenia na budowę i otwarcie polskiej szkoły w tym mieście. Ile podobnych spraw mieliśmy w ostatnim czasie? Leżąc tego dnia na pryczy w mojej celi ciągle stawiałem przed sobą jedno i to samo pytanie: Co stało się z tym człowiekiem, którego jeszcze nie tak dawno wielu z nas szanowało? Co musiało się stać, by własnoręcznie chciał przyczynić się do pozbawienia Związku niezależności. Dlaczego Józef Łuczniak, który zawdzięcza Polsce, że jego jedna córka ukończy-

Działacze ZPB na czele z Andżeliką Borys cały czas snuli podejrzenia, że niszczenie Związku od chwili unieważnienia zjazdu odbywa się zgodnie z wcześniej opracowanym przez najwyższe władze państwa planem. Były to jednak tylko podejrzenia i nic więcej. Nieoczekiwane potwierdzenie tezy o decydującej roli władz i służb specjalnych w rozegraniu „operacji polskiej” przyszło z Administracji Prezydenta Republiki Białoruś. Wiktor Szejman 7 września 2005 r. wydał bowiem rozporządzenie nr 60 „O odznaczeniu pracowników aparatu państwowego”. „Za wzorowe przygotowanie i przeprowadzenie na najwyższym poziomie przedsięwzięć wzmacniających stabilność w sferze stosunków międzynarodowych” zostali odznaczeni wysokiej rangi urzędnicy państwowi oraz szefowie KGB. Niezależni obserwatorzy od razu zauważyli, że nagrody te przeznaczone są dla ludzi bezpośrednio zaangażowanych w prześladowanie ZPB. Oto lista odznaczonych: Oleg Proleskowskij – zastępca kierownika Administracji Prezydenta, Maria Biriukowa – zastępca przewodniczącego Grodzieńskiego Obwodowego Komitetu Wykonawczego, Wiktor Wiegiera – zastępca przewodniczącego KGB RB, Wasilij Diemientiej – pierwszy zastępca przewodniczącego KGB RB, Aleksander Tołstaszew – kierownik wydziału w KGB, Igor Siergiejenko – kierownik wydziału w KGB w obwodzie grodzieńskim, Władimir Tkaczenko – kierownik wydziału w Prokuraturze RB, Wiktor Fielistowicz – zastępca ministra spraw wewnętrznych, Jewgienij Szinkiewicz – zastępca kierownika wydziału w KGB w obwodzie grodzieńskim, Władimir Chołod – kierownik wydziału ds. organizacji społecznych w Administracji Prezydenta, Marat Markow – zastępca kierownika wydziału ds. organizacji społecznych w Administracji Prezydenta, Władimir Omielko – kierownik wydziału ideologii Grodzieńskiego Komitetu Wykonawczego³⁵.

Rozporządzenie Wiktora Szejmana, szefa Administracji Prezydenta pokazało opinii publicznej, że za unieważnieniem VI Zjazdu ZPB i za przeprowadzeniem powtórnego zjazdu ZPB w Wołkowysku stały centralne i lokalne władze białoruskie: KGB, MSW, prokuratura, sądy, Ministerstwo Sprawiedliwości, Komitet ds. Religii i Narodowości.

ła tam studia doktoranckie, a druga studia magisterskie i obecnie studiuje na doktoranckich, wystąpił przeciwko nam i Polsce? To, że władze białoruskie podjęły decyzję o finansowaniu Związku, świadczyć może tylko, że boją się niezależnego i samodzielnego ZPB współpracującego z Polską. Chcą odciąć Związek od pomocy finansowej z Polski, chcą mieć przynajmniej wierzchołek we władzach Związku, do której będą mogli wozić delegacje zagraniczne, by ich przekonać, że z prawami człowieka i prawami mniejszości narodowych wszystko na Białorusi jest w porządku, a Polacy popierają politykę swojego prezydenta. By zniszczyć niezależność Związku i odnaleźć potrzebną ilość kolaborantów potrzeba czasu i dobrego rozpracowania organizacji. Farsa Wołkowyska dowodzi, że w stosunku do Związku, do jego zdrowej, niczym niesplamionej części członków, została użyta siła represyjnego aparatu państwa. Innymi słowy, została zrealizowana specjalna operacja pod nadzorem najwyższych urzędników tego państwa, by podporządkować Związek dyktatorowi, a do realizacji tego zadania zostały włączone wszystkie organy i instytucje państwa zarządzanego autorytarnie.

³⁵ Andrzej Poczobut, *Decydenci i marionetki*, „Głos znad Niemna”, 22 IX 2005.

Summary

An attempt at depriving the Union of Poles in Belarus (ZPB) of its independence in 2005

On March the 12th 2005, at the 6th convention, Andżelika Borys was elected president of ZPB in Belarus in the free and democratic election. The defeat of the former president – Tadeusz Kruczkowski – meant that the Belorussian authorities would stop steering the organization which had regained its independence lost in 2000. Andżelika Borys was a person who – against insinuations – had no intention of involving the Union into any political activity, either on the side of the authorities, or on the side of the Belorussian opposition. Her primary objective was an activity within the statutes of ZPB, mainly aimed at the revival and development of Polish education in Belarus, the revival of uncensored cultural activity and resolving a deadlock of the press organs of the Union. All these goals can be found in the scope of basic human and civic rights, and the rights of national minorities in Europe. In order to regain control over ZPB, the Belorussian authorities invalidated the 6th convention of ZPB by the decision of the Ministry of Justice of the Republic of Belarus (12th May 2005), and held another convention in Volkovysk (27th August 2005). Andżelika Borys' supporters (many of them were arrested) were denied participation at the repeated convention, whereas some of politically selected delegates were blackmailed. The activists submissive to the authorities were elected: president (Józef Łucznik), and members of the Central Board and of the High Council. The Ministry of Justice of the Republic of Belarus, the Committee for Religions and Nationalities, the KGB, the Ministry of Internal Affairs, the Public Prosecutor's Office, courts of justice and local Belorussian authorities, took part in the operation aimed at the deprivation of ZPB of its independence, and carried out on the order of the highest authorities.

Santrauka

Bandydas likviduoti Lenkų sąjungos Baltarusijoje savarankiškumą 2005 m.

2005 m. kovo 12 d. Lenkų sąjungos Baltarusijoje (LSB) VI-ame suvažiavime pirmininke laisvuose ir demokratiniuose rinkimuose buvo išrinkta Andżelika Borys. Ankstesnio pirmininko – Tadeuszo Kruczkowskio – pralaimėjimas reiškė, kad Baltarusijos valdžia nebegalės reguliuoti organizacijos gyvenimo, nes ši atgavo 2000 m. prarastą savarankiškumą. A. Borys, nepaisant šmeižtų, nesiekė Sąjungos veiklos bet kokio politizavimo nei valdžios, nei baltarusių opozicijos naudai. Pagrindiniu jos tikslu buvo LSB veiklos išplėtojimas griežtai prisilaikant įstatų: atgaivinti lenkų mokyklas Baltarusijoje, atnaujinti necenzūruotą lenkų bendruomenės kultūrinę veiklą ir išvesti iš aklavietės Sąjungos spaudos organus. Visi šie siekiai dera su žmogaus ir piliečio bei tautinių mažumų teisėmis Europoje.

Baltarusijos valdžia, siekdama vėl pajungti LSB, specialiu Baltarusijos Respublikos Teisingumo ministerijos įsaku (2005 05 12) paskelbė VI-ąją Sąjungos su-

važiavimą ir jo nutarimus negaliojančiais ir ėmė ruošti jo pakartojimui Volkovyske (2005 08 27). A. Borys šalininkams buvo neleista dalyvauti šiame suvažiavime, ne vienas iš jų buvo net areštuotas. Kiti pirmojo suvažiavimo dalyviai naujojo suvažiavimo metu patyrė šantažą. Todėl pirmininku (Józef Łuczniak) bei Vyriausiosios valdybos ir Viršiausiosios Tarybos nariais buvo išrinkti valdžiai prielankūs veikėjai. Operacijoje, skirtoje LSB savarankiškumo likvidavimui, su pritarimu aukščiausiųjų valdžios sluoksnių dalyvavo: Baltarusijos Respublikos Teisingumo ministerija, Tautybių ir Religijos departamentas, KGB, Vidaus reikalų ministerija, Prokuratūra, teismai ir Baltarusijos vietos valdžios organai.

АЛЕНА ІОСИФАЎНА ПАШКОВІЧ
Брест

ДЗЕЙНАСЦЬ ДАБРЫЧЫННЫХ АРГАНІЗАЦЫЙ НА ТЭРЫТОРЫІ ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ Ў 1921–1939 ГГ.*

Асноўны змест працы

У першай главе “Гістарыяграфія праблемы, крыніцы і метады даследавання” праводзіцца аналіз навуковай літаратуры, апублікаваных дакументальных крыніц і архіўных матэрыялаў, выкарыстаных пры напісанні дысертацыі, апісваюцца метады даследавання.

У айчыннай *гістарыяграфіі* гісторыі Заходняй Беларусі можна выдзеліць некалькі перыядаў. З 1917 г. да сярэдзіны 1950-х гг. у даследаваннях сацыяльна-эканамічнага і грамадска-палітычнага развіцця Заходняй Беларусі рабіўся акцэнт на цяжкім стане насельніцтва краю і неабходнасці яго вызвалення з-пад польскага прыгнёту. Даследуемая тэма ў іх не закраналася.

У другой палове 1950-х–1980-я гг. быў падрыхтаваны шэраг манаграфій, у якіх на шырокім дакументальным матэрыяле паказана барацьба заходне-беларускага насельніцтва за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне, асвятляюцца розныя аспекты эканамічнага развіцця Заходняй Беларусі. Асабліва ўвага адводзілася гісторыка-партыйнай тэматыцы. Дзейнасць дабрачынных арганізацый у навуковых даследаваннях гэтага перыяду не знайшла свайго адлюстравання. Адзінай грамадскай арганізацыяй, роля якой у аказанні дапамогі насельніцтву Заходняй Беларусі высока ацэньвалася і шырока асвятлялася ў айчыннай гістарыяграфіі, быў МОПР. Спецыяльная ўвага дзейнасці гэтай арганізацыі нададзена ў працах У. А. Палуяна, У. Ф. Ладысева, Т. А. Лугачовай¹.

* Fragmenty autoreferatu pracy na stopień kandydata nauk historycznych obronionej 26 II 2008 r. w Instytucie Historii Narodowej Akademii Nauk Republiki Białoruś; promotorzy – prof. dr Uładzimir M. Michniuk i prof. dr Piotr I. Zialinski (Białoruski Uniwersytet Państwowy), recenzenci – prof. dr Uładzimir W. Tugaaj (Białoruski Państwowy Uniwersytet Pedagogiczny), dr Igor U. Citowicz (Republikański Instytut Szkolnictwa Wyższego).

¹ Гойль, Т. А. Руководство КПЗБ деятельностью МОПРа в Западной Белоруссии по оказанию материальной помощи политзаключённым и их семьям / Т. А. Гойль // Весн.

У працы Я. Мараша дзейнасць арганізацыі “Каталіцкае дзеянне” характарызуецца рэзка адмоўна, з пазіцыі камуністычнай і атэістычнай ідэалогіі. Дабрачыннасць арганізацыі ў працы не асветлена². Роля міжнародных дабрачынных арганізацый у савецкай гістарыяграфіі замоўчвалася ці скажалася, іх дзейнасці надавалася адмоўная ацэнка³.

З канца 1980-х гг. пачаўся новы этап у развіцці гістарыяграфіі гісторыі Заходняй Беларусі. За апошнія дваццацігоддзе з’явілася вялікая колькасць навуковых прац, якія могуць быць крыніцай інфармацыі па розных праблемах гістарычнага развіцця заходнебеларускага краю ў 1920–1930-я гг.⁴ У другой палове 1990-х гг. беларускія навукоўцы пачалі праводзіць спецыяльныя даследаванні, прысвечаныя гісторыі сацыяльнай працы і дабрачыннай дзейнасці ў Беларусі. А. Д. Грыгор’еў упершыню, абпіраючыся на працы расійскіх даследчыкаў, прапанаваў аўтарскую перыядызацыю сацыяльнай працы ў Беларусі. Аднак неасветленай засталася дзейнасць дабрачынных арганізацый і сістэмы сацыяльнага забеспячэння на тэрыторыі Заходняй Беларусі⁵. Дабрачынным установам на тэрыторыі Беларусі ў канцы XIX – пачатку XX стст. прысвечаны даследаванні С. Ф. Шымуковіча⁶. Пытанні прававога становіш-

Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3, Гісторыя. Філасофія. Навуковы камунізм. Эканоміка. Права. – 1981. – № 2. – С. 13–15; Ладзеў, У. Ф. КПЗБ – арганізацыя барацьбы працоўных за дэмакратычныя правы і свабоды (1934–1938 гг.) / У. Ф. Ладзеў. – Мінск: Выд-ва БДУ імя У. І. Леніна, 1976. – 168 с.; Лугачова, Т. А. Дзейнасць МОПРа па аказанню дапамогі рэвалюцыянерам Заходняй Беларусі / Т. А. Лугачова // Вес. Нац. акад. навук Беларусі. Сер. грамад. навук. – 1988. – № 4. – С. 54–61; Полуян, В. А. Революционно-демократическое движение в Западной Белоруссии (1927–1939 гг.) / В. А. Полуян. – Мінск: Наука и техника, 1978. – 360 с.

² Мараш, Я. Н. Политика Ватикана и католической церкви в Западной Белоруссии (1918–1939) / Я. Н. Мараш. – Мінск: Беларусь, 1983. – С. 46.

³ “АРА” // БСЭ. – 2-е изд. – М., 1950. – Т. 2. – С. 582; “АРА” // Советская историческая энциклопедия: в 12 т. – М., 1961. – Т. 1. – С. 666.

⁴ Вабішчэвіч, А. Асвета ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.) / А. Вабішчэвіч. – Брест: Выд-ва БрДУ, 2004. – 116 с.; Коўкель, І. І. Аб паходжанні тэрміна “Заходняя Беларусь”, яе тэрыторыі, нацыянальным і канфесійным складзе насельніцтва (1921–1939 гг.) / І. І. Коўкель // Этнасоцыяльны і канфесійныя працэсы ў сучасным грамадстве: материалы міжнарод. науч. конф., Гродно, 16–18 ноября 1999 г. / Гродн. гос. ун-т; редкол.: У. Д. Розенфельд (отв. ред.) [и др.]. – Гродно, 2000. – С. 407–415; Ладзеў, У. Ф. Паміж Усходам і Захадам: станаўленне дзяржаўнасці і тэрытарыяльнай цэласнасці Беларусі (1917–1939 гг.) / У. Ф. Ладзеў, П. І. Брыгалзін. – Мінск: Выд-ва БДУ, 2003. – 307 с.; Міхнюк, У. Заходняя Беларусь: граніцы, тэрыторыя і насельніцтва (гістарыяграфічныя нататкі) / У. Міхнюк // Беларус. гіст. часоп. – 2004. – № 11. – С. 14–21; Загідулін, А. М. Нацыянальная і канфесійная палітыка польскіх улад у адносінах да беларускага насельніцтва Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.): дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02 / А. М. Загідулін. – Гродна, 2005. – 130 л.; Цітовіч, І. У. Краязнаўчы рух на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг.: дыс. ... канд. гіст. навук: 07.00.02 / І. У. Цітовіч. – Мінск, 2006. – 175 л. і інш.

⁵ Григорьев, А. Д. История отечественной социальной работы (с 1917 г. по настоящее время): учеб. пособие / А. Д. Григорьев. – Мінск: УИЦ БГПУ, 2004. – 160 с.; Григорьев, А. Д. История социальной работы: учеб. пособие: в 2 ч. / А. Д. Григорьев. – Мінск: ТетраСистемс, 2006. – Ч. 1 (до нач. XX в.). – 464 с. і інш.

⁶ Шымукович, С. Ф. Деятельность благотворительных учреждений по социальной защите населения Беларуси (90-е гг. XIX в. – июль 1914 г.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / С. Ф. Шымукович. – Мінск, 2000. – 193 л.

ча, культурнага і грамадска-палітычнага жыцця рускай нацыянальнай меншасці ў II Рэчы Паспалітай з’яўляюцца прадметам даследавання В. Швайко⁷. Дзейнасці рускіх грамадскіх арганізацый і Праваслаўнай царквы на тэрыторыі Заходняй Беларусі прысвечаны працы В. Н. Чараліцы⁸. Зразумець гістарычныя карані і традыцыі яўрэйскай дабрачыннасці дапамагоць даследаванні Ю. Функ⁹. Артыкулы па праблеме дабрачыннай дзейнасці ў Заходняй Беларусі зрэдку можна знайсці ў кнігах гісторыка-дакументальнай хронікі “Памяць”¹⁰. На сённяшні дзень адбываецца рэабілітацыя замежных дабрачынных арганізацый, якія дзейнічалі на тэрыторыі Беларусі пасля Першай сусветнай і польска-савецкай войнаў. Гэтай мэце паслужыла праца Э. Иофе і Б. Мельцэра, у якой на падставе архіўных дакументаў раскрываюцца асноўныя вехі дзейнасці “Джойнта” ў Савецкай Беларусі ў 20-я гг. XX ст.¹¹ Каштоўную інфармацыю аб фінансавых і харчовых сродках, выдаткаваных Амерыканскай адміністрацыяй дапамогі (ARA) ў Заходняй Беларусі, утрымлівае кніга А. Лукашукі¹².

У польскай гістарыяграфіі таксама адсутнічаюць комплексныя даследаванні дзейнасці дабрачынных арганізацый як на тэрыторыі ўсходніх ваяводстваў, так і ўвогуле II Рэчы Паспалітай. Карысную інфармацыю па тэме дысертацыйнага даследавання можна знайсці ў працах, прысвечаных становішчу нацыянальных меншасцяў у Польшчы ў 1918–1939 гг. Найбольш значнымі сярод іх з’яўляюцца даследаванні А. Хайноўскага, Е. Тамашэўскага, Г. Халупчака, Т. Браварыка¹³. Дзейнасці грамадскіх гаспадарчых і культурна-асветніцкіх арганізацый нацыянальных меншасцяў у Польшчы прысвячаецца праца даследчыка Р. Дамброўскага¹⁴. Найбольш поўным навуковым даследаваннем прававога і сацыяльна-эканамічнага становішча літоўскай нацыянальнай

⁷ Швайко, В. Г. Деятельность русских организаций в Польше по сохранению русской культуры в 1921–1939 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 24.00.01 / В. Г. Швайко. – Гродно, 2005. – 140 л.

⁸ Черепица, В. Н. Очерки истории Православной Церкви на Гродненщине с древнейших времён до наших дней: в 2 ч. / В. Н. Черепица. – Гродно: Изд-во ГрГУ, 2005. – Ч. 2. – 440 с. і інш.

⁹ Функ, Ю. В. Еврейская благотворительность в Беларуси в XIX – начале XX в. и источники её исследования: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.09 / Ю. В. Функ. – Мінск, 1999. – 168 л.

¹⁰ Чудзін, Ю. Беларускае таварыства дабрачыннасці ў Стоўбцах (1931–1933) / Ю. Чудзін // Памяць: Стаўб. р-н: гіст.-дак. хронікі гарадоў і р-наў Беларусі / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2004. – С. 226–228.

¹¹ Иофе, Э. Г. Джойнт в Беларуси / Э. Г. Иофе, Б. А. Мельцер. – Мінск: Magic Book, 1999. – 93 с.

¹² Лукашук, А. Прыгоды АРА ў Беларусі / А. Лукашук. – [б. м.] Радыё Свабодная Эўропа / Радыё Свабода, 2005. – 500 с.

¹³ Tomaszewski, J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939, Warszawa 1985, s. 223; H Chalupczak T. Browarek, Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995, Lublin 1998, s. 323; A. Chojnowski, Konceptje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1979, s. 262.

¹⁴ R. Dąbrowski, Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918–1939), Szczecin 1990, s. 278.

меншасці ў II Рэчы Паспалітай з'яўляецца манаграфія Б. Макоўскага¹⁵. Сацыяльна-эканамічная сітуацыя ў Польшчы, у тым ліку на заходнебеларускіх тэрыторыях, адлюстравана ў даследаваннях Е. Жарноўскага, М. Лечыка, З. Ландау, Е. Тамашэўскага¹⁶. У 1980–1990-я гг. у Польшчы выйшаў шэраг прац па гісторыі Каталіцкага касцёла¹⁷. Становішчу Праваслаўнай царквы ў Польшчы ў 1920–1930-я гг. прысвечана манаграфія М. Палежынскай-Турэк¹⁸. Даследчык С. Баровяк, праводзячы аналіз працэсу распаўсюджвання метадызму ў міжваенны час, падкрэслівае значную ролю ў аказанні дапамогі насельніцтву Амерыканскай місіі метадыстаў¹⁹. Вядучымі даследчыкамі гісторыі сацыяльнай працы ў Польшчы на сённяшні дзень з'яўляюцца навукоўцы Э. Лесь і Ч. Кэмпскі²⁰. У іх навуковых працах разглядаюцца польскія традыцыі сацыяльнай апекі, развіццё сістэмы сацыяльнай дапамогі і роля ў ёй грамадскай ініцыятывы ў Польшчы.

Сярод замежных даследаванняў асабліваю вартасць уяўляе праца Дж. Лерскага. Змешчаны ў кнізе рэдкі дакументальны матэрыял адлюстроўвае выратавальніцкую дзейнасць АРА і асабісты ўдзел у ёй Г. Гувера²¹. У дысертацыі былі ўлічаны вынікі даследаванняў сучасных расійскіх навукоўцаў, якія асвятляюць асноўныя гістарычныя этапы развіцця сацыяльнай дапамогі ў Расіі, а таксама закранаюць тэрміналагічныя праблемы і метадалагічныя падыходы ў даследаванні дабрачыннасці²².

Крыніцамі для напісання дысертацыі паслужылі архіўныя матэрыялы, апублікаваныя дакументы і ўспаміны. Увесь масіў дакументальнага матэрыялу, выкарыстанага падчас напісання дысертацыі, можна сістэматызаваць наступным чынам: 1) нарматыўна-прававыя дакументы: законы, указы, пастановы, інструкцыі польскага ўрада, якія рэгламентавалі сацыяльнае забеспячэнне насельніцтва і дабрачынную дзейнасць грамадскіх арганізацый; 2) матэрыя-

¹⁵ B. Makowski, Litwini w Polsce. 1920–1939, Warszawa 1986, s. 352.

¹⁶ Z. Landau, J. Tomaszewski, Robotnicy przemysłowi w Polsce: materialne warunki bytu 1918–1939, Warszawa 1971, s. 755; M. Leczyk, Oblicze społeczno-polityczne Drugiej Rzeczypospolitej, Warszawa 1988, s. 505; J. Żarnowski, Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939, Warszawa 1973, s. 434; J. Tomaszewski, Z dziejów Polesia 1921–1939. Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych, Warszawa 1963, s. 208.

¹⁷ R. Bender, Katolicka myśl i działalność społeczna w Polsce w XIX i XX w. Z dziejów katolicyzmu społecznego, t. 1, Lublin 1987, s. 454; B. Kumor, Historia Kościoła, t. 8: Czasy współczesne, 1914–1998, Lublin 2004, s. 704; W. Zdaniewicz, Akcja Katolicka w II Rzeczypospolitej [w:] Społeczno-kulturalna działalność Kościoła katolickiego w Polsce XIX i XX w., pod red. R. Renz i M. Meduckiej, Kielce 1994, s. 73–87.

¹⁸ M. Papierzyńska-Turek, Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wodec prawosławia 1918–1939, Warszawa 1989, s. 484.

¹⁹ S. Borowiak, Kościół Ewangelicko-Methodyczny w Polsce, Warszawa 1999, s. 168.

²⁰ Cz. Kępski, Dziecko sieroce i opieka nad nim w Polsce w okresie międzywojennym, Lublin 1991, s. 230; E. Leś, Zarys historii dobroczynności i filantropii w Polsce, Warszawa 2001, s. 153.

²¹ G. J. Lerski, Herbert Hoover and Poland. A Documentary History of a Friendship, Stanford: Hoover Institution Press, 1977. – 128 p.

²² Ульянова, Г. Н. Благотворительность в Российской империи, XIX – начало XX века / Г. Н. Ульянова. – М.: Наука, 2005. – 403 с.; Фирсов, М. В. История социальной работы в России: учеб. пособие / М. В. Фирсов. – Москва: ВЛАДОС, 2001. – 256 с.

лы цэнтральных статыстычных устаноў Польшчы 1920–1930-х гг.; 3) дакументацыя цэнтральнай і мясцовай адміністрацыі: паведамленні міністэрстваў аб прызначэнні субсідый на сацыяльнае забеспячэнне і канкрэтным дабрачынным арганізацыям і апякунскім установам, справаздачы ваявод і павятовых стараст аб грамадска-палітычнай і культурнай дзейнасці арганізацый, распараджэнні, выдадзеныя грамадскім арганізацыям, дакументы справаводства аддзелаў сацыяльнага забеспячэння (справаздачы, бюджэтныя праекты, спісы апякунскіх устаноў і дабрачынных арганізацый, пратаколы рэвізій апякунскіх устаноў, статыстычныя матэрыялы аб колькасці грамадзян, якім патрэбна дапамога); 4) дакументацыя дабрачынных арганізацый і ўстаноў: справаздачы аб дзейнасці, пратаколы пасаджэнняў, статуты, перапіска з цэнтральнымі бюро, мясцовай і цэнтральнай дзяржаўнай адміністрацыяй, спісы членаў арганізацый, плакаты, лістоўкі, адозвы да грамадскасці; 5) пісьмы-прашэнні грамадзян у мясцовыя органы кіравання і кіраўніцтву арганізацый аб аказанні дапамогі.

Частка дакументальнага матэрыялу па тэме дысертацыі знаходзіцца ў апублікаваным стане: у зборніках заканадаўчых актаў, якія выдаваліся польскім урадам у 1920–1930-я гг., справаздачах дабрачынных арганізацый, выданнях Галоўнага статыстычнага ўпраўлення Польшчы. Багаты фактычны матэрыял па тэме дысертацыі можна знайсці на старонках афіцыйнага друку і перыядычных выданняў, якія выходзілі ў даследуемы перыяд. Гістарычная рэчаіснасць міжваеннага часу Заходняй Беларусі адлюстравана ва ўспамінах²³.

Асноўнай крыніцай пры напісанні працы паслужылі архіўныя дакументы. Падчас даследавання былі выкарыстаны дакументы Дзяржаўнага архіва Брэскай вобласці, Дзяржаўнага архіва Гродзенскай вобласці, Нацыянальнага архіва Рэспублікі Беларусь, Нацыянальнага архіва-музея літаратуры і мастацтва, Літоўскага цэнтральнага дзяржаўнага архіва, Архіва новых актаў у Варшаве. Усяго пры напісанні дысертацыі былі выкарыстаны дакументы 145 архіўных спраў, змешчаных у 22 архіўных фондах.

Нерапрацаванасць тэмы дысертацыі і адначасова значная база дакументальных крыніц даюць шырокае поле для правядзення комплекснага аналізу асноўных накірункаў і форм дзейнасці дабрачынных арганізацый у Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг., што з'явілася *прадметам дысертацыйнага даследавання*.

Тэарэтычна-метадалагічную базу даследавання склалі прынцыпы гістарызму і аб'ектыўнасці. Прынцып гістарызму дазволіў разгледзець дзейнасць дабрачынных арганізацый у кантэксце канкрэтна-гістарычнай сітуацыі, у якой адбывалася палітычнае і сацыяльнае развіццё заходнебеларускага гра-

²³ Багдановіч, Я. На жыццёвым шляху: успаміны / Я. Багдановіч. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1992. – 144 с.; Вашчукувна-Каменецка, Д. Брест – город незабываемый / Д. Вашчукувна-Каменецка. – Брест: Изд-во С. Лаврова, 2000. – 284 с.; Монтвиллов, М. В. Русская гимназия в Бресте на Буге, 1919–1939 / М. В. Монтвиллов. – Мінск – Брест – Мінск: [б. и.], 1996. – 119 с.; Чэмер, А. Наваградская беларуская гімназія / А. Чэмер. – Вільнюс: [б. в.], 1997. – 133 с.

мадства ў 1921–1939 гг. Прынцып аб’ектыўнасці даў магчымасць на падставе шырокага спектра дакументальных крыніц і навуковай літаратуры атрымаць найбольш верагодныя і доказы веды аб дзейнасці дабрачынных арганізацый у Заходняй Беларусі.

У даследаванні былі выкарыстаны комплекс агульнанавуковых метадаў (аналіз, сінтэз, тыпалагізацыя, класіфікацыя) і метады гістарычнага даследавання (гісторыка-генетычны, гісторыка-тыпалагічны, гісторыка-параўнальны, гісторыка-сістэмны). Гісторыка-генетычны метады дазваляюць разгледзець дзейнасць дабрачынных арганізацый у іх генезісе і развіцці, з улікам сацыяльна-эканамічных і палітычных падстаў іх заснавання, далейшай эвалюцыі прынцыпаў і форм аказання дапамогі насельніцтву і прычын іх ліквідацыі. Важнае значэнне пры правядзенні класіфікацыі разнастайных дабрачынных арганізацый мелі гісторыка-параўнальны і гісторыка-тыпалагічны метады. Гісторыка-сістэмны метады дазваляюць прааналізаваць феномен дабрачыннасці як арганізаваную сістэму інстытутаў, практычных і этычных прынцыпаў дапамогі чалавеку.

У другой главе “**Нарматыўна-прававая база дзейнасці дабрачынных арганізацый у Польшчы**” аналізуюцца ўсе асноўныя прававыя дакументы, паказана спецыфіка сістэмы сацыяльнай дапамогі насельніцтву і ролі дабрачынных арганізацый як састаўнога элемента гэтай сістэмы. Пастаючы Малога Версальскага трактата ад 28 чэрвеня 1919 г. і Рыжскага мірнага дагавора ад 18 сакавіка 1921 г. абавязвалі польскі ўрад забяспечваць права нацыянальных меншасцяў на правядзенне дабрачыннай дзейнасці грамадскіх арганізацый. Гэтае права гарантавалася Канстытуцыяй Польшчы ад 17 сакавіка 1921 г. Доўгі час дзейнасць дабрачынных арганізацый на тэрыторыі Заходняй Беларусі рэгулявалася Распараджэннем Генеральнага камісара Усходніх зямель аб таварыствах і саюзах ад 25 верасня 1919 г., якое было заменена толькі ў 1932 г. Законам аб таварыствах. Важнымі для дабрачынных арганізацый былі таксама Закон аб сацыяльным забеспячэнні ад 16 жніўня 1923 г., Распараджэнне Прэзідэнта Польшчы аб наглядацкім і кантролі за дзейнасцю ўстаноў сацыяльнай апекі ад 22 красавіка 1927 г., Закон аб публічных зборах ад 15 сакавіка 1933 г. У выніку заканатворчага працэсу адбылася перадача паўнамоцтваў па пытаннях нагляду за дзейнасцю дабрачынных арганізацый мясцовай адміністрацыі, а таксама падрабязная рэгламентацыя ўсіх накірункаў дзейнасці дабрачынных таварыстваў з боку дзяржавы. Выключэннем былі каталіцкія дабрачынныя таварыствы і ўстановы, якія карысталіся пашыранымі правамі і пэўнай аўтаноміяй. Асабліваму кантролю з боку дзяржаўнай адміністрацыі і органаў бяспекі падвяргаліся нацыянальныя дабрачынныя арганізацыі, якія садзейнічалі ўзмацненню нацыянальнай самасвядомасці, а таксама арганізацыі, якія знаходзіліся пад камуністычным уплывам. Па выніках праведзенага даследавання, на працягу міжваеннага дваццацігоддзя на тэрыторыі Заходняй Беларусі дзейнічала не менш за 60 свецкіх дабрачынных таварыстваў і грамадскіх арганізацый, якія займаліся дабрачыннай дзейнасцю (без уліку іх рэгіянальных аддзелаў), а таксама 6 каталіцкіх арганізацый, 93 каталіцкія ордэны, 10 праваслаўных таварыстваў, у тым ліку 7 праваслаўных брацтваў. Акрамя іх, дзейнічала не менш за 14 за-

межных арганізацый. З улікам рэгіянальных аддзелаў колькасць арганізацый, якія займаліся дабрачыннай дзейнасцю на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг., па падліках аўтара складала больш за 5 000.

У трэцяй главе “**Дзейнасць нацыянальных дабрачынных арганізацый**” разглядаюцца асноўныя накірункі і формы дзейнасці беларускіх, польскіх, яўрэйскіх, рускіх і літоўскіх дабрачынных арганізацый.

У раздзеле 3.1 “**Беларускія дабрачынныя арганізацыі**” адзначаецца, што грамадская ініцыятыва па аказанню дапамогі чалавеку актыўна праявілася яшчэ падчас Першай сусветнай вайны. Менавіта тады было заснавана Таварыства дапамогі пацярпелым ад вайны ў Вільні, якое пазней стала называцца Беларускай дабрачыннай таварыствам. Адметнай старонкай беларускага грамадскага жыцця была дзейнасць Беларускага таварыства дабрачыннасці ў Стоўбцах, Апякунскага камітэта ў Гродне. У пачатку 1920-х гг. на Гродзеншчыне і ў Вільні дзейнічалі прадстаўніцтвы Беларускага таварыства Чырвонага Крыжа, цэнтральнае бюро якога знаходзілася ў Коўне. У лютым 1929 г. па ініцыятыве Беларускага сялянска-рабочніцкага пасольскага клуба ў Варшаве было створана Таварыства дапамогі насельніцтву беларускіх зямель, закранутых бедствам неўраджаю. Польскія ўлады актыўна супрацьдзейнічалі распаўсюджванню сярод насельніцтва агітацыі таварыства, не дапускалі стварэння мясцовых камітэтаў дапамогі галадаючым, а таксама розных ініцыятыў самадапамогі сярод насельніцтва Заходняй Беларусі.

У раздзеле 3.2 “**Добрачынная дзейнасць польскіх грамадскіх арганізацый**” адзначаецца, што ў пачатку 1920-х гг. галоўнай задачай польскіх грамадскіх арганізацый было пераадоленне наступстваў ваеннага часу і фізічнае выратаванне людзей. Аказанне дапамогі дзецям-бежанцам і рэпатрыянтам з’яўлялася мэтай дзейнасці такіх польскіх арганізацый, як Віленскае таварыства апекі над дзецьмі і Камітэт “Хлеб для галодных дзяцей”. У першыя пасляваенныя гады і на працягу ўсяго міжваеннага дваццацігоддзя значную ролю ў аказанні дапамогі насельніцтву выконваў Польскі Чырвоны Крыж. Дзейнасць шэрага польскіх грамадскіх арганізацый была накіравана на аказанне дапамогі моладзі (Камітэты дапамогі польскай студэнцкай моладзі, Таварыства апекі над працоўнай моладзю і інш.). Добрачыннасць была важным накірункам дзейнасці польскіх апякунска-асветніцкіх і жаночых грамадскіх арганізацый (Таварыства Польскай Маці Школьнай, Саюз жанчын грамадзянскай працы і інш.).

У раздзеле 3.3 “**Яўрэйскія дабрачынныя арганізацыі**” падкрэсліваецца глыбокая традыцыйнасць яўрэйскай дабрачыннасці, якая падрабязна рэгламентавалася зводам талмудысцкіх законаў і праводзілася ў рамках арганізаваных структур: яўрэйскіх рэлігійных абшчын, рэлігійных таварыстваў, грамадскіх дабрачынных арганізацый. Да традыцыйных яўрэйскіх дабрачынных арганізацый, якія дзейнічалі на тэрыторыі Заходняй Беларусі, як правіла, пры яўрэйскіх абшчынах, можна аднесці наступныя: “Chesed-Szel-Emet(s)”, “Chewra Kadisza”, “Moszan(r) Zkenim”, “Linas-Nacedek” і інш. Найбольш распаўсюджанай формай яўрэйскай дабрачыннасці было прадастаўленне грашовых пазык дробным рамеснікам і купцам. У міжваеннай Польшчы такія

паслугі выконвалі беспрацэнтныя крэдытныя касы “Gemilus Chesed”. Шырокай дабрачыннай дзейнасцю займаліся свецкія яўрэйскія грамадскія арганізацыі: Таварыства аховы здароўя яўрэйскага насельніцтва ў Польшчы (ТОЗ), Саюз таварыстваў апекі над яўрэйскімі сіратамі “CENTOS”.

У раздзеле 3.4 “*Рускія дабрачынныя арганізацыі*” праводзіцца іх класіфікацыя на эмігранцкія і меншасныя. Аказанне прававой, матэрыяльнай і культурна-асветніцкай дапамогі бежанцам з Расіі, а таксама інтэрніраваным ваеннаслужачым расійскай арміі, якія знаходзіліся ў лагерах на тэрыторыі Польшчы, было галоўнай задачай Рускага папячыцельскага камітэта (РПК). РПК займаўся таксама асветніцкай і выхаваўчай працай сярод дзяцей і моладзі. Фінансавую падтрымку і юрыдычную дапамогу рускім эмігрантам аказваў Рускі грамадскі камітэт (РК), які з’яўляўся прадстаўнічым органам рускай эміграцыі перад польскімі ўладамі і найбольш уплывовай рускай эмігранцкай грамадскай арганізацыяй у Польшчы. Найбольш значнай дабрачыннай арганізацыяй рускай нацыянальнай меншасці ў Польшчы з’яўлялася Рускае дабрачыннае таварыства (РДТ). У 1920 г. было заснавана Віленскае рускае таварыства, у склад якога ўваходзілі як прадстаўнікі рускай нацыянальнай меншасці, так і рускія эмігранты, што адрознівала таварыства сярод іншых рускіх грамадскіх арганізацый. Таварыства аказвала падтрымку Віленскай рускай гімназіі, заснавала шэраг сацыяльных і культурна-асветніцкіх устаноў.

У раздзеле 3.5 “*Літоўскія дабрачынныя арганізацыі*” асвятляецца дзейнасць найбольш значнай літоўскай грамадскай арганізацыі ў міжваеннай Польшчы – Часовага камітэта віленскіх літоўцаў. Кіраўніцтва камітэта займалася размеркаваннем паміж літоўскімі арганізацыямі значных грашовых сродкаў, у тым ліку тых, што прыходзілі з-за мяжы. Аказанне дапамогі матэрыяльна не забяспечаным колам літоўскага насельніцтва, заснаванне прытулкаў, школ і інтэрнатаў, адкрыццё пунктаў дапамогі ў правінцыі, падтрымка сялян, якія пацярпелі падчас вайны і стыхійных бедстваў, – усё гэта ўваходзіла ў задачы Літоўскага таварыства дабрачыннасці. Адною з найбольш уплывовых літоўскіх культурна-асветніцкіх арганізацый у сельскай мясцовасці было Літоўскае таварыства выхавання моладзі і апекі над ёй імя св. Казіміра. З сярэдзіны 1930-х гг. усё больш выразна выказваліся прэтэнзіі да літоўскіх дабрачынных арганізацый, якія, на думку польскіх адміністрацыйных улад, пад выглядам аказання дапамогі займаліся шпіёнскай дзейнасцю на карысць літоўскага ўрада, што паслужыла галоўнай прычынай забароны іх дзейнасці.

У чацвёртай главе “*Добрачынная дзейнасць хрысціянскіх канфесій і замежных дабрачынных арганізацый*” разглядаецца дзейнасць каталіцкіх і праваслаўных дабрачынных арганізацый, а таксама замежных яўрэйскіх, амерыканскіх арганізацый і пратэстанцкіх гуманітарных місій, Міжнароднай арганізацыі дапамогі барацьбітам рэвалюцыі (МОПР).

У раздзеле 4.1 “*Каталіцкія дабрачынныя арганізацыі*” асвятляецца каталіцкая дабрачыннасць, якая ў II Рэчы Паспалітай праводзілася свецкімі каталіцкімі таварыствамі, каталіцкімі ордэнамі, пры каталіцкіх парафіяльных касцёлах, праз удзел у дабрачынных акцыях, арганізаваных адміні-

страцыйнымі ўладамі і грамадскімі нерэлігійнымі арганізацыямі. Дыяцэзіяльныя Саюзы дабрачынных арганізацый “Caritas” з’яўляліся каардынацыйнай і кіруючай структурай усіх каталіцкіх дабрачынных таварыстваў і ўстаноў, якія дзейнічалі на тэрыторыі дыяцэзіі. Адною з найбольш значных каталіцкіх дабрачынных арганізацый у Польшчы было Таварыства св. Вінцэнта. Існавалі жаночыя і мужчынскія таварыствы св. Вінцэнта – арганізацыі свецкіх асоб, якія актыўна прапагандавалі прыныцыпы каталіцкага веравучэння і займаліся дабрачыннасцю.

У раздзеле 4.2 “*Добрачынныя арганізацыі Праваслаўнай царквы*” разглядаецца дзейнасць Філантрапіянага таварыства дапамогі дзецям і бедным праваслаўнага веравызнання ў Вільні, якое з’яўлялася адной з нешматлікіх праваслаўных свецкіх арганізацый. Галоўнымі накірункамі яго дзейнасці былі: утрыманне дзіцячага прытулка і прытулка для састарэлых, пошук працы, індывідуальная дапамога. Найчасцей дабрачыннасць праваслаўнага насельніцтва праяўлялася ў традыцыйных формах – зборах ахвяраванняў падчас набажэнстваў. У кожным прыходзе рэгулярна праводзіліся скарбоначныя і талерачныя зборы ахвяраванняў на будаўніцтва ці рамонт цэркваў, дзеля чаго ствараліся спецыяльныя камітэты. Добрачыннай дзейнасцю займаліся праваслаўныя брацтвы. Праваслаўнае мітрапалітальнае дабрачыннае таварыства, якое дзейнічала з 1924 г. у Варшаве пад кіраўніцтвам мітрапаліта Дзіянзія, з’яўлялася цэнтрам праваслаўнай дабрачыннасці ў Польшчы.

У раздзеле 4.3 “*Замежныя дабрачынныя арганізацыі*” асвятляецца дзейнасць такіх амерыканскіх арганізацый, як Амерыканская адміністрацыя дапамогі, Польска-амерыканскі камітэт дапамогі дзецям, Амерыканскі Чырвоны Крыж. Адною з першых міжнародных арганізацый, якія прыйшлі з дапамогай яўрэйскаму насельніцтву заходнебеларускіх тэрыторый, з’яўляўся Амерыканскі аб’яднаны яўрэйскі камітэт па размеркаванню фондаў “Джойнт”, які з вясны 1922 г. распачаў аказанне планамернай дапамогі ў адбудове гаспадаркі пацярпелых раёнаў. Ён заснаваў і фінансаваў у Польшчы шэраг устаноў апекі, грамадскіх і гаспадарчых арганізацый. На тэрыторыі Польшчы, у тым ліку Заходняй Беларусі, дзейнічала Федэрацыя яўрэйскіх арганізацый дапамогі, Таварыства падтрымкі прафесійнай і сельскагаспадарчай працы сярод яўрэяў (ОРТ). Падтрымка яўрэйскай каланізацыі і сельскіх гаспадарак з’яўлялася задачай Яўрэйскага каланізацыйнага таварыства. На тэрыторыі Заходняй Беларусі праводзілі актыўную дзейнасць замежныя пратэстанцкія арганізацыі: Амерыканская місія метадыстаў дапамогі Польшчы, Брытанска-амерыканская ратаўнічая камісія, Таварыства сяброў (квакеры). З другой паловы 1920-х гг. яны ажыццяўлялі актыўную рэлігійную дзейнасць, што паслужыла прычынай яе спынення на тэрыторыі Польшчы. Нелегальную дзейнасць па аказанню дапамогі рэвалюцыянерам і іх сем’ям, а таксама прапаганду ідэй камунізму і рэвалюцыйна-вызваленчай барацьбы праводзіў МОПР Заходняй Беларусі. Патранаты над палітвязнямі Заходняй Беларусі дзейнічалі ў Францыі, Канадзе, Аргенціне, ЗША і іншых краінах. У сваёй дзейнасці МОПР Заходняй Беларусі карыстаўся пастаяннай падтрымкай МОПРа БССР і Мопра СССР.

Заклучэнне Асноўныя навуковыя вынікі дысертацыі

1. Шматлікасць і актыўнасць дабрачынных арганізацый, якія былі заснаваны падчас Першай сусветнай вайны і працягвалі дзейнічаць пасля яе заканчэння, выклікалі неабходнасць распрацоўкі польскім урадам заканадаўчай базы, а таксама сістэмы кіравання і кантролю за іх дзейнасцю. Гэты працэс адбываўся на працягу ўсяго перыяду ў кантэксце сацыяльнай, нацыянальнай, замежнай палітыкі польскага ўрада і характарызаваўся тэндэнцыяй да перадачы з цягам часу правамоцтваў мясцовым органам кіравання і падрабязнай рэгламентацыяй усіх накірункаў дзейнасці таварыстваў з боку дзяржавы. Гарантам іх дзейнасці ў II Рэчы Паспалітай паслужылі абавязацельствы, якія ўскладаў на сябе польскі ўрад перад міжнароднай супольнасцю па забеспячэнню правоў нацыянальных меншасцяў у выніку падпісання міжнародных пагадненняў. Грамадскія арганізацыі сталі важным элементам сістэмы аказання дапамогі насельніцтву. У сітуацыі фінансавога дэфіцыту польская дзяржава не магла ўзяць на сябе ўвесь цяжар сацыяльнага забеспячэння насельніцтва і вымушана была шырока выкарыстоўваць дабрачыннасць грамадскасці. Асабліва значную ролю грамадская ініцыятыва выконвала ў апцы над дзецьмі. Большасць апякунска-выхаваўчых устаноў належалі грамадскім арганізацыям. Згодна з заканадаўствам і міжнароднымі абавязацельствамі, польскі ўрад фінансаваў дзейнасць грамадскіх устаноў апекі і павінен быў аказваць фінансавую падтрымку дабрачыннай дзейнасці нацыянальных меншасцяў.

У Заходняй Беларусі яскрава праяўляўся этнаканфесійны характар дабрачыннасці, развіццё якой залежала ў значнай ступені ад рэалізацыі канцэпцыі нацыянальнай і дзяржаўнай асіміляцыі мясцовага насельніцтва. 1923–1937 гг. з'яўляюцца перыядам найбольш актыўнай дзейнасці нацыянальных дабрачынных арганізацый.

2. Беларуская дабрачыннасць была прадстаўлена адзінкавымі, не звязанымі паміж сабою грамадскімі арганізацыямі. Дзейнасць беларускіх дабрачынных таварыстваў развівалася галоўным чынам у Вільні, а таксама пры беларускіх гімназіях і насіла лакальны характар. Галоўнымі накірункамі дзейнасці беларускіх дабрачынных таварыстваў з'яўлялася апякунска-выхаваўчая і культурна-асветніцкая дзейнасць, якая суправаджалася распаўсюджваннем беларускай нацыянальнай ідэі. У склад арганізацый уваходзілі прадстаўнікі беларускага нацыянальна-вызваленчага руху. Фінансавая абмежаванасць і пільны кантроль з боку дзяржаўнай адміністрацыі не дазвалялі беларускім дабрачынным арганізацыям пашыраць сферу сваёй дзейнасці, праводзіць акцыі дапамогі шырокім колам насельніцтва. Аднак яны садзейнічалі фарміраванню нацыянальнай самасвядомасці сярод беларускай грамадскасці.

Добрачынная дзейнасць была адной з функцый шматлікіх польскіх грамадскіх арганізацый у Заходняй Беларусі. Яны прымалі актыўны ўдзел у аказанні безадкладнай дапамогі насельніцтву, пацярпеламу падчас вайны, нягледзячы на нацыянальнасць і веравызнанне. На працягу ўсяго часу свайго

існавання польскія грамадскія арганізацыі выконвалі значную ролю ў вырашэнні праблемы дзіцячай беспрытульнасці, утрымліваючы вялікую колькасць апякунскіх устаноў. Не меншае значэнне належала польскім арганізацыям у справе асветы насельніцтва і ліквідацыі непісьменнасці, а таксама ў грамадска-палітычным і патрыятычным выхаванні дзяцей і моладзі. Дзейнасць польскіх грамадскіх арганізацый па ўсіх накірунках праходзіла згодна з афіцыйнай палітыкай польскіх улад і спрыяла паланізацыі заходнебеларускага насельніцтва. Будучы эфектыўным сродкам не толькі вырашэння сацыяльных праблем, але таксама фарміравання ў грамадстве лаяльнасці да дзяржаўных улад, польскія арганізацыі атрымлівалі рэгулярныя дзяржаўныя субсідыі і адміністрацыйную падтрымку, што значна пашырала іх мажлівасці ў параўнанні з іншымі нацыянальнымі арганізацыямі.

Рускія дабрачынныя арганізацыі ў Польшчы падзяляліся на меншасныя і эмігранцкія. Галоўнай задачай аддзелаў Рускага дабрачыннага таварыства была дапамога рускім навучальным установам. РДТ асноўную ўвагу адводзіла культурна-асветніцкай дзейнасці, якая выражалася ў правядзенні дабрачынных канцэртаў, вечарын і іншых культурных мерапрыемстваў. Віленскае рускае таварыства, акрамя падтрымкі рускай асветы і культуры, займалася аказаннем матэрыяльнай дапамогі незабяспечаным жыхарам рускай нацыянальнасці. Галоўнай задачай на першым этапе дзейнасці рускіх эмігранцкіх арганізацый (РПК, РК) была матэрыяльная і прававая дапамога рускім бежанцам, эмігрантам, інтэрніраваным ваеннаслужачым расійскай арміі. З цягам часу больш увагі надавалася культурна-асветніцкай і выхаваўчай працы. Прадстаўнікі рускіх дабрачынных арганізацый з'яўляліся, як правіла, актыўнымі грамадска-палітычнымі дзеячамі, што выклікала насцярожанасць і пільны нагляд з боку дзяржаўнай улады. Фінансавую падтрымку аказвала з-за мяжы руская эміграцыя, аднак гэтая дапамога не была рэгулярнай.

Найбольш разгалінаванай і сістэматызаванай з'яўлялася яўрэйская дабрачыннасць. Традыцыйна ёю займаліся яўрэйскія рэлігійныя абшчыны і таварыствы, задача якіх адпавядала аднаму з рэлігійных наказаў у сферы дабрачыннасці. Найбольш распаўсюджанымі былі касы беспрацэнтнага крэдыту. Аднак у 1920–30-я гг. традыцыйныя яўрэйскія арганізацыі саступілі вядучую ролю ў аказанні дапамогі насельніцтву свецкім арганізацыям, дзейнасць якіх не была звязана з рэлігійным вучэннем і мела агульнапольскую арганізацыйную структуру (ТОЗ і "CENTOS"). Яўрэйская дабрачыннасць мела канструктыўны характар і праяўлялася не толькі ў раздачы жыццёва неабходных сродкаў абяздоленым, але і прадастаўляла ім магчымасць выйсці са складанай жыццёвай сітуацыі і распачаць прадпрымальніцкую дзейнасць. Дзейнасць яўрэйскіх дабрачынных арганізацый была магчыма дзякуючы падтрымцы міжнароднай яўрэйскай супольнасці, перш за ўсё "Джойнта", які выконваў ролю каардынацыйнага і фінансавога цэнтра.

Добрачыннасць літоўскіх арганізацый у Польшчы ў 1920–1930-я гг. была абумоўлена польска-літоўскім міждзяржаўным канфліктам. Сканцэнтраваныя ў Вільні літоўскія арганізацыі каардынаваліся і фінансаваліся літоўскім урадам. Апрача выканання галоўных сацыяльна-апякунскіх задач, літоўскія дабрачынныя таварыствы праводзілі актыўную дзейнасць па распаўсюджван-

ню нацыянальнай ідэі сярод літоўскага насельніцтва. Усе літоўскія грамадскія арганізацыі знаходзіліся пад пільным наглядам з боку польскай дзяржаўнай адміністрацыі. Іх дзейнасць ацэньвалася як антыпольская, шпіёнская і нават дыверсійная, у выніку чаго ў канцы 1930-х гг. былі закрыты амаль усе літоўскія грамадскія арганізацыі.

Апрача сацыяльнай функцыі, усе дабрачынныя арганізацыі выконвалі значную грамадзянска-асветніцкую і нацыянальна-выхаваўчую ролю. Іх дзейнасць насіла палітычны характар, так як спрыяла распаўсюджванню нацыянальнай ідэі, фарміраванню нацыянальнай самасвядомасці. Нацыянальныя дабрачынныя арганізацыі былі сапраўднымі культурна-нацыянальнымі цэнтрамі, спрыялі захаванню культурных традыцый, з'яўляліся асноўнымі арганізатарамі свецкага культурнага жыцця насельніцтва.

3. Дзейнасць дабрачынных арганізацый хрысціянскіх канфесій саступала па маштабах свецкай дабрачыннасці. Апякунскія ўстановы праслаўных і каталіцкіх арганізацый былі невялікімі, знаходзіліся, як правіла, на самазабеспячэнні, вялі ўласную гаспадарку. Пад канец 1930-х гг. была створана шырока разгалінаваная арганізацыйная структура каталіцкай дабрачыннасці, хоць працэс яе цэнтралізацыі не быў поўнасьцю завершаны. Большасць каталіцкіх дабрачынных арганізацый з'яўляліся праўрадавымі, іх дзейнасць была накіравана на пашырэнне ўплыву Католіцкага касцёла і тым самым спрыяла паланізацыі мясцовага насельніцтва. Праслаўная дабрачыннасць не мела шырока разгалінаванай інстытуцыянальнай структуры і, як правіла, адбывалася традыцыйна ў прыходах у форме збораў ахвяраванняў. Гэта было звязана як з кансерватыўнасцю форм супрацоўніцтва Праслаўнай царквы з грамадскасцю, абмежаванасцю яе фінансавых мажлівасцяў, так і з палітыкай польскага ўрада, накіраванай на стрымліванне праслаўнай дабрачыннасці ў якасці формы грамадскай дзейнасці.

4. Мэтай замежных дабрачынных арганізацый была ліквідацыя на тэрыторыі Заходняй Беларусі найбольш цяжкіх наступстваў ваеннага часу. Іх дзейнасць была засяроджана на дастаўцы самых неабходных жыццёвых сродкаў, мела выратавальны характар і не была разлічана на працяглы перыяд. Актыўная дзейнасць замежных арганізацый была ў значнай ступені абумоўлена палітычнымі мэтамі – недапушчэннем на ўсходніх тэрыторыях абвастрэння сацыяльнага становішча і падтрымкай маладой польскай дзяржавы, якая разглядалася еўрапейскімі краінамі і ЗША ў якасці бар'ера перад распаўсюджваннем рэвалюцыі з савецкіх тэрыторый. Замежныя дабрачынныя арганізацыі супрацоўнічалі з польскім урадам, які першапачаткова быў зацікаўлены ў іх дзейнасці як сродку аказання пільнай дапамогі абяздоленаму насельніцтву. Аднак з часам, па меры пераадолення пасляваеннай разрухі, польскі ўрад пачаў адмаўляцца ад замежнай дапамогі. Адною з прычын гэтага было нежаданне прысутнасці ў Польшчы арганізацый, якія не поўнасьцю падпадалі пад кантроль польскіх улад. У першую чаргу гэта тычылася прагэстанцкіх гуманітарных місій, дабрачынная дзейнасць якіх суправаджалася распаўсюджаннем рэлігійных вучэнняў і заснаваннем рэлігійных абшчын. Да сярэдзіны 1920-х гг. амаль усе замежныя арганізацыі згарнулі сваю непасрэдную дзейнасць на тэрыторыі Заходняй Беларусі і працягвалі аказваць дапамо-

гу праз мясцовыя арганізацыі і ўстановы. МОПР Заходняй Беларусі, акрамя дапамогі рэвалюцыянерам і іх сем'ям, выконваў ідэалагічна-прапагандысцкія задачы, з'яўляўся формай фінансавання савецкім урадам вызваленчага руху на тэрыторыі Польшчы.

Summary

Activity of Charity Organizations on the Territory of Western Belarus in 1921–1939

The first attempt in home historiography was made to carry out a special investigation of the activity of organizations on the territory of Western Belarus in 1921–1939. As a result of the research the role of charity organizations as an important element of public assistance to the population and a means of saving cultural life of ethno confessional minorities on the territory of Western Belarus was extended and all-round analysis of normative-legal base was carried out. All this helped to discover tendencies in the development of state policy as regards charity organizations.

Santrauka

Labdaros organizacijų veikla Vakarų Baltarusijoje 1921–1939 m.

Nagrinėjama pirmą kartą baltarusių istoriografijoje labdaros organizacijų veikla 1921–1939 m. Parodoma jų svarbus vaidmuo organizuojant visuomeninę paramą Vakarų Baltarusijos gyventojams, jų veiklos poveikis puoselėjant tautines-kultūrines tradicijas. Kartu aptariamas šios teritorijos religinių mažumų gyvenimas bei atliktos įvairiapusės normatyvinių-teisinių aktų analizės pagrindu apibūdinamos valstybinės politikos labdaros organizacijų atžvilgiu tendencijos.

АНАТОЛИЙ ВАСИЛЬЕВИЧ МАЩУК

Брест

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ БУНДА
НА ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОЙ БЕЛАРУСИ
В 1921–1939 ГГ.*

Основное содержание диссертации

Во **введении** обосновывается актуальность темы диссертации, которая в первую очередь определяется потребностью научной разработки проблемы, отсутствием специальных работ в отечественной историографии по данной тематике. Введение в научный оборот новых архивных материалов, касающихся деятельности польского Бунда на территории Западной Беларуси дало возможность более широко раскрыть отдельные малоизученные аспекты политической истории региона, что позволило воссоздать более целостную и объективную картину событий отечественной истории.

Изучение деятельности польского Бунда актуально на современном этапе развития Республики Беларусь не только в научно-теоретическом, но и в практическом плане. С начала 1990-х годов общественно-политическая жизнь страны характеризуется деятельностью различных политических партий и организаций. Учитывая многонациональный характер Республики Беларусь, исследование основных направлений деятельности польского Бунда как политической партии еврейского пролетариата будет способствовать пониманию современных тенденций в общественно-политической жизни национальных меньшинств Республики Беларусь.

В **первой главе** «Историография, источники и методы исследования» делается историографический и источниковедческий анализ, описываются методы и методология исследования.

Историография проблемы представлена работами советских, белорусских и зарубежных историков. Как в отечественной, так и в зарубежной историогра-

---

* Fragmenty autoreferatu pracy na stopień kandydata nauk historycznych obronionej w 2008 r. w Instytucie Historii Narodowej Akademii Nauk Republiki Białoruś; promotor – prof. dr Władimir F. Ładysiew (Białoruski Uniwersytet Państwowy), recenzenci – prof. dr Eduard M. Sawickij (Białoruski Naukowo-Badawczy Instytut Dokumentacji i Spraw Archiwalnych), dr Igor W. Titowicz (Republikański Instytut Szkolnictwa Wyższego).

фии деятельность Бунда в Западной Беларуси в 1921–1939 гг. не получил специальной разработки. Первые попытки характеристики деятельности партии были сделаны советскими историками в 1920–1930 гг. Основной массив исследований данного периода носил информационно-пропагандистский характер и содержал общие сведения о общественно-политической и социально-экономической ситуации в крае. Наиболее полная информация о деятельности партии содержалась в работах членов Комиссии по изучению Западной Беларуси, созданной в 1926 г. при Инбелкульте¹. Бунд, который являлся одним из основных конкурентов КПЗБ в борьбе за влияние на пролетариат Западной Беларуси, в данных работах подвергался резкой критике, а его деятельность имела негативную оценку.

В послевоенный период пристальное внимание со стороны советских исследователей к изучению общественно-политической истории Западной Беларуси стало уделяться после XX съезда КПСС. Большинство работ, вышедших во второй половине 1950-х–1980-е гг., были посвящены революционному движению и деятельности КПЗБ. К ним, прежде всего относятся работы А. Мацко, В. Полуяна, В. Ладысева, П. Зелинского. В данный период советская историография главный упор делала на критику «социал-фашистской» идеологии и тактики Бунда. Участие партии в политических процессах в крае рассматривались только в контексте истории КПЗБ.

Начиная с 1991 г. в сферу интересов белорусских учёных попали вопросы, связанные с историей национальных меньшинств Беларуси и деятельностью национальных партий. В первой половине 1990-х гг. были защищены докторская диссертация Э. М. Савицкого и кандидатская диссертация И. Г. Яцкевича², которые стали первыми исследованиями, посвящёнными истории российского Бунда на территории Беларуси до событий октября 1917 г. На рубеже XX–XXI вв. в диссертационных работах А. А. Румака, М. Б. Семёнчика, В. И. Кривутя были исследованы вопросы влияния политических партий, в том числе и Бунда, на рабочее движение, профсоюзные и молодёжные организации края. Несмотря на большое количество работ по истории Западной Беларуси, в современной белорусской историографии деятельность Бунда на территории края практически не изучена и затрагивается исследователями лишь косвенно.

Более подробно история Бунда в Западной Беларуси изучена в польской историографии 1920–1930 гг. Вопросам политического развития еврейского населения польские исследователи уделяли особое внимание. А. Белциковская, С. Кадер, С. Келлер, Р. Корш, Ж. Урбаньски рассматривали деятельность Бунда с позиций его лояльности польскому государству, вследствие чего, ха-

¹ Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине / редкол. С. Скульского [и др.]; под общ. ред. С. Скульского – Минск: Издательство АН БССР, 1933. – 333 с.; Тарашкевич, Б. Заходняя Беларусь – плацдарм імперыялістычнай інтэрвенцыі / Б. Тарашкевіч. – Минск: БАН. Камісія па вывучэнню Заходняй Беларусі, 1931. – 20 с.

² Савицкий, Э. М. Рабочее движение в Беларуси (июнь 1907 – февраль 1917 гг.): автореф. дис. ... докт. ист. наук: 07.00.02 / Э. М. Савицкий; Минск, 1991. – 47 с.; Яцкевич, И. Г. Агитационная и пропагандистская деятельность Бунда в 1907 – первой половине 1914 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / И. Г. Яцкевич. – Минск, 1995. – 120 с.

рактеризовали партию как леворадикальную организацию, нацеленную на изменение государственного строя Польши.

На основе анализа польской литературы второй половины XX – начала XXI вв. можно констатировать, что основным объектом исследований польских учёных являлись вопросы социально-экономического и культурного положения еврейского населения в Польше, проблемы польско-еврейских взаимоотношений³. Деятельность Бунда в данных исследованиях рассмотрена в общих чертах в контексте общееврейского политического движения.

Наиболее полную информацию о деятельности Бунда на территории польского государства, можно почерпнуть в работах западных историков. Весь массив исследований западных авторов мы можем разделить на две группы: работы общего характера, в которых даётся характеристика различных аспектов жизни еврейского населения польского государства⁴ и исследования, посвящённые истории Бунда⁵. Данные исследования характеризуют деятельность Бунда исключительно на территории воеводств Великой и Малой Польши, не затрагивая вопросы участия партии в политическом процессе в Западной Беларуси. Мы можем констатировать, что в западной историографии доминировали две основные темы – тема Холокоста и тема истории государства Израиль, которая вобрала в себя и историю сионизма. С победой сионизма, его исторический противник – бундизм, отошёл на второй план.

Историографический анализ проблемы позволяет констатировать, что в современной белорусской и западной исторических науках отсутствуют комплексные исследования, посвящённые деятельности Бунда в Западной Беларуси в 1920–1930-х гг. В этой связи предметом диссертационного исследования является организационная структура, формы и методы работы Бунда на территории Западной Беларуси.

Источниковую базу диссертационного исследования можно разделить на: опубликованные документы, периодические издания, вышедшие в Польше и СССР в 1920–1930-е гг. и архивные материалы. Среди опубликованных источников можно выделить официальные документы польских правительств, ряд сборников документов по вопросам национально-освободительной борьбы в Западной Беларуси, коммунистического движения на территории края, мемуары бывших деятелей КПЗБ и Бунда⁶.

³ H. Chałupczak, T. Browarek, Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995, Lublin 2000, s. 323; Orlicki, J. Szkice z dziejów stosunków polsko-żydowskich 1918–1949, Szczecin 1983, s. 276; J. Tomaszewski, Zarys dziejow Żydow w Polsce w latach 1918–1939, Warszawa 1990, s. 114.

⁴ Marcus, J. Social and Political History of the Jews in Poland, 1919–1939 / J. Marcus – Columbia university. New York: Their Philosophy and Development King's Crow Press, 1983. – 358 r.

⁵ Jonpoll, B. K. The politics of futility. The General Jewish Workers Bund of Poland, 1917–1943 / B. K. Jonpoll. – New York: «Ithaca», 1967. – 346 r.; Pickhan, G. «Gegen der Strom». Der allgemeine Jüdische Arbeiter bund «Bund» in Polen 1918–1939 / G. Pickhan. – Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 2001. – 441 r.

⁶ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa, 1922–1924; Борьба трудящихся Западной Белоруссии за социальное и национальное освобождение и воссоединение с БССР. Документы и материалы: в 2 т. – Минск: Госиздат, 1962–1972. – Т. 1: 1921–1929. – 1962.

Межвоенная периодика, использованная в работе, представлена польскими и советскими газетами: «Бальшавік», «Бюлетэнь ЦК КПЗБ», «Pracownik», «Trybuna narodowa», периодическими изданиями ряда польских министерств: «Sprawy narodowościowe» и «Sprawozdania z życia mniejszości narodowych». Одним из важнейших источников по истории Бунда в межвоенной Польше является партийная пресса, представленная газетами на польском языке «Walka» и «Nasza Walka».

При написании диссертации также были использованы материалы ряда отечественных и зарубежных архивов. Фонды Национального архива Республики Беларусь (фонд 4п ЦК КП(б)Б и 242п «Представительства ЦК КПЗБ при ЦК КП(б)Б») содержат сведения о коммунистическом движении в Польше, деятельности польских властей и политических организаций на территории Западной Беларуси и Литвы.

Большой массив документов польской администрации содержат фонды Государственного архива Брестской области: фонд 1 Полесской воеводской управы, фонд 67 Комендатуры IX-го окружного корпуса, фонд 92 Полесской окружной комендатуры государственной полиции МВД Польши, фонд 93 Брестской поветовой комендатуры государственной полиции, фонд № 105 профсоюзные и другие профессиональные объединения Полесского воеводства, фонд № 493 окружные избирательные комиссии по выборам в Сейм и Сенат Польши. В фондах архива содержатся материалы Полесского, Белостокского, Виленского и Новогрудского воеводств.

Определённую информацию по исследуемой проблеме содержит фонд 619 Государственного архива Минской области. В нём содержатся материалы, характеризующие политическую ситуацию в сопредельных с БССР районах западнобелорусских воеводств.

Большой комплекс документов по политическому развитию края содержит фонд 51 Виленской воеводской управы Литовского центрального государственного архива (LCVA). В нём собраны материалы о деятельности политических и общественных организаций Виленского воеводства.

Архив новых актов в Варшаве (AAN) содержит фонд 30/II «BUND: Ogólno Żydowski Związek Robotniczy «Bund» w Polsce» (Бунд: Всеобщий еврейский союз «Бунд» в Польше), в котором содержатся материалы ЦК партии, отчёты провинциальных партийных комитетов, документы бундовских избирательных комитетов. Фонд содержит подборку материалов бундовской прессы на идиш, переведённой на польский язык. Фонд Министерства внутренних дел (ф. MSW) характеризует отдельные моменты политической жизни Западной Беларуси.

Комплексный анализ опубликованных источников и архивных материалов даёт возможность решить задачи, поставленные в диссертации.

Теоретико-методологическую базу диссертации составили принцип историзма и объективности. Принцип историзма позволил представить про-

цесс деятельности польского Бунда на территории Западной Беларуси в его многообразии и конкретности. Принцип объективности определил стремление к получению из архивных и историографических источников наиболее полной и объективной информации.

В диссертации были использованы как общенаучные методы исследования – анализ, синтез, типологизация, классификация, так и специально-исторические – историко-генетический, историко-типологический, историко-сравнительный и историко-системный методы исследования. При помощи комплексного использования данных методов удалось рассмотреть процесс общественно-политической и культурно-просветительской деятельности польского Бунда на территории Западной Беларуси в динамике, в конкретно-исторической обусловленности и во взаимодействии с внешними факторами.

Во второй главе «Становление организационной структуры Бунда на территории Западной Беларуси в 1920-е – 1930-е гг.» рассматриваются вопросы организации деятельности партии в крае.

В первом разделе «Межфракционная борьба в рядах Бунда и выработка программных установок партии» анализируются условия становления польского Бунда как самостоятельной, отличной от дореволюционного русского Бунда, партии.

Отмечается, что официальной датой начала существования Бунда следует считать 2 декабря 1917 г., когда на съезде в Люблине состоялось объединение ряда самостоятельных бундовских организаций, действовавших на территории будущего польского государства. События октября 1917 г. в России и политика Коминтерна привели к расколу Бунда на ряд фракций: левую, центристскую и правую. Результатом острой межфракционной борьбы в 1919–1922 гг. стал организационный раскол партии и выделение из рядов Бунда левой радикальной организации «Комбунд», которая просуществовала до 1922 г.

Второй этап внутривнутрипартийной борьбы в рядах Бунда разгорелся в 1928–1930 гг. Поводом для её начала стал вопрос о переработке программных установок партии и выработка позиции Бунда к международному социалистическому движению. В ходе внутривнутрипартийных дебатов была выработана программа партии и определена позиция Бунда по национальному вопросу. В июне 1930 г. состоялся V чрезвычайный съезд Бунда в г. Лодзь, который принял решение о вступлении партии во II Интернационал, это означало окончательное доминирование в партии правого умеренного крыла и логично завершило период идеологических споров внутри Бунда.

Во втором разделе «Структурная организация партии на территории Западной Беларуси» автор рассматривает процесс становления бундовских организаций в крае.

Становление польского Бунда на территории Западной Беларуси началось в начале 1920-х гг. в местах ещё довоенной концентрации еврейского населения и проходило в сложных политических и социально-экономических условиях. Наиболее интенсивный характер процесс формирования бундовских политических организаций в крае приобретает в конце 1920-х гг. Это было связано с провалом Бунда на парламентских выборах в 1928 г., что заставило его руководство обратить внимание на усиление организационной структуры пар-

– 620 с.; Т. 2: 1929–1939. – 1972. – 560 с.; Арэхва, М. С. Рэвалюцыйны рух у Заходняй Беларусі ў гады беларускай акупацыі / М. С. Арэхва. – Мінск: Таварыства па распаўсюджанню палітычных ведаў Беларускай ССР, 1958. – 32 с.; E. Nowogródzki, Żydowska partia robotnicza Bund w Polsce 1915–1939, Warszawa 2005, s. 362.

тии в крае и началом экономического кризиса, который вызвал рост симпатий еврейского населения к Бунду. Ещё одним фактором, который способствовал росту популярности Бунда, стало усиление антисемитских настроений среди населения Западной Беларуси на рубеже 1920-х – 1930-х гг. «Волна антисемитизма толкает евреев в ряды Бунда», – отмечал в своём отчёте в 1937 г. полесский воевода⁷. В итоге к концу 1930-х гг. численность членов Бунда на территории Западной Беларуси достигает 5200 человек⁸.

Реально действовавшие крупные партийные организации существовали лишь в Белостоке, Вильно, Бресте, Гродно, Слониме и Пинске. В других городах региона отмечается наличие большого количества сторонников партии, входивших в состав бундовских профсоюзов, либо культурно-просветительских организаций.

В **третьей главе** «Место и роль Бунда в политической жизни еврейского населения Западной Беларуси в 1920-е – 1930-е гг.» характеризуются основные направления политической деятельности партии в крае.

В **первом разделе** «Бунд в системе еврейских политических партий и организаций Западной Беларуси» отмечается, что среди еврейских политических партий, действовавших в Западной Беларуси, можно выделить следующие: ортодоксов («Агудат Израэль» или «Союз Израиля»), сионистов (все партии, стоящие на позициях еврейского национализма), еврейские социал-демократические партии (собственно сам Бунд и Поалей Цион правая и левая) и ассимиляторов («Союз поляков моисеевого исповедания»).

Различия в программных установках Бунда и других еврейских партий сводились к двум ключевым принципам. Во-первых, это различные взгляды на пути и способы решения еврейского вопроса в странах проживания. Позиция Бунда строилась на том, что евреи являлись гражданами Польши, в то время как сионисты настаивали на построении еврейского государства в Палестине. Во-вторых, это теория классовой борьбы, которой придерживался Бунд, вследствие чего партия рассматривала идеалом государственного устройства социалистическое государство.

Как организация, стремящаяся решить еврейский вопрос путём социальной революции, Бунд, прежде всего, боролся с партиями, программы которых существенно отличались от его программы: ортодоксами, сионистами, фолкистами и ассимиляторами. Однако изменения социально-экономической и политической ситуации в Западной Беларуси заставляли местных лидеров бундовского движения искать компромисс между идеологией партии и реальной действительностью. Бунд был готов сотрудничать с любой еврейской политической партией по вопросам защиты интересов евреев в польском обществе и улучшения их экономического положения. Фактически, на протяжении всего межвоенного периода политическими союзниками польского Бунда являлись еврейские сионистские партии социал-демократической направленности – Поалей Цион правая и Поалей Цион левая.

⁷ ГАБО. Фонд 67. – Оп. 1. – Д. 2253. – Л. 61.

⁸ Sprawy Narodowościowe, Warszawa (Instytut Badań Spraw Narodowościowych) 1936, nr 3.

Очевидно, что Бунд был вынужден сочетать в своей деятельности идеи защиты политических, социально-экономических и культурных прав еврейского населения Западной Беларуси с социал-демократической идеологией пролетарской партии. Данная позиция ставила польский Бунд в сложную ситуацию, когда выбор политических союзников в лице других еврейских политических партий и организаций был крайне затруднительным.

Во **втором разделе** «Политическая деятельность Бунда на территории Западной Беларуси в 1921–1939 гг.» анализируются особенности политической деятельности бундовских организаций на территории края. Отмечается, что основными направлениями политической работы партии как легально действующей организации стали: участие в парламентских выборах в Сейм в 1922, 1928 и 1930 гг.; работа в органах городского самоуправления и правлениях еврейских религиозных гмин; борьба с антисемитизмом.

Вследствие острой конкуренции со стороны других еврейских партий и слабого внимания со стороны Бунда к проведению блоковой политики с социал-демократическими партиями, на протяжении всего межвоенного периода партии так и не удалось провести своих делегатов в польский Сейм.

Неудачи партии в парламентских выборах заставили руководство Бунда с конца 1920-х – начала 1930-х гг. обратить внимание на работу в органах городского самоуправления и в правлениях еврейских гмин. Основными направлениями работы партии в данных органах являлось решение вопросов социально-экономического характера.

Важным направлением политической работы партии в крае стала борьба с антисемитизмом. Для защиты еврейского населения от проявлений антисемитизма Бундом в 1930-х гг. были сделаны попытки объединения еврейского населения в рамках «Конгресса по борьбе с антисемитизмом» и «Еврейского народного конгресса».

Автором констатируется, с конца 1920-х гг. и вплоть до начала Второй мировой войны в своей деятельности на территории края Бунд ориентировался на решение насущных проблем еврейского населения, во многом отойдя от практики классовой борьбы.

В **четвёртой главе** «Общественная и культурно-просветительская деятельность Бунда на территории края» рассматривается участие Бунда в рабочем движении в Западной Беларуси и деятельность партии по развитию еврейского образования и культуры.

В **первом разделе** «Роль Бунда в еврейском профсоюзном движении» отмечается, что основную часть своей деятельности среди еврейского пролетариата партия проводила через профсоюзы. Значительная часть членов и сторонников Бунда была сконцентрирована в подконтрольных партии профсоюзах. Автор констатирует, что Бунд практически полностью контролировал еврейские классовые профсоюзы.

В процессе создания и деятельности еврейских профсоюзных организаций, Бунд столкнулся с острым соперничеством за доминирование над профсоюзным движением в крае со стороны КПЗБ, что значительно ослабляло его потенциал. Только к середине 1930-х гг. между Бундом и КПЗБ наладилось сотрудничество в рамках создания «Единого фронта борьбы с фашизмом».

Во втором разделе «Деятельность бундовских образовательных и культурно-просветительских организаций на территории Западной Беларуси» рассматривается деятельность партии в сфере еврейского образования и культуры.

Отмечается, что наиболее массовыми бундовскими организациями являлись Центральная идишистская школьная организация, культурно-просветительская организация «Культур-Лига» и молодёжные организации «Цукунфт» («Будущее») и «Скиф». В области физического воспитания молодёжи действовали Спортивный рабочий союз «Моргенштерн» и Рабочее товарищество физического воспитания «Ютжня» (Заря). Фактически руководство партии стремилось к тому, чтобы при каждом партийном органе или профсоюзной организации действовала образовательная или культурно-просветительская организация, через которую партия пропагандировала и разъясняла еврейским массам свои цели и задачи.

Заключённые Основные научные результаты диссертации

1. Процесс становления польского Бунда в качестве независимой политической партии на территории Западной Беларуси проходил в условиях острой борьбы между фракциями, образованными в рамках партии. Основными вопросами, вызвавшими дебаты в рядах Бунда, были вопросы о месте и роли партии в международном социал-демократическом и коммунистическом движении, а также о методах и формах политической деятельности. Результатом острой межфракционной борьбы стали раскол в рядах Бунда и значительное замедление темпов формирования организационной структуры партии на территории Западной Беларуси. В итоге бундовская партийная структура в крае была сформирована лишь к концу 1920-х – началу 1930-х гг. Основными элементами организационной структуры польского Бунда на территории Западной Беларуси являлись партийные комитеты, профсоюзные и культурно-просветительские организации.

Острый политический кризис, охвативший Бунд в 1920-е гг., привёл к значительному замедлению темпов роста числа членов партии в крае. Увеличение численного состава Бунда отмечается только с начала 1930-х гг. В итоге к концу 30-х гг. XX в. количество членов Бунда в Западной Беларуси достигает 5200 человек. Рост числа членов партии объяснялся следующими причинами: во-первых, завершением периода внутривнутрипартийного кризиса и складыванием чёткой организационной структуры Бунда в крае; во-вторых, нарастанием антисемитизма в польском обществе; в-третьих, банкротством идей религиозно-ортодоксальных и сионистских организаций; в-четвёртых, ликвидация КПЗБ в 1938 г. привела к тому, что многие коммунисты-евреи вливались в ряды идейно близкого КПЗБ Бунда.

2. Среди еврейских политических партий и организаций Западной Беларуси польский Бунд наиболее активно сотрудничал с еврейскими социал-демократическими организациями Поалей Сион правой и Поалей Сион левой, ко-

торые стояли на схожих общественно-политических позициях, основанных на социалистическом преобразовании существующего строя. Тесное сотрудничество между польским Бундом и поалейсионистскими партиями развернулось в рамках еврейского классового профсоюзного движения по вопросам защиты экономических интересов еврейского пролетариата. Однако ставка Поалей Сион правой и Поалей Сион левой на создание еврейского государства в Палестине шла вразрез с бундовской концепцией решения еврейского вопроса путём общественного переворота, что во многом подрывало потенциал еврейского рабочего движения.

Подобные противоречия по вопросу о путях решения еврейского вопроса лежали в основе конфликтных взаимоотношений между польским Бундом и сионистскими партиями и организациями. Поэтому Бунд и сионистские организации в Западной Беларуси являлись главными политическими оппонентами в борьбе за влияние на еврейские массы края, что нашло яркое подтверждение не только в рамках политической борьбы во время предвыборных кампаний, но и в вопросах образовательной и культурно-просветительской деятельности.

Наиболее острые противоречия на протяжении всего межвоенного периода существовали между польским Бундом и еврейскими ортодоксальными партиями и организациями, и, прежде всего, «Агудат Израэль». Лидеры польского Бунда стремились превратить религиозные гмины в светские органы еврейского самоуправления, в сферу деятельности которых входили бы вопросы социально-экономического и культурно-просветительского характера. Деятели «Агудат Израэль» стремились не допустить роста влияния польского Бунда на еврейские массы. В решении данного вопроса ортодоксы активно пользовались поддержкой польских властей, которые рассматривали их как противовес возрастающему влиянию социал-демократов и коммунистов в еврейской рабочей среде.

3. В политической деятельности Бунда на территории Западной Беларуси можно выделить два этапа: 1921–1930 гг. и 1930–1939 гг. Первый этап являлся периодом становления партии в крае, вследствие чего политическое влияние Бунда в Западной Беларуси в 1920-е гг. было незначительным. Являясь легальной политической партией, польский Бунд стоял на позициях легальной парламентской деятельности. Партия трижды выдвигала своих кандидатов на выборах в Сейм в 1922, 1928 и 1930 гг., однако так и не смогла провести своих представителей в законодательный орган страны. Причиной провалов партии на выборах в законодательные органы страны в 20-е гг. XX в. стали острая конкуренция со стороны ортодоксальной партии «Агудат Израэль», а также сионистских организаций и организационная слабость Бунда в Западной Беларуси в данный период.

Второй этап политической деятельности партии в крае характеризовался постепенным нарастанием политического влияния Бунда среди еврейского населения. Внутренние и внешние проблемы, вставшие перед еврейскими политическими партиями и организациями на рубеже 1920-х – 1930-х гг., привели к острому кризису в еврейской общественно-политической жизни. В условиях банкротства политических доктрин сионизма и религиозной ортодоксии, един-

ственной политической силой, способной отстаивать экономические, политические и национальные интересы еврейского населения Западной Беларуси стал польский Бунд. К началу 1930-х гг. партия успешно преодолела череду внутрипартийных кризисов и смогла создать чёткую организационную структуру на территории края. Немаловажным фактором, способствовавшим росту влияния партии, стала открытая политика антисемитизма, проводимая польским государством. Польский Бунд оказался единственной еврейской политической партией, которая, опираясь на широкую сеть своих профсоюзных, культурно-просветительских и молодёжных организаций, смогла проводить целенаправленную борьбу с антисемитизмом.

Основными направлениями политической деятельности партии в 30-е гг. XX в. стала работа в органах местного городского самоуправления и религиозных еврейских гминах, борьба с антисемитизмом. Главной причиной успешной работы бундовских представителей в данных органах стало распространение партийного влияния не только в среде еврейского пролетариата, но и среди еврейских мелкобуржуазных слоёв, что было вызвано ростом политического авторитета польского Бунда благодаря активной борьбе партии против антисемитизма. Второй причиной увеличения представителей польского Бунда в местных органах самоуправления и религиозных гминах в 1930-х гг. стало изменение политических лозунгов партии от социалистических к общедемократическим.

4. Позиции бундовских организаций в еврейском классовом профсоюзном движении были традиционно сильны. Становление польского Бунда в Западной Беларуси в первой половине 1920-х гг. проходило на основе профсоюзных организаций еврейского пролетариата. Несмотря на серьёзную конкуренцию в борьбе за контроль над еврейскими классовыми профсоюзами со стороны прежде всего КПЗБ, польский Бунд доминировал в еврейском профсоюзном движении на протяжении всего межвоенного периода. Превалирующим его влияние стало в 1938 г., после роспуска КПЗБ, когда около 90% всех еврейских классовых профсоюзов в Западной Беларуси находилось под руководством партии. Однако отсутствие крупных промышленных центров на территории региона и доминирование производства кустарного типа привело к тому, что польский Бунд в Западной Беларуси, в отличие от центральных воеводств польского государства, не имел крупных профсоюзных организаций. Основой структуры его профсоюзов были организации, насчитывавшие от нескольких десятков, до сотни членов.

Деятельность партии в профсоюзной среде носила, прежде всего, политический характер: через профсоюзные организации края партия проводила предвыборные кампании, разъясняла свои позиции по всем вопросам внутренней и внешней политики государства, боролась с антисемитизмом. Действуя в рамках профсоюзных организаций и с их помощью, польский Бунд организовывал митинги и забастовки протеста против ущемления политических, экономических и национальных прав евреев, формировал отряды самообороны и создавал специальные комитеты помощи жертвам антисемитских погромов. Профсоюзные организации партии стали базой при проведении единичных акций, направленных против фашизма и антисемитизма. Борьба с ан-

тисемитизмом во второй половине 1930-х гг. стала основным содержанием работы профсоюзных организаций польского Бунда на территории Западной Беларуси.

Через профсоюзы партия вела активную работу за улучшение экономического положения еврейского пролетариата. Защищая экономические интересы еврейских рабочих, польский Бунд нередко проводил штрейкбрехерскую политику и шёл на соглашения с владельцами предприятий.

5. Отсутствие крупных профсоюзных организаций и низкий образовательный уровень еврейского пролетариата и ремесленников сделали приоритетным направлением работы польского Бунда в Западной Беларуси культурно-просветительскую деятельность. Через такие организации как «Культур-Лига», ЦИШО и «Цукунфт» лидеры партии проводили агитационно-пропагандистскую работу, направленную на разъяснение идеологии и политики партии в различных вопросах, подготовку будущих партийных кадров, подымали общий образовательный и культурный уровень еврейских рабочих и ремесленников. Основной целью бундовской школьной организации ЦИШО и детской организации «Ютжня» стало воспитание подрастающего поколения в рамках еврейской культуры, основанной на идиш.

Одним из главных программных требований партии являлось требование национально-культурной автономии для еврейского населения на основе идиш. Данное требование декларировалось как незыблемое право еврейской нации в стране проживания. После VI съезда Бунда лозунг о национально-культурной автономии еврейского народа был расширен до требования широкой автономии еврейского населения в культурной, политической и экономической жизни. Ни одна другая еврейская политическая партия на протяжении всего межвоенного периода не выдвигала подобные тезисы. Сионистские идеологи настаивали на праве еврейского населения на культурное развитие и школьное образование на основе иврита. Однако данное требование носило второстепенный характер, так как культивирование еврейской национальной культуры, образования и языка, по мнению идеологов сионизма, должно было содействовать единственной цели – подготовке кадров для создания еврейского государства в Палестине. Еврейские ортодоксы вообще не выдвигали тезиса о национально-культурной автономии еврейского населения, заостряя внимание лишь на традиционном религиозном образовании. Фактически Бунд стал единственной еврейской политической партией в крае, которая боролась за достижение национально-культурной автономии еврейского населения.

Summary

Bund's Activity on the Territory of Western Belarus in 1921–1939

It's the first time in Belarusian historiography that the complex analysis of the Polish Bund activity on the territory of Western Belarus in 1921–1939 has been made. The research paper systematizes considerable factual material and a wide

circle of archives sources has been put into scientific use. The main stages and courses of social-political and cultural-educational activity of the Bund have been revealed. It is claimed that by the end of the 1930s the Bund was the most powerful Jewish political party in Western Belarus which was at the head of the fight for Jewish rights.

Santrauka

Bundo organizacijos veikla Vakarų Baltarusijoje 1921–1939 metais

Baltarusių istoriografijoje pirmą kartą kompleksiskai ir įvairiais aspektais analizuojama Bundo veikla Vakarų Baltarusijoje 1921–1939 metais. Darbe susisteminta gausi faktografinė medžiaga, įvedant dar nežinomus archyvinius šaltinius, nustatyti pagrindiniai minėtos veiklos etapai ir kryptys. Daroma išvada, kad Bundas XX a. trečiame dešimtmetyje buvo įtakingiausia žydų politinė partija, kuri galėjo tapti flagmanu tų politinių jėgų, kurios gynė žydų tautybės gyventojų teises.

ŹRÓDŁA I MATERIAŁY

MAGDALENA DZIENIS-TODORCZUK

Białystok

WSPOMNIENIA Z DZIECIŃSTWA NA SYBERII

Publikowanie pamiętników i relacji Polaków deportowanych w latach 1940–1941 w głąb Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich stało się w Polsce możliwe dopiero po przemianach 1989 r. Mimo tych ograniczeń literatura wspomnieniowa opisująca przeżycia i sytuację deportowanych jest obfita. Można by się w związku z tym zastanowić, czy skoro do chwili obecnej opublikowano tak wiele pamiętników zarówno w pracach zbiorowych¹, jako oddzielne pozycje², w różnego rodzaju czasopismach³, a nawet na specjalnie tworzonych stronach internetowych⁴, czy wnoszą one jeszcze coś nowego? Czy pogłębiają wiedzę na temat losów Polaków deportowanych w głąb ZSRS? Zasadnym wydaje się stwierdzenie, że tak. Wspomnienia, mimo że wszystkie opisują pobyt na „niehumanitarnej ziemi”, różnią się od siebie, co wynika m.in. z odmienności doświadczeń i odczuć każdego z autorów. Także z naukowego punktu widzenia istnieje ciągle potrzeba poszerzania wiedzy na temat losów ludności polskiej w różnych rejonach Rosji Sowieckiej. Bardzo dobrze ilustruje to cytat z jednego z pamiętników: „Z mojej znajomości literatury, a także zasobów archiwalnych znajdujących się głównie w Warszawie wynika, że o naszym zesłaniu w Stepniaku nikt dotąd nie opublikował swych wspomnień, i być może niewiele ich zostało przekazanych do archiwum”⁵.

¹ Zob. np. *Tak było... Sybiracy*, t. II: *Dzieciństwo na Syberii*, Kraków 1996; *Tak było... Sybiracy*, t. III: *Polki na Syberii*, Kraków 1997; *Tak było... Sybiracy*, Kraków 1995; *W czterdziestym nas Matko na Sybir zeszliśmy*, wybór i oprac. J. T. Gross, I. Grudzińska-Gross, Warszawa, 1990; *Wspomnienia Sybiraków*, t. 1–IX, Warszawa 1989–1997; *Wschodnie losy Polaków*, t. 1–VI, wybór W. Myśliwski, wstęp A. Garlicki, Łomża 1991–1996.

² Zob. np. K. Cybulski, *Przerwany bieg życia. Syberyjskie wspomnienia nastolatka*, Lublin 1999; H. Milewski, *W stepach i tajgach Sybiru*, Łomża 1994; W. Niezgoda-Górska, *Dosyć nam Sybiru, dosyć Kazachstanu*, oprac. G. Hryciuk, Wrocław 1994; T. Sidoruk, *Dzieciństwo Sybiraka*, Białystok 2001.

³ Zob. np. czasopisma „My Sybiracy” czy „Karta”.

⁴ Zob. np.: www.sybiracy.republika.pl/wspomnienia.htm, www.historia.wiszwowaty.pl/helenapodkowicz.htm, www.sybiracy.pl, www.jaroslawdryla.prv.pl/wspomnienia.html, www.adam.chwalinski.webpark.pl/INDEX.htm.

⁵ W. Jurgielewicz, *Zestanie z Wileńszczyzny do Kazachstanu. Dzieje rodziny Jurgielewiczów*, Warszawa 2005, s. 11.

W latach 1940–1941 w wyniku czterech deportacji na Syberii, Uralu, w Kazachstanie, w północnej i środkowo-wschodniej części Rosji europejskiej znalazło się ponad 320 tys. obywateli polskich. Pierwsza deportacja miała miejsce w nocy z 9 na 10 lutego 1940 r. i wówczas wysiedlono ok. 139–141 tys. osób. Druga przeprowadzona 13 kwietnia 1940 r. dotknęła ok. 61 tys. ludzi, a w wyniku trzeciej, 29 czerwca 1940 r., wysiedlonych zostało ok. 75–80 tys. tzw. *bieżeńców*, głównie narodowości żydowskiej. W maju i czerwcu 1941 r. przeprowadzono ostatnią deportację, którą wg badaczy mogło być objętych 31–52 tys. obywateli polskich⁶.

Deportacje obejmowały całe rodziny, w związku z tym na wschód trafiły także dzieci i młodzież. Albin Głowacki podaje, że liczbę deportowanych osób do osiemnastego roku życia, wg stanu na 1941 r. szacować można na ok. 132 tys. Według danych przytoczonych za dokumentacją sowiecką przez w/w autora w I kwartale 1941 r. wśród 134 491 deportowanych w lutym 1940 r. było 47 414 dzieci do 14 lat, co stanowiło 35,3% ogółu tej grupy deportowanych, a w wieku 14–16 lat – 11 329 osób, czyli 8,4%. Wśród 76 068 *bieżeńców*, także w I kwartale 1941 r., liczba dzieci do czternastego roku życia wyniosła 16 041, czyli 21,1%, zaś w wieku pomiędzy czternastym a szesnastym rokiem życia 4 131 dzieci, co stanowiło 5,4% ogółu *bieżeńców*⁷.

W niniejszym artykule przeanalizowano wspomnienia opublikowane w ciągu ostatnich pięciu lat, które ukazały się jako oddzielne pozycje książkowe oraz jako część większego zbioru relacji z pobytu w ZSRS. W wydawnictwie „*Na boczniczy czekały na nas bydlęce wagony...*” opublikowano wspomnienia Bolesława Filaka, rodziny Szczygiewskich i Haliny Mil⁸. W pracy *Polskie dzieci na tutażnych szlakach* ukazały się relacje Stanisława Czernka i Wiesława Adamczyka⁹. Wspomnienia Krystyny Dobrowolskiej umieszczono w zbiorze *Rany polskie. Supraśl*¹⁰. Prace Jana Onoszko i Wandy Arasimowicz ukazały się jako odrębne publikacje¹¹.

Autorzy powyższych wspomnień wywiezieni zostali w głąb ZSRS jako dzieci lub młodzież – ich wiek wahał się między siódmym a jedenastym rokiem życia

⁶ A. Gurjanow, *Sowieckie represje polityczne na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941* [w:] *Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań*, red. M. Zwolski, Białystok – Warszawa 2008, s. 25–27; S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, Warszawa 2002, s. 15–18; A. Głowacki, *Deportowani w latach 1940–1941* [w:] *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwoma okupacjami*, red. W. Materski, T. Szarota, Warszawa 2009, s. 245.

⁷ A. Głowacki, *Deportacje dzieci i młodzieży w głąb Związku Sowieckiego w latach 1940–1941* [w:] *Polskie dzieci na tutażnych szlakach*, pod red. J. Wróbla i J. Zelazko, Warszawa 2008, s. 25, 31; Podobne dane przytoczone są w pracy: S. Ciesielski, W. Materski, A. Paczkowski, *op. cit.*, s. 16–17.

⁸ H. Mil, *Moja Syberyjska droga* [w:] „*Na boczniczy czekały na nas bydlęce wagony...*”. *Wspomnienia Sybiraków*, oprac. G. Jenczelewska-Stolarczyk, Wrocław 2007; *Golgota wschodu rodziny Szczygiewskich – wspomnienia rodzeństwa Honoraty, Reginy i Czesława z dziecięcych lat spędzonych na Syberii – luty 1940–marzec 1946 r.* [w:] *Ibidem*; B. Filak, *Wspomnienia z syberyjskiej zsytki w latach 1940–1946* [w:] *Ibidem*.

⁹ *Polskie dzieci na tutażnych szlakach...*

¹⁰ K. Dobrowolska, *Wspomnienia* [w:] *Rany polskie. Supraśl*, oprac. E. Zemło, Supraśl 2008.

¹¹ J. Onoszko, *Syberia – moje dzieciństwo*, Lublin 2008, W. Arasimowicz, *Zestanie na Sybir (1940–1946)*, Wrocław 2005.

(Wanda Arasimowicz i Halina Mil, nie określiły swego wieku)¹². Za punkt wyjścia do analizy ich losów przyjęto moment, w którym zmuszeni zostali do opuszczenia rodzinnego domu.

Do czasu wywózki we wspomnieniach większości autorów dominowały momenty związane z dzieciństwem i dorastaniem w domu rodzinnym. Podczas pobytu na terenie ZSRS dzieci bardzo szybko dojrzały. Ich wiek nie zwalniał od ciężkiej pracy. Musiały pomagać w pracach rolnych: brać udział w orce, żniwach, wykopkach, paść bydło, owce, czyścić obory, stajnie, powozić zaprzęgami. Pracowały w tajdze przy ścinie drzewa, zbieraniu żywicy, paleniu gałęzi, ładowaniu drewna na wagony. Zatrudniane były w tartakach czy cegielniach. Często ich obowiązkiem było zaopatrzenie rodziny w żywność, opał, a w przypadku osierocenia konieczność przejęcia opieki nad pozostałym rodzeństwem. Do tego dochodziło mieszkanie w brudnych, zapluskwionych barakach, lepiankach, brak ubrań, bielizny, pościeli, środków higienicznych, przeogromny głód, choroby i ciągły strach przed śmiercią własną i najbliższych¹³. Kapitan amerykańskiego transportowca, wiozącego do Meksyku grupę polskich dzieci, którym udało się opuścić ZSRS wraz z armią generała Władysława Andersa podczas rozmowy z polską nauczycielką stwierdził: „Te dzieci nigdy nie płaczą, nie sprawiają żadnych kłopotów na pokładzie...”, na co usłyszał odpowiedź „...także się nie śmieją”¹⁴.

Celem niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, co oprócz ciężkiej pracy, obowiązków ponad siły młodych ludzi, towarzyszyło im w ciągu tych kilku lat dzieciństwa spędzonych w głębi ZSRS? Czy mieli szansę doświadczyć czegokolwiek, co jest częścią dorastania w normalnych warunkach? W jaki sposób te przeżycia zaważyły na ich dorosłym życiu?

Każdy z ośmiu autorów analizowanych wspomnień miał odmienne doświadczenia dorastania w Polsce. Pięciu dorastało w rodzinach o dobrej sytuacji finansowej, w przypadku pozostałych pamiętniki nie zawierały informacji o statusie materialnym ich bliskich. Niektórym z nich, jak np. Stanisławowi Czernkowi, dzieciństwo upłynęło w dużej mierze na pracy. Autor pisał: „Miałem kilku rówieśników, ale czasu na zabawy raczej nikt nie miał. W gospodarstwie potrzebna jest każda para rąk. Mali chłopcy, tacy jak ja, też się przydawali”¹⁵. Z kolei Krystyna Dobrowolska, Wiesław Adamczyk i Wanda Arasimowicz opisali beztrudnie dzieciństwo w domu rodzinnym¹⁶.

¹² W przypadku wspomnień rodziny Szczygiewskich, w tytule, jako autorów wymieniono trzy osoby: Reginę, Honoratę i Czesława. Głównym bohaterem omawianych wydarzeń był jednak Czesław Szczygiewski. Jego przeżycia jak i uczucia opisano zdecydowanie dokładniej, niż pozostałego rodzeństwa, dlatego też, w niniejszym artykule, jego doświadczenia poddano analizie, zob. *Golgota wschodu rodziny Szczygiewskich...*

¹³ Na temat przeżyć deportowanych dzieci zob. szerzej: A. Głowacki, *Deportacje dzieci i młodzieży...*, s. 25–41.

¹⁴ Cyt. za D. Zdziech, *Pahiatua zaprasza* [w:] *Z Sybiru na drugą półkulę. Wojenne losy polskich dzieci z Pahiatua*, Lublin 2007, s. 121.

¹⁵ S. Czernek [w:] *Polskie dzieci...*, s. 171.

¹⁶ K. Dobrowolska, *op. cit.*, s. 12–33; W. Adamczyk [w:] *Polskie dzieci...*, s. 155.

Autorzy reprezentowali różne środowiska. Do utrzymujących się z pracy na roli zaliczyć można rodziny: Wandy Arasimowicz, Bolesława Filaka, Szczygiewskich. Również ojciec Stanisława Czernka, jako osadnik wojskowy, posiadał gospodarstwo rolne. Krystyna Dobrowolska była córką nauczycieli, Jan Onoszko – synem właściciela masarni, zaś Wiesław Adamczyk – kapitana Wojska Polskiego. Zawód ojca Haliny Mil nie został określony, jednak na podstawie wrywkowych informacji zawartych we wspomnieniach, można domyślać się, iż był wojskowym.

W głąb ZSRS z całą rodziną zostali deportowani: Bolesław Filak, Szczygiewscy, Wanda Arasimowicz, przy czym w momencie przymusowego opuszczenia domu rodzinnego jej ojca nie było z resztą rodziny. Pracował w lesie. Po powrocie z pracy zastał opuszczony dom. Spakował więc jeszcze kilka rzeczy, odnalazł swoich bliskich i dołączył nich. Z matką i rodzeństwem wywiezieni zostali Halina Mil, Wiesław Adamczyk, Stanisław Czernek, Krystyna Dobrowolska, Jan Onoszko (jego macocha była w kilka tygodni po porodzie bliźniąt). Ojcowie Haliny Mil, Krystyny Dobrowolskiej i Wiesława Adamczyka znaleźli się w sowieckich obozach jenieckich w Kozielsku oraz Starobielsku i stali się ofiarami zbrodni katyńskiej. Ojciec Jana Onoszko, aresztowany przez Sowietów, trafił do łagrów, skąd po ogłoszeniu „amnestii” w 1941 r. wyruszył odnaleźć rodzinę, a następnie dołączył do formującej się armii generała Andersa. Ojcu Stanisława Czernka udało się zbiec pod okupację niemiecką i uniknąć aresztowania przez Sowietów.

We wspomnieniach autorów z okresu przymusowego pobytu w ZSRS powtarzają się pewne określone, zapamiętane momenty, wydarzenia, które, co jest zrozumiałe, różnią się od siebie ze względu na indywidualne wrażenia i odczucia autorów. Dominowały przede wszystkim wspomnienia związane z głodem, śmiercią bliskich¹⁷, okropnymi warunkami mieszkalnymi i katorżniczą pracą. Warto zaznaczyć, że nawet pojawiające się we wspomnieniach opisy środowiska naturalnego miejsca zesłania, różne od tych zostawionych w Polsce, przedstawiane były jedynie jako źródło zdobycia dodatkowego pożywienia, jako możliwość odsunięcia widma głodu. Tylko Halina Mil, opisując przyrodę zachwycała się pięknem krajobrazu Kazachstanu¹⁸.

Każda z w/w osób opisała wtargnięcie funkcjonariuszy NKWD do domu. W ostrzeganiu tego momentu zarysowywały się różnice w zależności od tego, jak liczna była wywożona rodzina i jaki stosunek mieli do niej przedstawiciele władzy. Wszyscy wspominali, że deportacja rozpoczęła się nocą lub wczesnym rankiem. Cztery rodziny wywieziono w lutym 1940 r., dwie w kwietniu i jedną w czerwcu 1940 r. Halina Mil nie określiła daty wysiedlenia, stwierdziła jedynie, że nastąpiło to „wczesną wiosną”¹⁹, czyli najprawdopodobniej w kwietniu 1940 r. Potwierdza to dodatkowo fakt, że Halina Mil i jej bliscy, jako rodzina osoby osadzonej w obozie

¹⁷ Spośród analizowanych wspomnień czterech autorów utraciło kogoś bliskiego podczas pobytu na zesłaniu. W niewyjaśnionych okolicznościach zmarł ojciec Bolesława Filaka, a jego brat żołnierz Pierwszej Dywizji im. Tadeusza Kościuszki zginął w czasie działań wojennych. Wiesławowi Adamczykowi w czasie pobytu w ZSRS zmarła matka, Janowi Onoszko – najmłodszy brat, a Krystynie Dobrowolskiej – siostra, zaś jej matka w wyniku przebytego tyfusu utraciła wzrok. Obowiązek zadbania o rodzinę spadł na barki trzynastoletniej wówczas Krystyny i jej dziewięcioletniego brata.

¹⁸ H. Mil, *op. cit.*, s. 50, 52.

¹⁹ *Ibidem*, s. 44.

jenieckim, wg rozporządzeń sowieckich z dnia 2 i 7 marca 1940 r., należeli do grupy przeznaczony do deportacji w kwietniu 1940 r.²⁰

W momencie najścia funkcjonariuszy NKWD w przypadku sześciu rodzin brakowało głowy rodziny, co wpłynęło negatywnie na postawy matek odpowiedzialnych za spakowanie mienia. Rodzina Szczygiewskich, gdy w noc wywózki funkcjonariusze przyszedli do ich domu, spodziewała się tylko aresztowania ojca i to jego przygotowywano do drogi²¹. W relacji Haliny Mil na pierwszy plan wysunęły się nie problemy związane z pakowaniem dobytku i koniecznością opuszczenia gospodarstwa, ale stosunek funkcjonariuszy NKWD do nich, których „(...) każdy ruch, spojrzenie były pełne nienawiści i przekonania, że wolno im z nami zrobić wszystko. Wszystko – oprócz jednego – nie wolno im nas zabić, bo pod naszymi oknami stała furmanka, do której mieli załadować pięcioro dzieci i mdlejącą z przerażenia matkę”²². Autorka zapamiętała również towarzyszkę podróży, która, tak jak oni, wierzyła, że jedzie do aresztowanego wcześniej męża²³. Wandzie Arasimowicz utkwił w pamięci przerażający widok sowieckich żołnierzy²⁴. Krystyna Dobrowolska skupiła się na opisie dojrzałego zachowania swojej dwunastoletniej siostry Marylki, która widząc rozpacz i bezradność matki, zajęła się pocieszaniem jej i ubieraniem młodszego rodzeństwa²⁵.

Kilku z autorów opisało w miarę przyjazną postawę przybyłej władzy i tak np. Stanisław Czernek zapamiętał nastawienie miejscowych Białorusinów, którzy pomogli spakować się roztrzęsionej matce²⁶. W podobny sposób postawę przybyłych funkcjonariuszy zapamiętali członkowie rodziny Szczygiewskich. Pozwolono im na wydojenie krów i zabranie ze sobą trzydziestu litrów mleka oraz całej żywności zgromadzonej w spiżarni²⁷, a Wanda Arasimowicz stwierdziła, że „(...) bojcy nie robili trudności i pozwalali mamie wziąć wszystko, co uważała za potrzebne”²⁸. W innej sytuacji znaleźli się Onoszkowie, bowiem jeszcze przed akcją deportacyjną docierały do nich informacje o możliwej wywózce i zapasy na podróż przygotowano wcześniej²⁹. Deportacji spodziewała się również rodzina Krystyny Dobrowolskiej, jednak wspomnienia nie zawierają wzmianki o przygotowywaniu zapasów na ewentualną drogę³⁰.

²⁰ Zob.: Uchwała RKL ZSRS nr 289–127ss w sprawie ochrony granicy państwowej w zachodnich obwodach USRS i BSRS, 2 III 1940 r., Moskwa [w:] *Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940 roku*, Warszawa – Moskwa 2003, s. 717–721; Dyrektywa NKWD ZSRS nr 892/B w sprawie wysiedlenia rodzin oficerów WP, policjantów i innych osób przebywających w obozach i więzieniach, 7 III 1940 r., Moskwa [w:] *Ibidem*, s. 355–363.

²¹ *Golgota wschodu rodziny Szczygiewskich...*, s. 26.

²² H. Mil, *op. cit.*, s. 44.

²³ *Ibidem*, s. 45.

²⁴ W. Arasimowicz, *op. cit.*, s. 8–9.

²⁵ K. Dobrowolska, *op. cit.*, 159.

²⁶ S. Czernek, *op. cit.*, s. 171.

²⁷ *Golgota wschodu rodziny Szczygiewskich...*, s. 26.

²⁸ W. Arasimowicz, *op. cit.*, s. 8.

²⁹ J. Onoszko, *op. cit.*, s. 24–25.

³⁰ K. Dobrowolska, *op. cit.*, s. 148.

Można postawić w tym miejscu pytanie, czy dzieci były świadome tego co je czeka, czy obserwacja zachowań rodziców budziła w nich zgrozę, lęk, strach, a może jakieś inne uczucia. Bolesław Filak mając w pamięci słowa ojca, że to co usłyszeli od funkcjonariuszy jest kłamstwem, widząc desperację rodziców oraz przyglądając się załadunkowi ludzi do wagonów, rozumiał, że najprawdopodobniej nie pojedą do Kołomyi, jak zostało im zakomunikowane³¹. Wanda Arasimowicz przyznała, że odczuwała żal i lęk, ale tylko jej matka rozumiała tragizm całej sytuacji³². Jan Onoszko stwierdził zaś, że w momencie opuszczania domu rodzinnego nie rozumiał grozy sytuacji, a raczej oczekiwał przygód³³. Jednak w trakcie podróży, gdy macocha – będąca po niedawnym porodzie – i noworodek³⁴ zaczęli coraz mocniej chorować rozumiał powagę sytuacji³⁵.

Na terenie ZSRS spośród ośmiu autorów rodziny czterech osadzone zostały w *posiołku* w tajdze, dwóch – w kołchozie lub sowchozie (rodzina Krystyny Dobrowskiej w 1944 r. przeniosła się do miasta). Jedna osoba nie określiła miejsca swojego zamieszkania, a Jan Onoszko z bratem jeszcze w czasie transportu zostali rozłączeni z macochą i najmłodszym bratem, których stan zdrowia znacznie się pogorszył (obydwójce przewieziono do szpitala). Po przybyciu do miejsca osadzenia Jan i jego brat zabrani zostali przez funkcjonariuszy NKWD i umieszczeni w sowieckim domu dziecka w mieście Bajan-Auł w Kazachstanie. Po pewnym czasie odnalazła ich macocha i udało się jej uzyskać zwolnienie chłopców z sierocińca. Podobnie Stanisław Czernek z siostrą, w czasie drogi do miejsca formowania się armii polskiej w ZSRS, rozłączyli się z matką. Spotkali się ponownie w sierocińcu w Indiach.

Dzieci przebywające przymusowo w Związku Sowieckim podlegały obowiązkowi szkolnemu, na ogólnych, panujących w ZSRS zasadach, zaś najmłodsze z nich powinny były uczęszczać do przedszkoli. Celem prowadzonej nauki miała być przede wszystkim sowietyzacja młodych obywateli polskich. W wielu jednak przypadkach rozporządzenie to pozostało na piśmie m.in.: z braku odpowiednich placówek, trudności w uczęszczaniu do szkół umieszczonych w innych miejscowościach³⁶, konieczności podjęcia pracy przez młodych ludzi oraz postawy rodziców obawiających się wynarodowienia swoich dzieci³⁷.

³¹ B. Filak, *op. cit.*, s. 9–10.

³² W. Arasimowicz, *op. cit.*, s. 8–9.

³³ J. Onoszko, *op. cit.*, s. 26.

³⁴ Macocha Jana Onoszko urodziła tuż przed wywózką bliźnięta – dziewczynkę Krystynę i chłopca Zbigniewa. W noc wywózki, dziewczynka została przeniesiona do pokoju młodego małżeństwa – bliskich krewnych Onoszków. Przybyli funkcjonariusze uznali Krystynę za ich córkę, a ponieważ krewni nie byli objęci represją siostra Jana Onoszko została wraz z nimi w kraju, zob. *Ibidem*, s. 25.

³⁵ *Ibidem*, s. 27–29.

³⁶ Np. jeden z autorów omawianych wspomnień Bolesław Filak, który ukończył z wyróżnieniem szkołę w swoim *posiołku* i otrzymał rekomendację do szkoły w rejonie, stwierdził, że możliwość uczęszczania do niej „była częścią fikcją, bo codzienne pokonywanie kilkudziesięciokilometrowej drogi do szkoły zbiorczej w rejonie i tak było praktycznie niemożliwe”, cyt. za B. Filak, *op. cit.*, s. 13.

³⁷ Zob. szerzej: A. Głowacki, *Deportacje dzieci i młodzieży...*, s. 38–39.

W analizowanych wspomnieniach znalazły się informacje o obowiązku uczęszczania do szkoły od momentu przybycia na miejsce osiedlenia. Wanda Arasimowicz opisując szkołę zaznaczyła, że uczniów umieszczano w klasach o rok niższych niż te, do których chodzili w Polsce. Tylko w relacji Jana Onoszko znalazła się wzmianka o niewystarczającym wyposażeniu szkół, w których za zeszyty służyły często stare gazety lub druki. W pozostałych nie wspomniano o tych brakach, co oczywiście nie oznacza, że one nie występowały. Raczej ogólna bieda i niedostatek panujący w miejscu zesłania w każdej dziedzinie życia spowodowały iż, autorzy nie uznali braku książek za rzecz niezwykłą, czy wartą odnotowania.

Ten sam autor, umieszczony w domu dziecka, opisał specyficzne stosunki w szkole. Ukazał podział uczniów na dzieci mieszkańców miasteczka uważające się za „pewną elitę”³⁸ i na sieroty z *dziatdomu*, wśród których ciężko było utrzymać dyscyplinę. Jan Onoszko po opuszczeniu sierocińca i zamieszkaniu z matką znalazł się w trudnej sytuacji. W gronie *dziatdomców*, ze względu na swój spryt, cieszył się dużym poważaniem. Gdy zamieszkał w mieście stał się „dzieckiem miejskim” i ze stosunków łączących go z dawnymi kolegami musiał się stopniowo wyzwaląć, by być akceptowanym wśród dzieci z rodzin miejskich³⁹.

We wszystkich wspomnieniach, w których pojawiła się wzmianka o uczęszczaniu do szkoły, dominowały opisy prób uformowania „właściwych” postaw nowych obywateli ZSRS i informacje o wpajaniu ideologii komunistycznej, m.in. poprzez organizowanie akademii w kolejne rocznice rewolucji październikowej czy śmierci Lenina, na których „obowiązkowo trzeba było deklamować wiersze – przede wszystkim o Stalinie”⁴⁰. Próbowano przekonać także młodych ludzi do ateizmu. W przypadku Jana Onoszko „duchowy trening” miał miejsce również podczas wakacji w obozie pionierów, na który skierowano wszystkie dzieci z sierocińca⁴¹.

Opisując pobyt w szkole autorzy wspominali o nagrodach otrzymywanych za dobre wyniki w nauce. Niektóre, jak np. pięć metrów płótna pościelowego⁴², były przydatne, inne, jak „(...) popiersie Lenina z białego metalu, przyklejone na czernym, grubym szkle”⁴³ okazywały się niewiele warte.

Przypominano też niektórych nauczycieli, głównie tych o przyjaznym nastawieniu do Polaków. Jan Onoszko podziwiał nauczycielkę literatury. Miała ona tak silny charakter, iż potrafiła zapanować nawet nad chłopcami z sierocińca. Odczuwało się z jej strony także sympatię do Polaków, „tak jakby chciała wynagrodzić to nieszczęście, jakie nas spotkało z powodu wygnania ze swojej ojczyzny”⁴⁴. Warto zauważyć, że na większości osób wrażenie wywarli nauczyciele przedmiotów ścisłych. Być może wpływał na to fakt, że te przedmioty dawały mniejsze możliwości wpajania uczniom ideologii komunistycznej. Niektórzy z autorów opisali

³⁸ J. Onoszko, *op. cit.*, s. 46.

³⁹ Zob. szerzej: *Ibidem*, s. 61.

⁴⁰ W. Arasimowicz, *op. cit.*, s. 21.

⁴¹ J. Onoszko, *op. cit.*, s. 43.

⁴² B. Filak, *op. cit.*, s. 13.

⁴³ J. Onoszko, *op. cit.*, s. 66.

⁴⁴ *Ibidem*, s. 76.

swój bunt przeciwko nachalnej propagandzie. I tak np. reakcją Wandy Arasimowicz i jej siostry na pogadankę agitacyjną było wyłupienie oczu na portrecie jednego z przywódców komunizmu⁴⁵.

We wspomnieniach pojawił się także motyw oporu przeciwko przymusowej nauce w sowieckiej szkole, poprzez nieposyłanie do niej dzieci oraz naukę w języku polskim. Matka Krystyny Dobrowolskiej, nauczycielka z zawodu, zorganizowała pod przykrywką przedszkola szkołę dla polskich dzieci. Uczono w niej matematyki, historii, języka polskiego. Edukacja trwała do momentu odkrycia przez władze prawdziwego przeznaczenia przedszkola. Mimo zamknięcia placówki, kształcenie polskich dzieci odbywało się nadal, lecz już w miejscach zamieszkania Polaków, w barakach i lepiankach⁴⁶.

Dzięki relacji Jana Onoszko, który wraz z bratem jako jedyny z wszystkich autorów przebywał w sowieckim domu dziecka, mamy możliwość poznania specyficznych warunków panujących w placówce. Autor zapamiętał przede wszystkim brud, wszy, przeogromną biedę, swoiste reguły panujące w sierocińcu, takie jak np. wyzyskiwanie słabszych. Już pierwszego dnia pobytu w sierocińcu chłopcom skradziono ubrania. Odtąd musieli nosić starą i zniszczoną odzież, w której nie wyróżniali się od reszty *dzieciomców*⁴⁷. Bracia Onoszko szybko odnaleźli sobie i bratu wysoką pozycję wśród mieszkańców ośrodka. Opisał także to, co towarzyszyło młodym chłopcom przebywającym wśród rówieśników: zabawy, gry, rywalizację. I zauważył: „te trudne czasy my jako chłopcy, nie zawsze przeżywaliliśmy tak tragicznie. Często traktowaliśmy różne zdarzenia jako przygody”⁴⁸. Ważne miejsce w jego wspomnieniach zajmowały wakacje spędzane przez mieszkańców sierocińca w obozie pionierów nad jeziorem. Rozrywką chłopców w tym okresie było pływanie. Aby nie być gorszym od reszty współmieszkańców, autor ćwiczył intensywnie, by podczas kolejnego sezonu pływać równie dobrze jak pozostałe dzieci. Ten fragment jego wspomnień, wskazuje, iż autor, będąc przekonanym, iż ich macocha nie żyje, nie liczył na możliwość powrotu do kraju, czy jakkolwiek zmianę swojej sytuacji.

Jeszcze w dwóch innych relacjach pojawił się opis pewnego rodzaju zabawy. We wspomnieniach rodziny Szczygiewskich przedstawiono zabawę polegającą na przekalkowywaniu przez dzieci z podręczników wizerunków przywódców ZSRS⁴⁹. Również Stanisław Czernek wspominał o rozrywkach towarzyszących młodym chłopcom, jednak już w zupełnie innych warunkach, bowiem w czasie pobytu w Afryce po ewakuacji z ZSRS armii generała Andersa i towarzyszących jej cywilów⁵⁰.

We wspomnieniach Jana Onoszko sytuacja panująca w *dzieństwie* została przedstawiona w bardzo łagodnej formie. Również opisy głodu i śmierci nie są u niego tak drastyczne jak u pozostałych relantów. W związku z tym nasuwa się pytanie, czy odpowiadały one rzeczywistości, czy może zamierzeniem autora było oszczędzić czytelnikowi drastycznych momentów, a może z perspektywy upływu tak wielu lat autor inaczej patrzył na ówczesną sytuację?

W opisie śmierci i niedostatku pożywienia wyróżniają się także wspomnienia rodziny Szczygiewskich, w których – w przeciwieństwie do pozostałych – informacje o umieraniu na zesłaniu, spowodowanym trudnymi warunkami życia, nie były dominującym wątkiem narracji. Wynikać to mogło z faktu, iż na zesłaniu znalazła się rodzina (obydwoje rodziców oraz pięcioro dzieci w wieku od dziewięciu do czterech lat), której większość członków mogła podjąć pracę zarobkową, a wszyscy mogli wziąć udział w zadbaniu o wyżywienie bliskich. W rodzinie „(...) był ustalony podział obowiązków. Każde z nas, od najstarszego do najmłodszego, wiedziało jak wykonywać swoją pracę, aby cała rodzina mogła przetrwać głód i niedostatek”⁵¹.

Wszyscy młodzi ludzie, wychowywani byli w rodzinach o silnym poczuciu religijności, dlatego też w ich wspomnieniach można odnaleźć odwołania do wiary. W większości pamiętników pojawiały się stwierdzenia autorów, że przetrwali tylko dzięki wierze⁵², a jedynie Wiesław Adamczyk opisał swoje zwątpienie w celowość modlitwy⁵³.

Odwołania do wiary i nadziei na poprawę swojego położenia pojawiły się niemal w każdym wspomnieniu wraz z podpisanym układem Sikorski – Majski, ogłoszoną „amnestią” dla Polaków w 1941 r. i możliwością opuszczenia ZSRS wraz z tworzącym się wojskiem polskim. Ci autorzy, którzy nie mieli perspektyw na opuszczenie dotychczasowego miejsca pobytu podkreślali polepszenie się stosunku władz do Polaków, możliwość swobodnego poruszania się, a co za tym idzie – poprawienia swojej sytuacji. Taki opis pojawił się we wspomnieniach rodziny Szczygiewskich: „Po napaści Niemiec na Związek Radziecki, w czerwcu 1941 r. zesłańcy mogli już oddalać się od swego posiołka. Teraz Czesiek z mamą mogli częściej wyprawiać się do wsi oddalonych o dwadzieścia lub trzydzieści kilometrów. Tam wymieniali ubrania na żywność”⁵⁴. Inaczej zapamiętała to Halina Mil: „Sytuacja [nasza] uległa pogorszeniu z chwilą wybuchu wojny (...), kiedy to znacznie zmniejszyła się wydajność plonów w kołchozach (...) Władze administracyjne nie dbały zupełnie o to, ile plonów zostanie na wyżywienie ludności. Najważniejsze było to, aby poszedł kontyngent na front”⁵⁵. Podobnie Bolesław Filak, odnotował wzrost czasu pracy i zmniejszenie racji żywnościowych, ale jednocześnie możliwość oddalania się z *posiołka*⁵⁶.

⁴⁵ W. Arasimowicz, *op. cit.*, s. 21.

⁴⁶ K. Dobrowolska, *op. cit.*, s. 163.

⁴⁷ J. Onoszko, *op. cit.*, s. 40–41.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 85.

⁴⁹ *Golgota wschodu rodziny Szczygiewskich...*, s. 32.

⁵⁰ S. Czernek, *op. cit.*, s. 186.

⁵¹ *Golgota wschodu rodziny Szczygiewskich...*, s. 29.

⁵² Zob. np. H. Mil, *op. cit.*, s. 54; W. Arasimowicz, *op. cit.*, s. 21, B. Filak, *op. cit.*, s. 15.

⁵³ W. Adamczyk, *op. cit.*, s. 156.

⁵⁴ *Golgota wschodu rodziny Szczygiewskich...*, s. 30.

⁵⁵ H. Mil, *op. cit.*, s. 46.

⁵⁶ B. Filak, *op. cit.*, s. 14.

Rozmaicie wyglądały drogi powrotne autorów z „nie ludzkiej ziemi”. Stanisław Czernek i Wiesław Adamczyk opuścili ZSRS wraz z armią generała Andersa, jako sieroty z polskiego domu dziecka. Stanisław Czernek spędził kilka następnych lat w polskim osiedlu w Afryce i wrócił po wojnie do kraju. Wiesław Adamczyk przebywał w Iraku i Libanie i nie zdecydował się na powrót do kraju. Pozostałe osoby powróciły do Polski w 1946 r. Dla tych autorów, którzy nie mieli możliwości wcześniejszego opuszczenia ZSRS, zakończenie drugiej wojny światowej oraz perspektywa repatriacji były jednym z najważniejszych opisywanych wydarzeń. Halina Mil stwierdziła: „W napięciu oczekiwaliśmy informacji o powrocie do kraju. Mimo że nikt nie dawał nam gwarancji na powrót, cały sześćdziesięcioletni okres pobytu w Kazachstanie traktowaliśmy jako tymczasowy”⁵⁷.

Rodziny większości deportowanych pochodziły z Kresów Wschodnich, co powodowało zwiększony lęk o przyszłość: „Późną jesienią (...) otrzymaliśmy informację, że wszyscy Polacy będą mogli wrócić do Polski (...). Dowiedzieliśmy się, że nasz rodzinny Wołożyn zostanie po stronie Związku Radzieckiego (...). Nie mamy tam po co wracać (...) Wrócimy co prawda do Polski, ale gdzie zamieszkamy? (...) Byli i tacy, którzy straszili nas, że u nas w kraju jest wielki głód i bieda, że będziemy mieli jeszcze gorsze warunki niż na Syberii”⁵⁸. Inny autor, pisząc o powrotnej drodze do kraju, stwierdził: „Nie wiedzieliśmy jeszcze, jaka będzie docelowa stacja naszej podróży”⁵⁹.

Spośród ośmiu osób, których wspomnienia analizowano, cztery opisało także swoje losy już po opuszczeniu ZSRS. Pozostałe z reguły kończyły na opisie chwili przekroczenia granicy kraju, ewentualnie dotarcia do nowego miejsca zamieszkania. Aż w trzech przypadkach znalazł się opis niezbyt pozytywnego przywitania w kraju. Stanisław Czernek zapamiętał wrażenie, jakie zrobiła na nim zniszczona ojczyzna, oraz słowa spotykanych po drodze ludzi, z których „(...) wielu mówiło, że oni by nie wracali do Polski”⁶⁰. Autor, opisując pobyt w kraju, wspominał o utrudnieniach w dostaniu się na studia, o uniemożliwianiu podjęcia dalszej nauki, o inwigilacji ze strony Urzędu Bezpieczeństwa. Podobne doświadczenia miał najstarszy z rodziny Szczygłewskich Mieczysław, żołnierz I Dywizji Wojska Polskiego im. T. Kościuszki, zwolniony w Polsce z armii po odmówieniu wstąpienia do PPR⁶¹. Czesław Szczygłewski, ze względu na swój ubiór, wzięty został za bolszewika, co wywołało w nim poczucie przykrości i bólu⁶². Wanda Arasimowicz, wspominając powrót do kraju, opisała trudy odnalezienia się w nowej Polsce, której „(...) rząd wchodził w fazę zniewolenia”⁶³.

W analizowanych publikacjach można odnaleźć informacje o skutkach, jakie pobyt na Syberii wywarł na dalszym losie, zdrowiu, czy psychice osób, które zesła-

⁵⁷ H. Mil, *op. cit.*, s. 54.

⁵⁸ J. Onoszko, *op. cit.*, s. 102.

⁵⁹ B. Filak, *op. cit.*, s. 20.

⁶⁰ S. Czernek, *op. cit.*, s. 189.

⁶¹ *Golgota wschodu rodziny Szczygłewskich...*, s. 35.

⁶² *Ibidem*, s. 37–38.

⁶³ W. Arasimowicz, *op. cit.*, s. 35.

nie przeżyły. Jan Onoszko stwierdził „Do Polski wracały rodziny okaleczone, bez ojców i mężów, wielu członków rodzin pogrzebano w prymitywny sposób na tej obcej dla nas ziemi – nie wytrzymali w tych trudnych warunkach lub zostali zamordowani”⁶⁴. Największe przerażenie wśród deportowanych budziła wyraźnie śmierć z głodu, chorób, czy przemęczenia. Nic dziwnego, że odcisnęła ślad na ich późniejszym doświadczeniu. Wanda Arasimowicz napisała „Tu na wygnaniu znalazła się nauczycielka z sześciolletnią córeczką (...) Dziewczynka zachorowała. (...) zmarła. Nauczycielka prosiła nas, abymy zbierały dla niej niezapominajek na wianek. (...) Zbierałyśmy sporo. Niezapominajkami była opleciona nie tylko główka, ale całe ciało. Jak to przeżycie wyrzyło się bardzo w moim sercu, niech świadczy fakt, że do dziś, gdziekolwiek zobaczę rosnące niezapominajki, zawsze mam przed oczami obraz tamtego, tragicznego wydarzenia”⁶⁵. Bolesław Filak pisząc o śmierci zaznaczył, że najgorsze było to, iż nie wiedział, co stało się z jego ojcem, który pewnego ranka wyszedł do pracy i nie wrócił. „Od tamtego czasu śnią mi się niekiedy różne wersje okoliczności, w jakich mógł zginąć mój ojciec, w tym kraju, w którym życie człowieka nie miało żadnej wartości”⁶⁶.

Wanda Arasimowicz stwierdziła, że brak na zesłaniu bielizny osobistej, pościelowej, ręczników zaowocował tym, iż w Polsce obsesyjnie gromadziła ręczniki. Przytoczyła też przykład innych Sybiraków, „(...) którzy przy każdym zakupach kupowali dodatkowo garnek, bowiem na wygnaniu mieli tylko czajnik. W nim gotowali zupę lurę, ziemniaki, wodę”⁶⁷. Opisując zaś ciężar doświadczeń wyniesionych z zesłania stwierdziła: „(...) Sybir pozostawił we mnie lęk, strach, kompleksy. Boję się wojny, głodu, nie ludzkich warunków życia, boję się terroru, przemocy, zwyczajnych bandytów (...). Milczenie jest moją dewizą. Tego nauczył mnie Sybir”⁶⁸. Wiesław Adamczyk, który nie zdecydował się na powrót do kraju (wyemigrował do USA), stwierdził „Przez kilkadziesiąt lat starałem się tak organizować swoje życie, aby nie poddawać się rozmyślaniu o traumatycznych doświadczeniach z dzieciństwa”⁶⁹.

Wydaje się, że warto ciągle poznawać losy deportowanych Polaków ze względu na indywidualność doświadczeń i postrzegania zastanej rzeczywistości przez poszczególne osoby. Warto zadawać kolejne pytania badawcze, np. można by się zastanowić nad kwestią rozerwania więzów rodzinnych. Warto pokusić się o przeanalizowanie stosunków pomiędzy deportowanymi a miejscową ludnością i przedstawicielami władzy. Co determinowało te zależności? Można próbować odpowiedzieć na pytanie, co wpływało na podjęcie decyzji o powrocie do kraju, a co o pozostaniu na emigracji? W końcu można próbować pytać o fakty znane z literatury przedmiotu, a które nie znalazły odbicia w wspomnieniach i szukać przyczyny takiego stanu rzeczy.

⁶⁴ J. Onoszko, *op. cit.*, s. 112–113.

⁶⁵ W. Arasimowicz, *op. cit.*, s. 15.

⁶⁶ B. Filak, *op. cit.*, s. 16.

⁶⁷ W. Arasimowicz, *op. cit.*, s. 18.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 33.

⁶⁹ W. Adamczyk, *op. cit.*, s. 162.

ANNA PYŻEWSKA
IPN Oddział w Białymstoku

MATERIAŁY DO DZIEJÓW
LUDNOŚCI CYGAŃSKIEJ W WOJ. BIAŁOSTOCKIM
W LATACH SZEŚCÍDZIESIĄTYCH XX WIEKU

Mniejszość cygańska¹ w Polsce zawsze należała do najmniej licznych, zarówno przed wybuchem II wojny światowej, jak i w okresie powojennym. Być może ta niewielka liczebność sprawiła, że w dostępnej literaturze przedmiotu do dzisiaj publikacje poświęcone Cyganom są nieliczne. Jakkolwiek jednak zainteresowani kulturą, obyczajami czy stosunkami społecznymi panującymi wśród Cyganów znajdą potrzebne im informacje w znajdujących się w obiegu naukowym publikacjach, to badacze historii, zwłaszcza najnowszej, będą mieli z tym kłopot. Tymczasem to właśnie okres powojenny był dla Cyganów tą cezurą czasową, która radykalnie zmieniła ich życie i wielowiekowe tradycje – przy czym zmiany te były narzucane siłą, wbrew woli samych zainteresowanych.

Jak oceniają badacze, po 1945 r. w Polsce było od piętnastu do dwudziestu paru tysięcy Cyganów² (szacunki dotyczące liczby Cyganów nigdy nie były precyzyjne, i to mimo szczupłości tej grupy). Powojenna polityka władz wobec tej mniejszości od początku zmierzała przede wszystkim do likwidacji ich koczowniczego trybu życia, osadzenia Cyganów w jednym miejscu i tzw. produktywizacji, czyli zapewnienia im stałych miejsc pracy. Wstępne działania w tym celu podjęto

¹ W niniejszym tekście świadomie i konsekwentnie używane są pojęcia: Cyganie, ludność cygańska, zamiast także znajdującego się dziś w obiegu określenia „Romowie” (chęć znalezienia innej nazwy dla tej grupy ludności wynikała z faktu, że wokół określenia „Cygan” narosło zbyt wiele pejoratywnych skojarzeń). Głównym powodem jest fakt, że w latach 60. – a tego okresu dotyczą prezentowane dokumenty – funkcjonowało wyłącznie pojęcie „Cyganie”. Po drugie – nawet dzisiaj wielu badaczy nadal pisze o Cyganach, unikając albo rzadko używając określenia „Romowie”.

² Zdaniem Adama Bartosza, w 1950 r. w Polsce było ok. 15 tysięcy Cyganów (A. Bartosz, *Nie bój się Cygana. Na daro Romestar*, Sejny 2004, s. 148); Henryk Chałupczak i Tomasz Browarek podają, że po wojnie pozostało w Polsce 15–20 tysięcy Cyganów (H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Lublin 1998, s. 235), według Jerzego Ficowskiego – w tym samym czasie było ich ponad 20 tysięcy (J. Ficowski, *Cyganie w Polsce. Dzieje i obyczaje*, Warszawa 1989, s. 47). W latach 50. władze szacowały liczbę Cyganów na ok. 30 tysięcy, jednak późniejsze dane wskazują, że było ich znacznie mniej, np. w 1970 r. – 17 534 osoby (A. Mirga, *Romowie w historii najnowszej Polski [w:] Mniejszości narodowe w Polsce*, red. Z. Kurcz, Wrocław 1997, s. 160).

już w grudniu 1949 r., przeprowadzając spis ludności cygańskiej³. Jak szacuje Jerzy Ficowski, jedna czwarta z nich prowadziła w tym czasie osiadły tryb życia – byli to głównie Cyganie mieszkający na Podkarpaciu, którzy od dawna już nie wędrowali⁴. W ślad za spisem poszły kolejne działania władz, polegające przede wszystkim na udzielaniu pomocy materialnej już osiadłym, co miało stanowić zachętę dla tych jeszcze wędrujących do zmiany trybu życia. Przez kilka kolejnych lat wysiłki władz nie przynosiły jednak spodziewanych efektów – Cyganie wędrowali dalej, ani myśląc podejmować stałej pracy.

Próbując ująć „problem cygański” w formy prawne, Prezydium Rządu podjęło 24 maja 1952 r. Uchwałę nr 452/52 w sprawie pomocy państwa przy przechodzeniu ludności cygańskiej na osiadły tryb życia. Do współpracy zobowiązane zostały niemal wszystkie resorty – Ministerstwo Zdrowia, Ministerstwo Kultury i Sztuki, Ministerstwo Oświaty, Ministerstwo Przemysłu Drobno- i Rzemiosła i inne. Do realizacji postawionych przed urzędnikami zadań zmobilizowano władze administracyjne wszystkich szczebli. Przeprowadzono szeroko zakrojoną akcję propagandową. Jak się wkrótce okazało – bezskutecznie.

W styczniu 1960 r. Komisja KC PZPR ds. Narodowościowych dokonała oceny realizacji uchwały z 1952 r. Wypadła ona negatywnie. Okazało się bowiem, że w ciągu tych prawie ośmiu lat udało się osiedlić zaledwie 3–4 tysiące Cyganów, przy czym osiedlenie trwało 2–5 lat, nie dłużej. Grupę liczącą 4–5 tysięcy Cyganów Komisja określiła jako półosiadłych – oznaczało to, że nadal większość z nich mieszka w wozach, nie mając stałego zatrudnienia, a co za tym idzie – legalnego źródła utrzymania. Największą grupę, liczącą 5–6 tysięcy, nadal stanowili zaś Cyganie wędrowni⁵. Na przeprowadzonej akcji skorzystali głównie Cyganie już osiadli, którzy przenosili się ze wsi do miast i tam zdobywali mieszkania, pracę i wykształcenie⁶. Zdaniem Komisji, jedynym rozwiązaniem było opracowanie nowej polityki wobec ludności cygańskiej.

Sporządzone przez Komisję wytyczne były dość restrykcyjne. Ludność cygańska na terenie całego kraju miała zostać zewidencjonowana w ciągu trzech dni. Okazało się, że nadal wędruje po Polsce 1146 rodzin (ok. 10 tysięcy osób)⁷. Spis stał się podstawą zatrzymania ruchu taborów – jak to określano, a także zameldowania na stałe, paszportyzacji, przeprowadzenia ewidencji wojskowej, legalizacji małżeństw i rejestracji dzieci⁸. Akcja zatrzymywania taborów rozpoczęła się 23 marca 1964 r.

Chcąc zniechęcić Cyganów do wędrowania, sięgnięto po istniejące przepisy prawa karno-administracyjnego. Poufne instrukcje z tych lat nakazywały m.in. wykorzystanie wszelkich możliwych pretekstów i nieznanych Cyganom przepisów, aby

³ J. Ficowski, *op. cit.*, s. 47.

⁴ *Ibidem*.

⁵ A. Mirga, *op. cit.*, s. 166.

⁶ A. Bartosz, *op. cit.*, s. 148.

⁷ A. Mirga, *op. cit.*, s. 167.

⁸ *Ibidem*.

ich zniechęcić do wędrowki karami finansowymi i milicyjnymi⁹. Milicjantów zaopatrzone w zestaw wytycznych zatytułowano: „O możliwościach zastosowania przepisów ogólnopaństwowych do ludności cygańskiej ograniczających przede wszystkim ich koczowniczy tryb życia”¹⁰. Teoretycznie nie zabroniono Cyganom wędrowek, ale zaczęto ich karać za brak stałego zameldowania, za palenie ogniska w lesie, nieposyłanie dzieci do szkół, spanie na wozie w czasie jazdy, nielegalne zgromadzenie (za takie uważano także wesele organizowane w lesie), deptanie trawy, wyrąb drzew, prowadzenie koni luzem, tratowanie rowów; zaczęto także tropić cygańskie taboru¹¹.

Ta surowa polityka zaczęła przynosić efekty: wprowadzie w 1964 r. jedynie 129 rodzin pozostało w miejscu osiedlenia (360 innych oświadczyło, że zakończy wędrowkę w ciągu lata), ale już w 1970 r. tylko 205 rodzin wyruszyło w drogę¹². W 1983 r. odnotowano jako wędrujące 34 rodziny (388 osób)¹³. Generalnie można uznać, że koniec lat siedemdziesiątych oznaczał kres wędrownego życia Cyganów w Polsce.

Poniżej prezentujemy fragmenty kilku dokumentów przechowywanych w Archiwum Państwowym w Białymstoku. Pochodzą one z lat 1966, 1967 i 1968. Pierwszy z nich to fragment protokołu posiedzenia Komisji Narodowościowej przy Komitecie Wojewódzkim PZPR w Białymstoku, które odbyło się 26 kwietnia 1966 r. Tematem spotkania była kwestia osiedlenia i produktywizacji ludności cygańskiej mieszkającej na terenie woj. białostockiego – minęły właśnie dwa lata od wejścia w życie przepisów mających „zatrzymać ruch taborów” i jakkolwiek sprawy dotyczące ludności cygańskiej nigdy wcześniej ani później nie stanowiły przedmiotu zbytniej troski członków Komisji, tym razem postanowili oni przyjrzeć się realizacji wytycznych. Do protokołu dołączona została informacja sporządzona przez Wojewódzki Zespół Koordynacyjny, nadzorujący osiedlanie Cyganów, a dotycząca okresu marzec 1964 – luty 1966 (dokument nr 2).

Dokument nr 3 to opracowane w kwietniu 1968 r. sprawozdanie z realizacji planu osiedlenia i produktywizacji ludności cygańskiej w roku 1967 w woj. białostockim. Dokument ten, opatrzony nagłówkiem „Tajne”, został przesłany do Departamentu Społeczno-Administracyjnego MSW w Warszawie, a sporządzony został przez Urząd Spraw Wewnętrznych Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białymstoku. Do sprawozdania dołączone zostały także częściowe sprawozdania, przygotowane przez Wydziały Spraw Wewnętrznych Prezidiów Powiatowych Rad Narodowych w Łomży (dokument nr 4), Suwałkach (dokument nr 5), Sokółce,

⁹ A. Bartosz, *Cyganie/Romowie – ostatni wędrowcy Europy* [w:] *Romowie w Polsce i Europie. Historia, prawo, kultura*, red. P. Borek, Kraków 2007, s. 152.

¹⁰ *Idem*, *Nie bój się...*, s. 150.

¹¹ *Ibidem*; *idem*, *Cyganie/Romowie...*, s. 152.

¹² A. Mirga, *op. cit.*, s. 168.

¹³ Zdaniem Adama Bartosza, ta liczba jest jednak mało wiarygodna, gdyż funkcjonariusze milicji, zajęci w tym czasie innymi sprawami (takimi jak tropienie działaczy podziemia), nie zwracali na Cyganów większej uwagi, uważając ich za mało szkodliwych zarówno politycznie, jak i ideologicznie (A. Bartosz, *Nie bój się...*, s. 151).

Grajewie, Bielsku Podlaskim, Augustowie, Wysokiem Mazowieckiem, Hajnówce (dokument nr 6).

Oryginalne materiały zawierają liczne błędy ortograficzne, gramatyczne, stylistyczne, „literówki” itp. Błędy ortograficzne i bardziej rażące usterki stylistyczne zostały poprawione (choć w niektórych fragmentach pozostawiono je, gdyż trudno byłoby dokonywać zmian bez znaczącej ingerencji w tekst). Rozwinięto także skróty występujące w tekście po raz pierwszy (z wyjątkiem tych najbardziej oczywistych, jak PRL czy PZPR). Zrezygnowano z podawania pełnego brzmienia imion i nazwisk ludności cygańskiej, ograniczając się do inicjałów ze względu na to, że niekiedy osoby, o których mowa w dokumentach, wymieniane są w negatywnym kontekście.

*
*   *
*

Nr 1

1966, kwiecień 26, Białystok – Protokół z posiedzenia Komisji Narodowościowej przy Komitecie Wojewódzkim PZPR

[^a]

Porządek dzienny

1) Informacja o produktywizacji i osiedleniu ludności cygańskiej znajdującej się na terenie woj. białostockiego

[^b]

Tow. [Stefan] Niedźwiecki otwierając posiedzenie Komisji podkreślił, że sprawa osiedlenia i produktywizacji Cyganów jest ważnym zagadnieniem w życiu gospodarczym naszego kraju i dlatego na dzisiejszym posiedzeniu zapoznamy się z informacją i wypracujemy wnioski do dalszej pracy. Ponadto zaznaczył, że przy Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białymstoku jest powołany Zespół Koordynacyjny do tych spraw, który na co dzień interesuje się sprawami cygańskimi, ustawia pracę i realizuje wytyczne władz centralnych. [^c]

Tow. [Mikołaj] Kuc – odpowiadając na pytania poinformował, że do m[iesią]ca lipca 1965 r. [^d] były wypadki niewłaściwego podchodzenia do spraw osiedlenia Cyganów i pracy na tym odcinku. Takie wypadki zanotowano w Siemiatyczach, Suwałkach, Sejnach itp. Te Prezydium nie dokonały dokładnego rozpoznania odnośnie rodzin cygańskich, właściwego przydziału mieszkań, przydziału opału itp.

^a Opuszczono fragment dokumentu – listę osób obecnych na posiedzeniu.

^b Opuszczono fragment dokumentu – kolejne punkty porządku obrad, niezwiązane z kwestią ludności cygańskiej.

^c Opuszczono fragment dokumentu – pytania zadawane przez uczestników spotkania.

^d Opuszczono niezrozumiały fragment zdania.

Zespół Koordynacyjny PWRN przeanalizował pracę na powyższym odcinku i sytuacja w tych powiatach uległa znacznej poprawie. Na przykład w Siemiatyczach Cyganie na skutek braku mieszkań zajęli sami wolny barak należący do PPRN i tam do dnia dzisiejszego mieszkają.

Były też wypadki, że zakłady produkcyjne i instytucje nie chciały przyjmować do pracy Cyganów tłumacząc [to] tym, że nie mają Cyganie wykształcenia, brak miejsca pracy itp. Wydziały Zatrudnienia tylko formalnie kierowały Cyganów do pracy, a nie interesowały się dalszym losem tych ludzi. Były dwa wypadki, że Cyganie, mimo że mieli pracę i mieszkanie, porzucili je i próbowali koczować, tylko nie końmi, lecz środkami państwowymi [sic!] PKP i PKS. Koni ani wozów Cyganie nie mają. Z chwilą osiedlenia się posprzedawali je. Tylko dwóch Cyganów nie pozbyło się koni i wozów twierdząc, że jest to ich źródło utrzymania, gdyż pracują na budowach zarobkowo, jako wozacy. Wydziały S[praw] W[ewnętrznych] P[rezydiów] P[owiatowych] R[ad] N[arodowych] przeprowadziły w ubiegłym roku ze wszystkimi rodzinami cygańskimi rozmowy ostrzegawcze, że jeżeli nie będą przestrzegać przepisów prawnych, będą kierowani do Kolegiów K[arno]-A[ministracyjnych], czego oni najbardziej się boją. W 1965 roku było ukaranych 13 Cyganów za próby koczownictwa i 32 za różne przewinienia. Niewłaściwa była prowadzona polityka przez P[owiatowe] K[omitety] P[omocy] S[połecznej], gdyż udzielono pomocy paczkowej i pieniężnej prawie wszystkim Cyganom, jednak taka pomoc była niewłaściwa. Obecnie przydzielona jest pomoc przez PKPS tylko starcom oraz faktycznie potrzebującym pomocy.

Do pracy wśród Cyganów nie zostały wciągnięte masowe organizacje i organizacje młodzieżowe. Poważnym niedociągnięciem było równocześnie i to, że nie wciągnięto Cyganów do pracy społecznej, do komitetów rodzicielskich w szkole itp.

Były wypadki, że Cyganie posiadali po kilka dowodów osobistych na różne nazwiska i trudno było udowodnić ich tożsamość. Podrabiali lata urodzeń itp.

Od bieżącego roku te sprawy są porządkowane i po uzupełnieniu danych personalnych wydaje się nowe dowody osobiste.

Obecnie zwracano uwagę na sprawę prawidłowego zawierania związku małżeńskiego.

Dyskusja:

Tow. [Włodzimierz] Józwiuk na wstępie zaznaczył, że co dotychczas zostało zrobione, po linii administracyjnej, wśród Cyganów, przyniosło wiele pozytywnych zjawisk i poczynań, tak dla samych Cyganów i dla społeczeństwa w ogóle.

Obecnie należałoby rozpocząć z Cyganami pracę wychowawczo-oświatową. Wnioskował, aby przeprowadzać w powiatach społeczne konferencje z Cyganami, na których pokazywać i mówić im o ich pracy i działalności, poczynaniach itp. oraz pouczać ich, jak mają żyć i pracować.

Należy zwrócić więcej uwagi na akcję obozów letnich dla dzieci cygańskich. Również byłoby słuszne organizowanie wycieczek krajoznawczych dla ludności cygańskiej, aby przez to samo uświadomić i podnieść ich poziom.

Trzeba więcej pokazywać artykułów w prasie miejscowej, jak też i „Niwie”, o pracy i życiu Cyganów oraz w całości tego problemu.

Tow. [Hersz] Hakmajer poruszył sprawę stosowanych kar wobec Cyganów, ka-

ranie Cyganów trzeba prowadzić umiejętnie i skutecznie. Po linii sprawy cygańskiej administracyjnie zrobiono dużo, ale po linii integracji cygańskiej prawie nic się nie robi i nie ma na razie efektów. [e]

Należy zainteresować życiem ogólnym ludność cygańską, aby wysłać prelegentów do kolonii cygańskiej i uświadomić ich politycznie i z osiągnięciami PRL.

Trzeba pokazać, jak faszyzm hitlerowski tępił Cyganów i niszczył ich. Pójść z pracą odczytową i uświadamiającą w środowiskach cygańskich. [f]

Źródło: Archiwum Państwowe w Białymstoku (dalej: APB), Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Białymstoku (dalej: KW PZPR), 2149, Protokół z posiedzenia Komisji Narodowościowej przy Komitecie Wojewódzkim PZPR odbytego w dniu 26 IV [19]66 r., k. 43–46

Nr 2

1966, [przed 26 kwietnia], Białystok, – Informacja o wynikach prac związanych z osiedleniem i produktywizacją ludności cygańskiej na terenie województwa białostockiego w okresie od marca 1964 r. do lutego 1966 r.

Zgodnie z zaleceniami władz centralnych, w dniu 23 marca 1964 r. przeprowadzono na terenie całego województwa białostockiego akcję meldunkową ludności cygańskiej na pobyt stały. Ogółem zameldowano 100 rodzin.

W tym okresie sytuacja ludności cygańskiej na terenie województwa białostockiego przedstawiała się następująco:

Warunki mieszkaniowe

Cała grupa koczująca, to jest około 800 osób, na okres zimowy zamieszkiwała w prywatnie wynajętych mieszkaniach przy średnim zagęszczeniu dwie rodziny w jednym pokoju – np. na terenie powiatów: Ełk, Sejny, Suwałki, Siemiatycze i Bielsk Podlaski. Zajmowane mieszkania nie stanowiły lokali mieszkalnych, a były to małe izdebki lub komórki pozbawione najelementarniejszych wygód i urządzeń sanitarnych.

Zatrudnienie

W tym czasie zameldowanych było około 130 mężczyzn zdolnych do pracy oraz 145 kobiet. Pracę podjęło tylko 15 osób, i to na okres sezonowy przy pobielaniu kotłów. Pozostali mężczyźni jeździli po jarmarkach, zajmowali się handlem końmi i drobnymi kradzieżami. Niewiasty zajmowały się wróżbiarstwem i wyłudzeniem.

^e Opuszczono fragment dokumentu dotyczący konieczności prowadzenia pracy z młodzieżą cygańską przez organizacje młodzieżowe.

^f Opuszczono fragment dokumentu podkreślający znaczenie – mimo wielu niedociągnięć – prac prowadzonych wśród ludności cygańskiej przez poszczególne Rady Narodowe oraz konieczność ich kontynuowania.

Oświata

Na ogólną ilość 215 dzieci podlegających obowiązkowi szkolnemu naukę podjęło tylko około 50 dzieci, które obowiązek szkolny spełniały nieregularnie.

Zdrowie

Stan zdrowotny i higieniczny ludności cygańskiej był bardzo zły. Szczególnie zaniedbane były małe dzieci i kobiety. Nie poddawano się szczepieniom ochronnym.

Przedstawienie tych danych świadczy o tym, że sytuacja ludności cygańskiej była bardzo trudna, mimo wydania ustalającej uchwały nr 452/52 Prezydium Rządu z dnia 24 maja 1952 r. Prezydium powiatowych rad narodowych nie były przygotowane do udzielania pomocy ludności cygańskiej. Stąd proces integracji ludności cygańskiej bez ciągłej i systematycznej pracy nie postępował właściwie.

W związku z tym zaistniała konieczność podjęcia bardziej zdecydowanych i skutecznych środków, które w konsekwencji doprowadziły[by] do zlikwidowania koczownictwa.

Doprowadzenie do stabilizacji życia rodzin cygańskich posiada charakter bardzo złożony i w wielu przypadkach uzależnione jest od ścisłego współdziałania szeregu wydziałów Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, różnych urzędów i instytucji oraz organizacji społecznych. Mając na uwadze również wydawanie odpowiednich zaleceń dla prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych, Prezydium WRN zaleciło z[astępcy] Przewodniczącego P[rezydium] WRN powołanie zespołu wojewódzkiego do koordynowania całości prac na odcinku produktywizacji i osiedlania Cyganów. W skład zespołu wojewódzkiego powołano:

- Kierownika Urzędu Spraw Wewnętrznych
- Kuratora Okręgu Szkolnego
- Kierownika Wydziału Zdrowia i Opieki Społecznej
- Kierownika Wydziału Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej
- Kierownika Wydziału Zatrudnienia
- Kierownika Wydziału Kultury
- Kierownika Wydziału Przemysłu
- Kierownika Wydziału Rolnictwa i Leśnictwa
- Kierownika Wydziału Służby Zewnętrznej Komendy Wojewódzkiej MO

Przewodniczący Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej wystosował pismo do przewodniczących prezydiów powiatowych i miejskich rad narodowych, zalecając im powołanie zespołów powiatowych, którym przewodniczący urzędujący członkowie prezydium. Określało ono również szczegółowe zadania dla zespołu, ustalając między innymi obowiązek przeprowadzenia rozmów z każdą cygańską rodziną. Przewodniczący prezydiów terenowych rad narodowych oraz pracownicy Urzędu i Wydziałów Spraw Wewnętrznych przeprowadzili z Cyganami rozmowy, tłumacząc im konieczność prowadzenia życia osiadłego i wynikające stąd korzyści.

Celem tych rozmów było wezwanie wszystkich Cyganów do zerwania z koczownictwem i przejście na osiadły tryb życia. Omówiono kwestie mieszkaniowe, możliwości zatrudnienia mężczyzn i kobiet, konieczność posyłania dzieci do szkoły, sprawy badań lekarskich i innej ewentualnej pomocy ze strony prezydiów rad

narodowych. W czasie przeprowadzanych rozmów zwrócono również uwagę na przestrzeganie obowiązujących przepisów prawnych.

Ponadto Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej uchwałą nr 40/436 w dniu 24 marca 1964 r. i uchwałą nr 14/120 z dnia 28 IV 1965 r. wprowadziło przyśpieszony tryb postępowania karno-administracyjnego, obowiązujący na terenie całego województwa.

Cyganie bez większych w początkowym okresie oporów zgadzali się na porzucenie dawnego trybu życia, warunkując [to] tym, że państwo zapewni im mieszkania i pracę.

Przeprowadzone rozeznanie stało się podstawą do opracowania konkretnego planu działania dla poszczególnych powiatów i Wojewódzkiego Zespołu Koordynacyjnego. W powyższym planie ustalono określone zadania dla poszczególnych wydziałów i podległych im jednostek organizacyjnych, a mianowicie:

1) Urząd Spraw Wewnętrznych:

- współdziałając z organami Milicji Obywatelskiej spowodował w terminie natchmiastowym załatwienie formalności wynikających z ustawy meldunkowej bez względu na wiek,
- ustalono, że wszystkie osoby po ukończeniu 18-tego roku życia muszą posiadać dowody osobiste, a w wieku 16–18 lat tymczasowe zaświadczenie tożsamości,
- przystąpił do uporządkowania akt stanu cywilnego zgodnie z wymogami przepisów prawnych,
- zaostrzył represje karno-administracyjne w stosunku do osób popełniających nagminnie różnego rodzaju wykroczenia, a w szczególności w stosunku do tych osób, które samowolnie opuszczają miejsca zamieszkania [i] usiłują nadal prowadzić koczowniczy tryb życia,
- przeprowadził rozeznanie środowisk cygańskich, po czym przystąpił do rozczłonkowania większych grup na indywidualne rodziny

2) Kuratorium Okręgu Szkolnego

- spowodowało, że Wydziały Oświaty P[rezydiów] P[owiatowych] R[ad] N[arodowych] objęły nauczaniem wszystkie dzieci w wieku szkolnym, w roku szkolnym 1964/1965 w zakresie szkoły podstawowej
- przystąpiło do organizowania kursów dokształcających dla dorosłych
- zorganizowało dla najbiedniejszych dzieci pomoc materialną w postaci zakupu pomocy naukowych, odzieży i dożywiania oraz pomoc w nauce

3) Wydział Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej

- przekazał, aby wydziały lokalowe przydziałały mieszkania również rodzinom cygańskim z budownictwa miejskiego
- rezerwował fundusze na dokonywanie remontów i naprawy mieszkań dla ludności cygańskiej

[^g]

W realizacji ustalonych zadań wystąpiły różnego rodzaju trudności. Największy był problem mieszkaniowy. Sytuację komplikował fakt, że Cyganie żyli dużymi

^g Opuszczono fragment dokumentu, dotyczący działań podejmowanych przez wydziały: Zdrowia i Opieki Społecznej, Zatrudnienia i Kultury na rzecz ludności cygańskiej.

rodami, np. w Ełku 115 osób, pow[iat] Suwałki 75 osób, pow[iat] Siemiatycze 85 osób, trudno było na stałe takie rodziny zakwaterować. Ponadto wymienione miejscowości odczuwały brak mieszkań.

Przystąpiono więc do rozczłonkowania dużych grup na mniejsze i tak z miasta Ełk przeniesiono 7 rodzin na wieś. Natomiast z miasta Siemiatycze Cyganie nie wyrazili zgody na wyjazd do powiatów Olecko i Gołdap. Powiaty te dysponowały lepszymi warunkami mieszkaniowymi. Rozczłonkowanie grup miało i ten aspekt, polegający na oderwaniu Cyganów od wpływów wójtów.

Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Hajnówce postawiło warunek przy przydziale mieszkania – podjęcie pracy zarobkowej. Trzy rodziny cygańskie wyraziły chęć osiedlenia się na wsi na gospodarstwach rolnych. Jednak od tego warunku prezydium rad narodowych musiały odstąpić z powodu nadchodzącej zimy. Poprawienie warunków mieszkaniowych stało się zagadnieniem pierwszoplanowym.

Drugą trudnością było kierowanie Cyganów do podjęcia pracy. Większość mężczyzn odmawiała podjęcia pracy w innym zawodzie niż kotlarstwo. Możliwość zatrudnienia w tym zawodzie na terenie Białostocczyzny były ograniczone. Do uzyskania kart rzemieślniczych ubiegający się nie posiadali odpowiednich dokumentów. Zachęcono do pracy w innych zawodach.

Zanotowano również takie przypadki, jak np. Cyganie K. i S. z Sejn, którzy oświadczyli, że jeśli pójdą do pracy, to z czego będą żyć. Grupa Cyganów zamieszkała w Siemiatyczach dawała przykłady, że gdy pojadą na wieś za uproszonym¹⁴ i z wróżbą, to więcej zarobią, niż pracując w zakładach pracy. Jeszcze inni tłumaczyli się na zły stan zdrowia. Podobne trudności były ze skierowaniem kobiet do pracy.

Kiedy przystąpiono w województwie do realizacji nakreślonych zamierzeń, z innych województw zaczęły przybywać grupy Cyganów. Ten fakt miał ujemny wpływ na Cyganów już zameldowanych na stałe, dowodem tego było m.in. to, że w 1965 r. większość Cyganów zatrudnionych zaczęła masowo porzucać pracę i domagać się zapomóg pieniężnych i paczek, tłumacząc [to] tym, że o ile władze nie zrealizują tego postulatu, to niech zezwolą na koczownictwo. Takie stanowisko zajmowali Cyganie z Suwałk, Siemiatycz, Sejn i Wys[okiego] Maz[owieckiego].

Wyraźnie dało się odczuć zorganizowany opór przeciwko procesowi integracyjnemu.

Władze oświatowe również miały poważne trudności w objęciu wszystkich dzieci powszechnym nauczaniem. Wielu Cyganów tłumaczyło, że dla ich dzieci nauka nie jest potrzebna.

Na dzień 1 stycznia 1966 r. na terenie województwa białostockiego zamieszkują 93 rodziny cygańskie [^h].

Podsumowując dotychczasową pracę z ludnością cygańską, na terenie województwa osiągnięto następujące rezultaty:

¹⁴ „Iść za uproszonym” – czyli po prośbie.

^h Opuszczono fragment zdania, wspominający o załączniku do dokumentu.

– w zakresie zatrudnienia

Do miesiąca października 1965 r. było zatrudnionych ogółem 46 osób w 28 zakładach pracy. Pocięszającym zjawiskiem jest to, że poważna część zatrudnionych pracuje bardzo wydajnie i zakłady pracy są z nich zadowolone. Np. M. W. pracuje w Hajnowskich Zakładach Suchej Destylacji Drewna, jego zarobki sięgają do 2000 zł miesięcznie. G. D. zatrudniona w Przemśle Drzewnym w Hajnówce zarabia 1500 zł miesięcznie, K. J. pracuje w Wytwórni Tytoniu w Augustowie, C. F. zatrudniony w Augustowskim Przedsiębiorstwie Budowlanym zarabia 2000 zł miesięcznie. Niedocięgnięciem w zakresie zatrudnienia jest to, że Cyganie bardzo często bez wypowiedzenia opuszczają miejsca pracy. Ponadto kierownictwo zakładów pracy nie czyni prób nawiązania kontaktów w celu osiągnięcia informacji, co było przyczyną odejścia od pracy. W zatrudnianiu Cyganów występują trudności i z tej przyczyny, że nie posiadają żadnego wykształcenia ogólnego. Instytucje zajmujące się szkoleniem zawodowym nie przyjmują na kursy Cyganów z powodu braku wymaganego wykształcenia 7 kl[as] szkoły podstawowej.

Natomiast małe zakłady produkcyjne lub usługowe nie posiadają możliwości przyuczenia Cyganów do zawodu.

[ⁱ]

– w zakresie spraw mieszkaniowych

Wszystkie prezydja rad narodowych, a przede wszystkim m[iasta:] B[iał]ystok, Ełk, Suwałki, Augustów, Sejny i Sokółka poczyniły starania, aby Cyganom poprawiono warunki mieszkaniowe.

Powiaty takie jak Augustów i Sejny kosztem 360 tysięcy złotych wybudowały baraki na mieszkania. Inne rozwiązania problemu mieszkaniowego wymienione powiaty nie posiadały.

Obecnie nieodpowiednie warunki mieszkaniowe posiada[ają] 2 rodziny w pow[iecie] Wys[okie] Maz[owieckie], w Ełku i jedna rodzina w Sejnach i [jedna] w Suwałkach. Zgodnie z zapewnieniami Prezydiów Pow[iatowych] Rad Narodowych, poprawa warunków mieszkaniowych ma ulec pod koniec bieżącego roku.

W czasie wprowadzania rodzin cygańskich do mieszkań prezydja rad narodowych wyposażały mieszkania w urządzenia kuchenne, łóżka, stoły, krzesła itp.

[^j]

Poważnym osiągnięciem jest fakt osiedlenia 15 rodzin cygańskich na gospodarstwach rolnych. Wszyscy oni już gospodarzą od 1964 r. i posiadają pewne efekty gospodarcze.

[^k]

– pomoc materialna

Środowisko cygańskie dużą pomoc otrzymuje w ramach pomocy społecznej. W roku 1965 na wniosek społecznych opiekunów dwadzieścia rodzin otrzymało

ⁱ Opuszczono fragment dokumentu dotyczący objęcia dzieci cygańskich obowiązkiem szkolnym.

^j Opuszczono fragment dokumentu mówiący o budowie i wyposażeniu domów należących do rodzin cygańskich.

^k Opuszczono fragment dotyczący pracy Cyganów na roli oraz działań podejmowanych wśród ludności cygańskiej na rzecz ochrony zdrowia.

opał na zimę. PKPS wydatkowały kwotę 78 700 zł w postaci paczek żywnościowych i zasiłków docelowych na kwotę 35 500 złotych oraz zakwalifikowano pięć osób do zasiłku stałego.

Powiatowe Komitety Pomocy Społecznej zebrały wśród instytucji i społeczeństwa meble na sumę około 100 000 zł i przydzieliły je rodzinom cygańskim. Pomoc materialna w roku 1964 była jeszcze pokaźniejsza i ściągnęła sumę około 300 000 zł.

Pomoc tę w zasadzie otrzymywały wszystkie rodziny cygańskie. Taka forma pomocy materialnej ujemnie wpływała na proces produktywizacji Cyganów. W roku 1965 postanowiono pomoc materialną dawać tym rodzinom, które podejmują pracę zarobkową bądź rzeczywiście sytuacja rodziny jest trudna.

[^l]

Niniejsza informacja została opracowana przez Urząd Spraw Wewnętrznych na podstawie sprawozdań wydziałów spraw wewnętrznych i materiałów wydziałów: Kuratorium Okręgu Szkolnego, Zdrowia i Opieki Społecznej, Zatrudnienia i Przemysłu Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej.

Przewodniczący
Wojewódzkiego Zespołu Koordynacyjnego
[podpis nieczytelny]
(mgr Ludwik Ochocki)
z[astęp]ca Przewodniczącego Prez[ydium] WRN

Źródło: APB, KW PZPR, 2149, k. 48–58.

Nr 3

1968, kwiecień 11, Białystok – Sprawozdanie z realizacji wytycznych w sprawie osiedlania, aktywizacji zawodowej i adaptacji społecznej ludności cygańskiej w roku 1967.

TAJNE

Egz[emplarz]. nr 2

I. W zakresie ruchu ludności cygańskiej

1. Na terenie woj. białostockiego wg stanu na dzień 31 XII 1967 r. zamieszkiwało ogółem 86 rodzin – 483 osoby, w tej liczbie:

- a) zameldowanych na pobyt stały – 476
- b) zameldowanych na pobyt czasowy – 7

^l Opuszczono fragment dotyczący zaangażowania mediów w popularyzację wiedzy o ludności cygańskiej oraz wytyczne do działań podejmowanych przez władze w najbliższym czasie.

2. W 1967 r. rodziny cygańskie zameldowane na pobyt stały wiosną i latem nie podejmowały wędrownego trybu życia.

Organa MO stwierdziły, iż na terenie powiatu oleckiego nad jeziorami w miesiącu lipcu w 1967 r. przebywały dwie rodziny cygańskie w namiotach. Okazało się, że wspomniane rodziny spędzały urlop, na co miały potwierdzenie z państwowych przedsiębiorstw, gdzie faktycznie [Cyganie] byli zatrudnieni.

3. W okresie sprawozdawczym teren woj. białostockiego opuściło 5 rodzin cygańskich (33 osoby), a mianowicie:

– 4 rodziny z pow. suwalskiego, w tym: 1 rodzina do woj. kieleckiego, m. Radom (7 osób), 3 rodziny do woj. lubelskiego, m. Lubartów (20 osób)

– 1 rodzina z pow. Wys[okie]. Mazowieckie wybyła do woj. katowickiego (6 osób)

4. Na teren województwa białostockiego w okresie sprawozdawczym przybyły 4 rodziny:

a) 1 rodzina (14-osobowa) przybyła z Zamościa, woj. lubelskie, i osiedliła się we wsi Planta, pow. Hajnówka, gdzie [zakupiono] dom mieszkalny i otrzymała z P[aństwowego] F[unduszu] Z[iemni] 5 ha ziemi,

b) rodzina W. K. w ilości 5 osób przybyła z Mrągowa¹⁵, woj. Olsztyn, i osiedliła się we wsi Trześcianka pow. Hajnówka, gdzie objęła 7-hektarowe gospodarstwo wraz z domem i budynkami gospodarczymi z Państwowego Funduszu Ziemi,

c) rodzina ob. M. H. (7 osób) przybyła z Malborka i osiedliła się w m. Augustów na pobyt czasowy,

d) rodzina ob. A. U. (7 osób) przybyła ze wsi Gizy pow. Mrągowo woj. olsztyńskie i osiedliła się we wsi Makowlany pow. Sokółka na gospodarstwie rolnym 3 ha ziemi kupionej od miejscowego rolnika.

Wszystkie 3 rodziny¹⁶ osiedliły się za zgodą powiatowych władz administracji państwowej w porozumieniu z Urzędem Spraw Wewnętrznych.

Ponadto czwarta rodzina, która zamieszkuje w Augustowie, wykonuje na umowę – zlecenie prace w zakresie kotlarstwa na terenie Augustowa. Ob. H. wynajął prywatne mieszkanie i zgodnie z przepisami meldunkowymi zameldował się na okres 6 miesięcy. Prace kotlarskie wykonuje w Powszechnej Spółdzielni Spożywców w Augustowie wraz z rodziną. Uprawnienie do wykonania tych czynności posiada w postaci karty rzemieślniczej wydanej przez Wydz. Przemysłu i Handlu Prezydium WRN w Malborku.

5. Na terenie woj. białostockiego rodziny cygańskie nie wędrowały grupowo w taborach, jak również nie przybywały z innych województw.

6. Według stanu na dzień 31 XII 1967 r. na terenie woj. białostockiego zamieszkuje 85 rodzin w ilości 476 osób, które są zameldowane na pobyt stały, w tym:

a) dzieci w wieku obowiązku szkolnego

– 155

b) osoby w wieku zdolności do pracy

– 178

w tym kobiet

– 81

¹⁵ Tak w oryginale, najprawdopodobniej chodzi o Mrągowo.

¹⁶ Dokument wymienia cztery rodziny, prawdopodobnie chodzi tu tylko o rodziny osiadłe na pobyt stały.

c) mężczyzn w wieku poborowym	– 15
z tej liczby:	
– stało przed komisją poborową	– 15
– nie zgłosiło się przed komisję	– –
d) do odbycia czynnej służby wojskowej zostało zakwalifikowanych	– 14
z tej liczby:	
– odbywa aktualnie służbę wojskową	– 2
– zostało reklamowanych	–
z tego:	
– jako jedyny żywiciel rodziny	– 6
– ze względu na stan zdrowia	– 3
– nie otrzymało karty powołania z powodu ponadkontyngentu	– 3

Z liczby 15 poborowych stających przed komisją poborową 1 poborowy z powodu stanu zdrowia otrzymał kategorię „E” – zupełnie niezdolny do służby wojskowej.

II. W zakresie ograniczenia wędrownego trybu życia

Urząd Spraw Wewnętrznych w celu ograniczenia koczowniczego trybu życia ludności cygańskiej opracował projekt uchwały w sprawie przyspieszonego postępowania karno-administracyjnego. Komisja Obrony Porządku i Bezpieczeństwa Publicznego WRN i Prokurator Wojewódzki zakwestionowali celowość podjęcia takiej uchwały motywując [to] tym, że w 1966 r. było zaledwie 6 spraw, które kwalifikowały się do wspomnianego trybu postępowania k[arno]-a[dministracyjnego].

Jednak w dniu 17 marca 1968 r. Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej na posiedzeniu podjęło uchwałę nr 109/879/68 w sprawie wprowadzenia na terenie woj. białostockiego na okres od dnia 15 marca – 15 września 1968 r. przyspieszonego trybu postępowania k[arno]-a[dministracyjnego].

[¹]

VIII. W zakresie oświaty i opieki nad dziećmi cygańskimi

Kuratorium Okręgu Szkolnego w Białymstoku podaje w informacji, iż wg stanu na dzień 20 IX 1967 r. znajduje się ogółem 155 dzieci cygańskich w wieku szkolnym. Te dane potwierdzają wydziały spraw wewnętrznych P[rezydium] R[ad] N[arodowych] w swych sprawozdaniach.

Obowiązek szkolny spełniało w 1967 r. 132 dzieci. Jeden uczeń z przyczyn uzasadnionych został zwolniony z obowiązku szkolnego. Bez usprawiedliwienia do szkoły nie uczęszczało 19 dzieci, co stanowi 12,3% ogółu dzieci cygańskich w wieku obowiązku szkolnego.

Tak więc w porównaniu do roku szkolnego 1966/67 nastąpiła pewna poprawa w realizacji obowiązku szkolnego przez dzieci [z] rodzin cygańskich, bowiem

¹ Opuszczono fragmenty dokumentu mówiące o: współpracy problemowych komisji rad narodowych w zakresie pomocy ludności cygańskiej, koordynacji podejmowanych działań, sposobów rozwiązania kwestii mieszkaniowych, opiece zdrowotnej i społecznej nad ludnością cygańską.

w roku szkolnym 1966/67 na ogólną liczbę 144 dzieci nie wypełniło obowiązku szkolnego 22 dzieci, czyli 15,3%. Administracja szkolna przeprowadzała rozmowy z tymi rodzicami, których dzieci nie wypełniały obowiązku szkolnego. Rodziny cygańskie najczęściej zatrudniały dzieci w wieku szkolnym do pilnowania młodszego rodzeństwa, a sami [dorośli] jeździli bądź chodzili po wsiach w celu wrócenia i zebractwa.

Wojewódzki Zespół¹⁷ w m[iesią]cu listopadzie 1967 r. zalecił władzom oświatowym stosowanie rygoru karno-administracyjnego wobec osób uchylających się od wypełnienia obowiązku szkolnego przez ich dzieci.

Celem umożliwienia dzieciom Cyganów realizacji obowiązku szkolnego Wydz[iał] Oświaty udzieliły dzieciom zapomóg doraźnych na sumę 28 015 zł, zapomóg stałych w ogólnej kwocie 12 000 zł, na zakup odzieży, obuwia 6 784 zł, przydzielono stypendia na kwotę 7 600 zł.

Ogółem udzielono pomocy pieniężnej w sumie 54 399 zł. Ponadto 87 dzieci cygańskich korzystało z bezpłatnego dożywiania w szkołach, a 13 dzieci opłacało najniższą stawkę za obiady, tj. 30 zł miesięcznie.

13 dzieci Cyganów skierowano do Pogotowia Opiekuńczego. Należy stwierdzić, że w nowym roku szkolnym 1967/68 w pierwszym kwartale władze oświatowe wydatkowały na pomoc doraźną i stałą kwotę 13 510 zł.

W roku szkolnym 1967 wydziały oświaty skierowały 19 tytułów egzekucyjnych do Cyganów nieposyłających dzieci do szkoły, z tego 12 zostało zrealizowanych, a 7 w drodze egzekucji administracyjnej. W bieżącym roku szkolnym wydziały oświaty wysłały do Cyganów 11 tytułów wykonawczych. W wyniku tego 6 uczniów zgłosiło się do szkoły.

Spośród 122 dzieci cygańskich uczęszczających do szkół podstawowych w 1967 r. 3 ukończyło klasę [m].

[n] uzyskało promocję do klas wyższych, co stanowi 68% ogółu dzieci uczęszczających do szkół podstawowych.

Niski stopień promocji spowodowany jest przede wszystkim nieregularnym uczęszczaniem tych dzieci na lekcje.

1 dziecko cygańskie, które w ubiegłym roku szkolnym ukończyło szkołę podstawową, uczęszcza obecnie do Lic[eu]m] Ogóln[okształcącego] dla Pracujących w Ełku, a 1 do Zasadniczej Szkoły Zawodowej w B[iałym]stoku. Uczennica K. W. zam. w Augustowie uczęszcza do kl. X Lic[eu]m] Ogóln[okształcącego]. 1 absolwent Lic[eu]m] Ogóln[okształcącego] S. W. uczęszcza do szkoły muzycznej w B[iałym]stoku.

Udział dzieci cygańskich w akcji letniej był znikomy. Z kolonii, półkolonii i wczasów w mieście w roku 1967 skorzystało tylko 35 dzieci. Cyganie w ogromnej większości nie zezwalały dzieciom na korzystanie z wypoczynku letniego. Perswazje nauczycieli i wychowawców w tym zakresie nie odnosiły skutku.

¹⁷ Chodzi o Wojewódzki Zespół Koordynacyjny powołany przez Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej, mający koordynować prace związane z osiedlaniem i zatrudnianiem ludności cygańskiej (patrz dokument nr 2).

^m Zapis nieczytelny.

ⁿ Zapis nieczytelny, najprawdopodobniej podana liczba to 71.

W państwowych domach dziecka umieszczono ogółem 6 dzieci cygańskich. Wnioski o skierowanie dzieci opracowali opiekunowie społeczni i przedłożyli sądom dla nieletnich.

Na kursy podstawowego nauczania uczęszcza ogółem 26 osób.

IX. W zakresie adaptacji zawodowej

W gospodarce uspołecznionej stan zatrudnienia wynosi 99 osób na ogólną ilość 178 osób zdolnych do pracy, co stanowi około 56%. Prezydium P[owiatowych] R[ad] N[arodowych] osiedliły 18 rodzin cygańskich na gospodarstwach rolnych, a mianowicie:

– w pow. ełckim	– 6 rodzin
– w ” łomżyńskim	– 4 ”
– w ” hajnowskim	– 4 ”
– w ” bielskim	– 2 ”
– w ” siemiatyckim	– 1 ”
– w ” sokólskim	– 1 ”

Wydziały rolnictwa i leśnictwa szczebla powiatowego udzielają wszechstronnej pomocy Cyganom gospodarującym na roli. Pomoc ta wyraża się w przydzielaniu kredytów bankowych na inwestycje budowlane i zakup inwentarza i narzędzi pracy.

Natomiast agronomowie gromadzący udzielają ludności cygańskiej pomocy w postaci porad agro- [i] zootechnicznych. Według informacji Wydz. Rolnictwa i Leśnictwa Prez[ydium] WRN efekty gospodarcze Cyganów ocenia się w zasadzie na dobre, z wyjątkiem 2 rodzin z pow. ełckiego, które posiadają słabsze wyniki. Z dotychczasowego rozeznania nie wynika, aby Cyganie gospodarujący na roli nosili się z zamiarem opuszczenia przydzielonych im gospodarstw. Na uwagę zasługuje fakt, iż Cyganie osiedleni w miastach z zawiścią patrzą na tych, którzy pracują na roli.

Na terenie woj. białostockiego 6 osób czerpie dochody z legalnych źródeł. Posiadają oni karty rzemieślnicze i wykonują prace kotlarskie zlecone przez różne zakłady pracy i instytucje uspołecznione.

4 osoby zatrudnione są w Powiatowej Spółdzielni Pracy Usług Wielobranżowych „Pogoń” w B[iałym]stoku w charakterze kotlarzy, natomiast 4 osoby zatrudnione są w Spółdzielni Dozoru Mienia w charakterze dozorców.

Cyganie zatrudnieni w uspołecznionych zakładach pracy są otoczeni właściwą opieką ze strony dyrekcji i rad zakładowych. Pomimo stworzonego właściwego klimatu w zakładach pracy dla ludności cygańskiej, to nadal notuje się dużą fruktację¹⁸ z ich strony. Podstawową trudnością w pracy powiatowych zespołów koordynacyjnych jest pełne zatrudnienie zdolnych do pracy Cyganów.

Prezydium P[owiatowych] R[ad] N[arodowych], a w szczególności organa zatrudnienia i spraw wewnętrznych przeprowadzają indywidualne rozmowy w celu

¹⁸ Tak w oryginale.

nakłonienia do podejmowania pracy zawodowej. Wszelką pomoc materialną uzależniają w pierwszym rzędzie od podjęcia pracy.
[°]

Źródło: APB, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Białymstoku (dalej: Prezydium WRN), 601, k. 2–10.

Nr 4

1968, [przed 16 lutego], Łomża – Sprawozdanie roczne z realizacji wytycznych w sprawie osiedlenia, aktywizacji zawodowej i adaptacji społecznej ludności cygańskiej na terenie powiatu łomżyńskiego za 1967 r.

I. W zakresie ruchu ludności cygańskiej.

Według stanu na dzień 1 stycznia 1967 roku na terenie powiatu łomżyńskiego zamieszkiwały 4 rodziny cygańskie liczące 38¹⁹ osób. Wszyscy byli zameldowani na pobyt stały w miejscowości Stara Łomża. Żadna rodzina nie podjęła wiosną i latem wędrownego trybu życia. W miesiącu listopadzie 1967 r. przyjechała z Nowego Dworu do Starej Łomży B. G. wraz z dziećmi (4 osoby) do siostry S. M. z zamiarem osiedlenia się na stałe. Następnie zwróciła się do Wydziału Spraw Wewnętrznych z prośbą o wyrażenie zgody na osiedlenie się i na zameldowanie. Wydział nie wyraził zgody na powyższe i kazał opuścić teren powiatu łomżyńskiego, co też wymieniona uczyniła. (...)

Poza tym w roku sprawozdawczym szereg osób cygańskich wędrowało grupowo i pojedynczo po terenie tut[ejszego] powiatu, przeważnie z powiatu Ostrołęka, trudniąc się wróceniem z kart. Żadna z tych grup nie ubiegała się o zameldowanie względnie osiedlenie się na terenie tut[ejszego] powiatu.

Na dzień 1 stycznia 1968 roku na terenie tut[ejszego] powiatu zamieszkują 4 rodziny cygańskie, liczące ogółem 39 osób, w tym:

- a) dzieci w wieku obowiązku szkolnego 13,
- b) osób w wieku zdolności do pracy 12, w tym kobiet 6,
- c) mężczyzn w wieku poborowym 1.

Pozostała ilość 13 osób są to osoby stare i małoletnie dzieci na utrzymaniu rodziców i synów.

Żaden mężczyzna w roku 1967 nie stawał przed Komisją Poborową i nie odbywał służby wojskowej.

° Opuszczono dalsze partie dokumentu, dotyczące działań podejmowanych w celu kształtowania opinii publicznej oraz nadzoru Urzędu Spraw Wewnętrznych nad pracami prowadzonymi wśród ludności cygańskiej.

¹⁹ Niżej, w tym samym dokumencie, podana jest liczba 39.

II. W zakresie ograniczania wędrownego trybu życia.

Sprawa informowania o ruchu taborów wędrownych Cyganów była omawiana w 1967 roku na naradach z pracownikami prezydentów miejskich i gromadzkich rad narodowych, prowadzących sprawy meldunkowe, by pracownicy meldowali Wydziałowi Spraw Wewnętrznych o ruchu taborów ludności cygańskiej na ich terenie. W roku 1967 żaden tabor cygański nie przejeżdżał przez teren powiatu łomżyńskiego.

III. W zakresie współpracy z problemowymi komisjami rad narodowych.

Wydział Spraw Wewnętrznych w 1967 roku brał udział w posiedzeniu Komisji Ochrony Porządku i Bezpieczeństwa Publicznego, na którym zreferował działalność tut[ejszego] Wydziału w zakresie realizacji wytycznych w sprawie osiedlenia i udzielenia pomocy ludności cygańskiej zam. na terenie tut[ejszego] powiatu. Komisja Ochrony Porządku i Bezpieczeństwa Publicznego przy Powiatowej Radzie i Miejskiej Radzie Narodowej w Łomży przeprowadziła trzy lustracje gospodarstw cygańskich.

[P]

V. W zakresie współżycia z otoczeniem w miejscu zamieszkania.

Współżycie Cyganów z sąsiadami nie-Cyganami układa się dobrze. W roku 1967 żadna skarga nie wpłynęła do Wydziału Spraw Wewnętrznych na ludność cygańską zam. w Starej Łomży. W roku sprawozdawczym żadna osoba pochodzenia cygańskiego nie była karana przez Kolegium i przez sąd.

VI. W zakresie opieki zdrowotnej i społecznej.

W roku 1967 Wydział Zdrowia przeprowadził badania środowiskowo-lekarskie i badania profilaktyczne dzieci do lat 7. Dzieci w wieku szkolnym pozostają pod opieką profilaktyczną szkolnej służby zdrowia. Z pomocy doraźnej w roku 1967 z Funduszu M[iejskiej] R[ady] N[arodowej] w Łomży korzystały 4 rodziny cygańskie. Trzy osoby w wieku podeszłym otrzymują zasiłki po 560 zł miesięcznie z Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Łomży. Oprócz powyższego każda rodzina otrzymała po trzy paczki żywnościowe. Dla rodzin cygańskich jest przeznaczony opiekun społeczny, który odwiedza rodziny wspomniane i w razie potrzeby zamawia wizyty lekarskie i opiekuje się chorymi.

VII. W zakresie oświaty

W roku 1967 podjęto naukę 13 dzieci cygańskich i uczęszcza do szkoły podstawowej nr 4 w Łomży. Dzieci wspomniane od dnia 15 września 1967 korzystają

^P Opuszczono fragment wyliczający posiedzenia Powiatowego Zespołu Koordynacyjnego i liczbę wizytacji gospodarstw cygańskich.

z dożywiania bezpłatnego. Oprócz powyższego wszystkie dzieci cygańskie zostały zakwalifikowane do świetlicy z dożywianiem, z której obecnie korzystają. Dzieci wspomniane korzystają także z zapomóg pieniężnych w wysokości 100 zł miesięcznie. W roku ubiegłym wszystkie dzieci cygańskie promowane zostały do klas wyższych. W roku 1967 nie korzystały z akcji letniej z powodu zatrudnienia ich przy pracach polowych na gospodarstwach rolnych rodziców. Pozostali Cyganie w wieku starszym na kursy nauczania podstawowego i na kursy przysposobienia zawodu nie uczęszczali w roku ubiegłym.

VIII. W zakresie aktywizacji zawodowej.

Żadna osoba pochodzenia cygańskiego nie jest i nie była w roku 1967 zatrudniona w gospodarce uspołecznionej. Wszyscy członkowie rodzin cygańskich są zatrudnieni na indywidualnych gospodarstwach rolnych położonych w miejscowości Stara Łomża. Każda rodzina cygańska posiada około 6 ha gruntów ornych wraz z łąkami. Poradnictwo fachowe w zakresie prawidłowego prowadzenia gospodarstw rolnych w roku ubiegłym udzielane było przez agronoma gromadzkiego na bieżąco. Ponadto Wydział Rolnictwa udzielał pomocy w zakresie zakupu nawozów mineralnych, mieszanek pasz treściwych i nasion roślin motylkowych w miarę zgłaszanych potrzeb.

IX. W zakresie [pracy] kulturalno-oświatowej.

Na terenie powiatu łomżyńskiego nie podjęła żadna placówka kulturalna prac ze środowiskiem cygańskim. Żadnych form pracy oświatowej i kulturalnej z rodzinami cygańskimi Wydział Kultury w Łomży nie prowadził i nie prowadzi.

[^r]

Kierownik Referatu
Spraw Administr[acyjno]-Społecznych
[imię i nazwisko nieczytelne]

Źródło: APB, Prezydium WRN, 601, k. 12-16

^r Opuszczono fragment dokumentu dotyczący nadzoru sprawowanego przez Wydział Spraw Wewnętrznych w zakresie pracy z ludnością cygańską oraz wytyczne co do udzielania pomocy ludności cygańskiej prowadzącej gospodarstwa rolne w Starej Łomży.

Nr 5

1968, luty 22, Suwałki – Sprawozdanie roczne z realizacji wytycznych w sprawie osiedlenia i adaptacji społecznej ludności cygańskiej w 1967 r. na terenie pow. suwalskiego.

Załącznik do pisma nr 07/12/68
Tajne
Egz[emplarz] nr 1

I. W zakresie ruchu ludności cygańskiej.

1. Według stanu na dzień 1 stycznia 1967 r. na terenie pow[iatu] zamieszkiwało:

- a) zameldowanych na pobyt stały 13 rodzin (51 osób)
- b) zameldowanych na pobyt czasowy m[iesią]ca IX [19]67 r. i rodzina (3 osoby).

2. Żadna z rodzin zam. na terenie tut[ejszego] powiatu w 1967 r. nie podjęła wędrownego trybu życia.

3. W 1967 r. teren pow. suwalskiego opuściło 6 rodzin (2 rodziny z miasta Suwałki i 4 z PGR Zielone Kamedulskie, gdyż 2 osoby pracujące zostały zwolnione z pracy w PGR za kradzież uprząży):

a) 2 rodziny zostały zameldowane na pobyt stały w Sokółce, woj. Białystok, a pozostałe 4 rodziny starają się o stałe zameldowanie, w tym zakresie B. C. w Radomiu, woj. kieleckie, tj. ojciec z dziećmi małymi wybył do syna, który zobowiązał się zapewnić całej rodzinie utrzymanie. Druga rodzina wybyła do Lubartowa, tj. do poprzedniego miejsca zamieszkania, ponieważ z Lubartowa przybyła na teren pow. suwalskiego w 1966 r. Prawdopodobnie w Lubartowie zamieszkują jeszcze 2 rodziny cygańskie, które wybyły z tut[ejszego] terenu, jednak ze względu na to, że Wydz. Spraw Wewnętrznych Prez[ydium] PRN w Lubartowie na nasze zapytanie stwierdził, że rodzina K. C. nie zostanie zameldowana w Lubartowie, a w Lubartowie o rodzinach R. i A. A. nie otrzymaliśmy odpowiedzi.

4. Na teren pow. suwalskiego w m[iesią]cu IX 1967 r. przybyła jedna rodzina z Będzina i została zameldowana na pobyt czasowy.

5. Rodzin wędrujących na terenie powiatu nie było.

6. Według stanu na dzień 1 I 1968 r. na terenie powiatu zamieszkuje 8 rodzin, w tym 1 czasowo. Ogółem 29 osób, z tej liczby 3 w więzieniu. [^s]

IV. W zakresie koordynacji.

1. W 1967 r. odbyło się jedno posiedzenie Zespołu Koordynacyjnego ds. ludności cygańskiej przy Prez[ydium] PRN.

^s Opuszczono fragment dokumentu podający liczbę dzieci w wieku szkolnym, osób zdolnych do pracy, mężczyzn w wieku poborowym itp. oraz fragmenty dotyczące braku taborów wędrownych oraz współpracy między problemowymi komisjami rad narodowych.

2. Tematem posiedzenia było złożenie informacji Wydz. Zdrowia i Opieki Społecznej odnośnie pomocy materialnej, opieki społecznej i zdrowotności ludności cygańskiej i Wydz. Oświaty z zakresu oświaty, kultury i opieki nad dziećmi cygańskimi.

3. Ze względu na to, że zamieszkująca niewielka grupa ludności cygańskiej nie stanowi poważniejszego problemu, wobec tego nie istnieje potrzeba opracowania programu działania w zakresie ustabilizowania trybu życia ludności cygańskiej.

4. Posiedzenia wyjazdowe Komisji Koordynacyjnej nie odbywały się z wyjątkiem wizytacji (odwiedzin) rodzin cygańskich w ich mieszkaniach w Suwałkach przez członków Komisji oraz przedstawicieli z USW i WSW Prez[ydium] PRN.

5. Na posiedzenie Komisji Koordynacyjnej zostali zaproszeni przedstawiciele zainteresowanych resortów (wydziałów).

6. Współpraca Wydziału z innymi jednostkami organizacyjnymi tut[ejszego] Prez[ydium] PRN i MRN, organizacjami społecznymi i instytucjami w 1967 r. układała się pomyślnie. Natomiast z zamiejscowymi Prez[ydiami] PRN z trudnością, np. z Wydz. S[praw] W[ewnętrznych] Prez[ydium] PRN w Sokółce w sprawie zameldowania 2 rodzin cygańskich, a w br. z Wydz. SW w Lubartowie, który odmawia przyjęcia rodziny cygańskiej przybyłej na nasze teren z Lubartowa w 1966 roku. [1]

VI. W zakresie współżycia z otoczeniem w miejscu zamieszkania.

1. Jeżeli chodzi o współżycie Cyganów z sąsiadami nie-Cyganami należy podkreślić, że nadal zdarzają się jeszcze dość częste kradzieże i wynikające na tym tle konflikty z sąsiadami.

2. Udziału w zespołowych pracach organizowanych przez komitety blokowe Cyganie nie biorą.

3. Tut[ejsze] Kolegium Karno-Admin[istracyjne] w 1967 r. ukarało 4 osoby za szkodnictwo polne, tj. wypas łąki w PGR Podgórze, przepisy meldunkowe i wróżenie w parku miejskim. Trzy osoby odbywają karę więzienia z wyroków sądów, przeważnie za kradzież. [2]

VIII. W zakresie działalności opiekunów społecznych.

1. Z ludnością cygańską w pow. suwalskim pracuje ogółem 5 opiekunów społecznych, w tym:

- a) opiekunów rejonowych – 4
- b) opiekunów specjalnych – 1

2. Formy pracy z opiekunami:

a) opiekunowie społeczni zostali przeszkoleni w zakresie zagadnień ludności cygańskiej na organizowanych zebraniach przez Kier[ownika] Wydz. Zdrowia i Opieki Społecznej

b) Wydział Spraw Wewnętrznych nie nawiązał systematycznych kontaktów z opiekunami.

3. a) Opiekunowie społeczni wydają opinię o potrzebie przyznania pomocy materialnej dla poszczególnych rodzin.

b) Opiekunowie społeczni i prac[ownicy] Wydz. Spraw Wewnętrznych pomagają Cyganom w załatwianiu spraw w urzędach.

c) Praca uświadamiająca jest również prowadzona przez opiekunów społecznych.

4. Cyganie swoich opiekunów darzą zaufaniem i odnoszą się do nich z szacunkiem.

5. Rezultatem pracy opiekunów jest to, że Cyganie widzą konieczność podejmowania pracy zarobkowej.

IX. W zakresie oświaty i opieki nad dziećmi cygańskimi.

1. W roku szkolnym 1967/68 podjęto naukę 11 dzieci cygańskich, jednakże w 1968 r. do szkół podstawowych w Suwałkach uczęszcza 7 dzieci, pozostałych 4 z Zielonego Kamedulskiego wybyło wraz z rodzinami do Radomia i Lubartowa:

a) w poszczególnych klasach uczy się: w kl. I – 2, w kl. II – 2, w kl. III – 1, w kl. IV – 1, w kl. V – 1;

b) dzieci uczęszczających dorywczo do szkół nie ma;

c) dzieci ułomnych, chorych nie ma. Jedno dziecko było umieszczone w zakładzie wychowawczym, z którego stale ucieka, w związku z tym Sąd dla Nieletnich w Suwałkach w m[iesiącu] lutym 1968 r. przeprowadził rozprawę, wyrok jest jeszcze nieprawomocny. Poprzednio dziecko to było karane za kradzież;

d) nie było wypadku karania rodziców za nieregularne posyłanie dzieci do szkoły;

e) odrębnych klas dla dzieci cygańskich nie ma.

2. Dzieci w wieku szkolnym do szkół zostały zapisane wszystkie:

a) rodziców nie karano za nieprzysyłanie dzieci do szkoły;

b) w celu zwalczania żebractwa dzieci cygańskich otoczono je opieką, umieszczono w świetlicy szkolnej. W szkołach dzieciom przydzielono zapomogi pieniężne, zaopatrywano w podręczniki szkolne, pilnowano również, aby posiadały niezbędne pomoce szkolne i w ten sposób zaspokojono niezbędne potrzeby i zapobiegano żebractwu.

3. Formy opieki, jakimi otoczono dzieci cygańskie, to w największym stopniu opieka świetlicowa, gdzie otrzymywały wyżywienie i pomoc w nauce. W 1967 r. 6 dzieci cygańskich otrzymywało stypendium pieniężne, a 3 otrzymało zapomogi pieniężne.

4. Sześcioro dzieci cygańskich skierowano na letnie wczasy w mieście, jednakże mimo przeprowadzonych rozmów z rodzicami nie wyrazili oni zgody na przebywanie dzieci na wczasach tłumacząc, że chcą mieć dzieci w czasie wakacji w domu.

5. Pracę w środowiskach dzieci podjął ZHP, wynikiem której było wcielenie wszystkich dzieci do drużyn wyciecznych i harcerskich.

6. Do szkół średnich młodzież cygańska nie uczęszcza.

¹ Opuszczono fragment dotyczący spraw mieszkaniowych.

² Opuszczono fragment dotyczący opieki zdrowotnej i społecznej nad ludnością cygańską.

7. Zainteresowanie rodziców cygańskich postępowaniem dzieci w nauce ograniczało się do obecności rodziców na wywiadówkach oraz kontaktowania się kierownictwa szkół i wychowawców z rodzicami.

8. W Państwowym Domu Dziecka umieszczono jedno dziecko, którego matka wybyła z tut[ejszego] powiatu, na wniosek Wydziału Zdrowia.

9. Na kursy podstawowego nauczania nikt nie uczęszcza.

10. Na kursy przysposobienia do zawodu nikt nie uczęszcza.

X. W zakresie aktywizacji zawodowej.

1. W gospodarce uspołecznionej pracują 2 osoby w charakterze szklarza i brukarza, w Przedsiębiorstwie Budownictwa Rolnego i w Zarządzie Dróg Lokalnych.

2. W spółdzielczości pracy jest zatrudniona jedna sprzątaczką – Wojew[ódzka] Spółdzielnia Transportu Wiejskiego.

3. Cyganie pracy nakładczej nie wykonują.

4. Z innych legalnych źródeł dochodów nie czerpią.

5. Do zawodu krawieckiego przyuczono jedną osobę, która w tym zawodzie nie pracuje, i 1 Cygana przyuczono do zawodu brukarza, który pracuje.

6. W formie opieki nad zatrudnionymi Cyganami co pewien czas przeprowadzane są kontrole przez Wydział Zatrudnienia.

7. W celu nakłonienia Cyganów do podjęcia pracy zarobkowej przeprowadzane są z nimi rozmowy.

8. Na gospodarstwach indywidualnych nie osiedlono rodzin cygańskich.

XI. W zakresie pracy kulturalno-oświatowej.

1. Żadna z placówek kulturalno-oświatowych na terenie naszego pow[iatu] nie podjęła pracy ze środowiskiem cygańskim, ponieważ na terenie naszym nie istnieje zespół cygański, a do zespołów polskich Cyganie nie należą.

2. Z powodu braku zespołów cygańskich nie stosuje się żadnych form pracy oświatowej.

3. Poza dziećmi uczęszczającymi do szkoły, żaden z Cyganów nie interesuje się czytelnictwem, ponieważ większość stanowią analfabeci.

4. Żadne dziecko cygańskie nie należy do ogniska muzycznego czy też innych placówek artystycznych i tylko dzieci w szkole są włączane do kófk zainteresowań chóru szkolnego.

[^w]

XIV. Wnioski Wydziału.

W celu ograniczenia wędrownego trybu życia Cyganów należy osobom w wieku zdolnym do pracy zapewnić możliwość podjęcia pracy w PGR-ach, ponieważ

^w Opuuszczono fragment dotyczący braku działań w zakresie kształtowania opinii publicznej oraz stosunku Cyganów do obowiązujących ich przepisów.

z braku wykształcenia i zawodu w m[ieście] Suwałki są trudności z zatrudnieniem. Koniecznym byłoby zorganizowanie kursu przyuczającego do zawodu, z uwagi jednak na niewielką liczbę Cyganów możliwości są znikome. [^y]

22 II 1968 r.

Kierownik
Wydziału Spraw Wewnętrznych
Eugeniusz Skrodzki
[podpis nieczytelny]

Źródło: APB, Prezydium WRN, 601, k. 18–25.

Nr 6

1968, luty 28, Hajnówka – Informacja w sprawie osiedlenia i aktywizacji ludności cygańskiej osiadłej na terenie powiatu hajnowskiego.

TAJNE
Egz[emplarz] 1

Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej
Urząd Spraw Wewnętrznych
w Białymstoku

Wydział Spraw Wewnętrznych Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Hajnówce przedkłada informację w sprawie osiedlenia i aktywizacji ludności cygańskiej osiadłej na terenie tut[ejszego] powiatu.

Na terenie powiatu hajnowskiego zamieszkuje na pobyt stały 8 rodzin według stanu na dzień 28.02. br. W tym 6 rodzin, które osiedliły się od początku akcji osiedleńczej, tj. 3 rodziny zamieszkały w Hajnówce, 1 rodzina w Narwi, 1 rodzina w Zbuczu i 1 rodzina we wsi Mochnate oraz 1 rodzina przyjechała w roku 1967 z terenu woj. lubelskiego i 1 rodzina przyjechała w dn. 8 II [19]68 r. z woj. olsztyńskiego.

Rodzina T. K. składająca się z 14 osób przybyła z Zamościa woj. Lublin w dniu 30.06. 1967 r. i osiedliła się we wsi Planta, GRN Narewka, gdzie kupili dom mieszkalny i otrzymali gospodarstwo rolne z Państwowego Funduszu Ziemi 5 ha.

Rodzina W. K. w ilości 5 osób przybyła z woj. olsztyńskiego dn. 8 II [19]68 r. Wydział tut[ejszy] po uzgodnieniu z z[astępcą] Przewodniczącego wyraził zgodę na osiedlenie się we wsi Trześcianka, gdzie objęli gospodarstwo 7 ha, dom mieszkalny i budynki gospodarcze z mienia opuszczonego.

^y Opuuszczono nieczytelne ostatnie zdanie.

Z. G. zamieszkała w Hajnówce wyszła za mąż za W. A., robotnika miejscowego, zatrudnionego w Hajnowskich Zakładach Przemysłu Drzewnego w Hajnówce. Sama nie pracuje. Dzieci troje przebywa w Domu Dziecka, skierowanych na podstawie wyroku sądu, a jedno dziecko najmniejsze, w wieku 3 lat, jest przy matce.

D. G. zamieszkała w Hajnówce nigdzie nie pracuje, utrzymuje się z wróżb. W roku 1967 była karana przez tut[ejsze] Kolegium karą grzywny 1000 zł z zamianą na 40 dni aresztu za zakłócenie spokoju publicznego, będąc w stanie nietrzeźwym. Karę grzywny zapłaciła.

K. J. zam. we wsi Mochnate wrócił z więzienia na gospodarstwo, a syn R. K. obecnie przebywa w więzieniu za udział w bójce.

Jeżeli chodzi o W. A. zamieszkałego we wsi Zbucz, to wybudował dom mieszkalny murowany i w dalszym ciągu prowadzi gospodarstwo.

T. K. urodz[ony] w 1920 r., zamieszkały we wsi Planta, w dniu 9 XI [19]67 r. został ukarany przez tut[ejsze] Kolegium karą grzywny 2500 zł, a Kolegium II instancji w dniu 9 I [19]68 r. zmniejszyło karę do 1000 zł za niezgłoszenie do organów ewidencji i kontroli ludności przebywającego w jego domu na zamieszkanu S. Ł., także Cygana. Kara dotychczas nie została wykonana.

T. J. s. Kazimierza urodz[ony] w 1946 r., zam. we wsi Planta, w dniu 20 XI [19]67 r. został ukarany przez tut[ejsze] Kolegium grzywną 1500 zł z zamianą na 50 dni aresztu za niespełnienie obowiązku meldunkowego. Obecnie odbywa zastępczą karę aresztu w więzieniu.

Od chwili osiedlenia się rodzin cygańskich nie notowano podjęcia wędrownego trybu życia przez którąś z osiedlonych rodzin.

Kierownik Wydziału
Spraw Wewnętrznych
Michał Odziejewicz
[podpis nieczytelny]

Źródło: APB, Prezydium WRN, 601, k. 55–56.

ARTYKUŁY RECENZYJNE, RECENZJE I ZAPISKI

Parę słów dyskusji i uzupełnień do spisu duchowieństwa katolickiego w Wielkim Księstwie Litewskim XIV–XVI wieku

Na marginesie książki Vytautasa Ališauskasa, Tomasa Jaszczolta, Liudasa Jovaišy, Mindaugasa Paknysa, *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a.*, Vilnius 2009 (= *Bažnyčios Istorijos Studios*, t. II), s. 458.

W samym końcu roku ukazał się drukiem słownik litewskiego duchowieństwa katolickiego XIV–XVI wieku, którego autorami są trzej historycy litewscy i jeden polski. Autorzy opracowali 2546 + 17 (numery z literą A) biogramów duchownych posługujących w diecezjach: wileńskiej, żmudzkiej, łuckiej i kijowskiej, będących od XIV w. w składzie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Słownik ten jest ułożony w porządku alfabetycznym, a podstawą kolejności jest imię duchownego oraz data pierwszego wystąpienia w źródłach. Szczegóły dotyczące omawianych osób wyrażone są według następującego porządku: a) nazwisko, patronimik, bądź miejsce pochodzenia, b) informacje o studiach; c) informacje o święceniach; d) informacje o stanowiskach kościelnych w Wielkim Księstwie Litewskim (WKL); e) informacje o stanowiskach kościelnych poza WKL; f) informacje o służbie świeckiej; g) służba notarialna; h) zamiłowania literackie, biblioteka; i) varia; k) problemy i kontrowersje związane z identyfikacją osoby. Jak widać, jest to kwestionariusz ambitny, lecz w wielu wypadkach niemożliwy do całkowitego wypełnienia tak ze względu na brak informacji źródłowych, jak też z uwagi na to, iż np. nie każdy z omawianych duchownych posiadał prebendy poza Wielkim Księstwem Litewskim, był zatrudniony w służbie notarialnej, bądź w innych świeckich zajęciach. Mamy zatem noty biograficzne różnej objętości i treści. Merytoryczną zawartość opracowania poprzedza spis treści (s. 5), krótkie wprowadzenie (s. 7–9), wykaz skrótów (s. 10), wykaz archiwów i bibliotek (s. 11), wykaz źródeł i literatury (s. 11–17), porządek zagadnień składających się na hasło osobowe (s. 18). Tu trzeba zwrócić uwagę, że w wykazie skrótów nie wprowadzono rozwiązania stosowanego później w tekście skrótu „Vš” oznaczającego Warszawę (zob. np. nr 1364, czy 1431). Znajdujemy w tym opracowaniu szereg osób, o których zachowały się zaledwie fragmentaryczne wiadomości źródłowe, zatem niejednokrotnie mogło dochodzić do rozdzielenia jednej osoby na kilka o tym samym imieniu, lecz tego się nie uniknie.

Z całą pewnością jest to pożyteczne dzieło, lecz nie wyczerpuje ono, jak to zwykle bywa w wypadku dzieł o szeroko zakrojonej kwerendzie źródłowej, wszystkich informacji o duchownych Wielkiego Księstwa Litewskiego w omawianym okresie. Zaczniemy zatem od eliminacji hasła nr 1608 (s. 287) kniazia Michała Doniuszewicza Świrskiego, który nie był duchownym, a nazwanie go księdzem w dokumencie z 1460 r. wynikało z niezbyt fortunnego tłumaczenia z łaciny na język

dzielił się z bratem swym Janem¹⁴. Plany kniazia Łukasza prawdopodobnie były jeszcze aktualne 27 II 1569 r., kiedy to wojewoda wileński Mikołaj Juriewicz Radziwiłł, mając wzgląd na wierność i życzliwość ku ojczyźnie na sejmie unijnym w Lublinie, przekazał kniaziewi Świrskiemu dwór Świro z folwarkami i wstępem do jezior świrskich i rzek oraz prawem podawania kościoła, plebanii i dwóch altarii świrskich¹⁵. Mowa jest tam, że jedną z altarii trzymała niejaka Anna Zajsznikowa wraz z synem, zaś drugą posiadał Piotr Domanowski (zob. nr 2019) – pozwala to nam wydłużyć czas posiadania przez tego duchownego owej prebendy do co najmniej 27 II 1569 r.

Pod nr 1119 znajdujemy hasło plebana w Szydłowicach, Krystyna, poświadczony jedynie 9 VIII 1544 r. Tenże duchowny jednak funkcjonował na tej plebanii już około 1506 r., bowiem zeznawał w procesie o unieważnienie małżeństwa Jana Janowica Zabrzezińskiego z Itamiłą, wdową po Feliksie Krupskim, zawartego z jego udziałem potajemnie¹⁶. Także i w sprawie obsady parafii w Ołyce w diecezji łuckiej w początku XVI w. znajdujemy informacje, bowiem zachował się dokument datowany w Wilnie 18 V 1515 r. braci Jana Mikołajewicza – plebana ołyckiego i Piotra Mikołajewicza – dworzanina królewskiego, którzy sprzedali za 300 kop groszy litewskich dwór koło Świeżna wojewodzie trockiemu Jerzemu Grzegorzewicowi Ościkowi¹⁷.

Gdy chodzi o obsadę altarii w kościele świrskim, to na uwagę zasługuje poświadczony jako świadek dokumentu kniazia Wojciecha Juchnowica Świrskiego z 17 VIII 1540 r. Mikołaj Wojciechowicz Ozieryński, altarysta świrski¹⁸. W dniu 6 VI 1544 r. natomiast była rozpatrywana przed biskupem wileńskim Pawłem Holczańskim sprawa sporna o prawo patronatu nad jedną z altarii świrskich pomiędzy kasztelanową wileńską Barbarą Radziwiłłową, występującą wraz z synem Mikołajem Juriewiczem, a kniazem Wojciechem Juchnowiczem Świrskim. Kasztelanowa wileńska prezentowała na tę prebendę „księdza Kopowskiego, kleryka minorum ordinum diecezji gnieźnieńskiej, zaś kniaz Wojciech preferował księdza Lenartowicza (nie jest on zapewne identyczny z plebanem w Lidzie, poświadczonym w 1595 r. – nr 1947). Sprawa obsady tej altarii była apelowana do Rzymu, zaś tam zlecono rozpatrzyć ją prymasowi, który wydelegował księdza Macieja Dobratyckiego (nr 1747). Wyrok, jaki zapadł w tej sprawie, był korzystny dla Barbary Radziwiłłowej i jej protegowanego¹⁹. Należałoby zatem nie wymienionego z imienia minorytę Kopowskiego uwzględnić w omawianym opracowaniu. Żaden z tych duchownych nie był identyczny ze znanym z Metryki Litewskiej (ML ks. spraw sądowych 237) pod datą

¹⁴ Biblioteka Uniwersytetu w Wilnie, F 57 – B 55 – 38, fasc. 3, nr 1.

¹⁵ Tamże, fasc. 22, nr 11.

¹⁶ Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiarum selecta, t. 3, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1918, pars I, nr 303; J. Tęgowski, *Ślub tajemny Jana Janowica Zabrzezińskiego. Garść uwag o powiązaniach rodzinnych elity możnowładczej na Litwie w XV i początkach XVI wieku*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne”, t. 2, 2002, s. 246–257.

¹⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Dokumenty pergaminowe, nr 7466.

¹⁸ AGAD, Archiwum Tyzenhauzów, C – 18, s. 47–50.

¹⁹ Biblioteka Uniwersytetu w Wilnie, F 55 – B 57 – 38, fasc. 22, nr 10.

1551 r. Janem [z] Lipna, który oskarżył Lwa Iwanowicza Roskiego o zagarnięcie dóbr przynależnych do swej altarii. Jak sam zeznał był on bezpośrednim następcą księdza Stanisława Drozdowskiego (nr 2218), a więc musiał nastać 15 XI 1540 r. Tego księdza Jana nie ma również w spisie duchowieństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Trzeba też wspomnieć o duchownych, świadkach testamentu księżnej Heleny (Oleny) Pietkowej Świrskiej z 26 IX 1502 r., a mianowicie Marcinie kleryku w Świrankach, Wacławie (Morawskim) wikariuszu w Wornianach (nr 2495 – wymieniony tylko pod r. 1539), Stanisławie kapelanie u Wojciecha Kuczuka i Stanisławie ze Świran, notariuszu²⁰. Może ten ostatni jest identyczny z plebanem w Świrankach (nr 2262) poświadczonych jedynie w 1535 r.

W sprawie notariusza Baltazara Krasowskiego (nr 313), możemy dopełnić informacją o jego udziale w transumpcie dokumentu Zygmunta Starego z 26 VIII 1516 r. aprobującego kupno różnych posiadłości przez Grzegorza Ościka, który to transumpt został dokonany pod imieniem biskupa wileńskiego Waleriana 3 VI 1557 r. Prócz niego w tym dokumencie biskupim poświadczony został Wawrzyniec Wolski (nr 1165) *ecclesiae cathedralis Livoniensis, thesaurario nostro, necnon Jacobo Szkolatowo, Bartholomeo Gumowski notariis publicis testibus circa praemissa*²¹. Tych dwóch ostatnich nie spotykamy w innych dokumentach z obszaru Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Na ostatek tych dopełnień jeszcze parę słów o plebanie w Wiłkomierzu, księdzu Franciszku Rospeckim (nr 2046), który w hasle tego słownika znany jest ze źródeł w latach 1560–1584. Duchowny ten jest powołany na egzekutora testamentu altarysty wiłkomirskiego Grzegorza Pawłowicza z 12 I 1592 r.²²

Kończąc te swoje uwagi i uzupełnienia chcę jednak mocno podkreślić, że ogólna ocena wartości i przydatności omawianego opracowania w warsztacie historyka Polski i Litwy, a szczególnie historyka Kościoła, wypada zdecydowanie pozytywne, choć zapewne i inni czytelnicy i użytkownicy tego dzieła wnoszą kolejne uzupełnienia i korekty. Tak bywa z dziełami o charakterze słownikowym i encyklopedycznym. Polecam zatem tę książkę jako dzieło wartościowe i wielce przydatne w pracy historyka.

Jan Tęgowski
Uniwersytet w Białymstoku

²⁰ Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk, F 1 – 34.

²¹ AGAD, Archiwum Przeździeckich, A – 1, s. 23.

²² Centralne Archiwum Litewskie w Wilnie, F 1671, op. 4, nr 487.

W drodze do wszechstronnej i obiektywnej syntezy historycznej

Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija, Vilnius: Lietuvos Gyventojų Genocido ir Rezistencijos Tyrimo Centras, 2005; 2007, 712 p. (720 p.)

Litwa 1940–1990: historia okupowanej Litwy, Litewskie Centrum Badań nad Ludobójstwem i ruchem Oporu, Wilno 2005, s. 712 (wyd. I); 2007, s. 720 (wyd. II)

Litwa utraciła niepodległość latem 1940 roku – została inkorporowana jako republika związkowa w skład ZSRR, a jej mieszkańcy stali się obywatelami mocarstwa stalinowskiego. Rozpoczął się nowy okres w historii Litwy, który trwał prawie pół wieku, z przerwą od końca czerwca 1941 r. do lipca 1944 r., kiedy cały kraj był pod okupacją hitlerowską. Powrót Armii Czerwonej obecnie często nazywa się reokupacją, lecz takie określenie uważam za niestosowne, ponieważ niby sugeruje, że Litwa w latach 1941–1944 była niepodległym państwem, co absolutnie nie odpowiada prawdzie historycznej. Lepiej pasuje tu zamiast „reokupacji” termin „resowietyzacja”.

Przecież od 1944 roku władza stalinowska kontynuowała na Litwie rewolucję socjalistyczną, zapoczątkowaną latem 1940 r. Trzeba zaznaczyć na marginesie, iż na współczesnej Litwie termin „rewolucja”, a tym bardziej socjalistyczna w zastosowaniu do historii ojczyznej XX wieku znajduje się jakby na nieoficjalnym indeksie. Bardzo złożona rzeczywistość czasów radzieckich w niezliczonych publikacjach prasowych wielu dziennikarzy, działaczy politycznych i historyków-amatorów charakteryzuje jednym krańcowo upraszczanym, ale wszechogarniającym pojęciem – okupacja. Zawodowi historycy mają przykre doświadczenie, kiedy w swoich pracach dotyczących dziejów dwudziestowiecznej Litwy próbowali wyrwać się z zakłętego kręgu uproszczeń i „parafialnego” podejścia do spraw ogólniejszych, tym bardziej globalnych.

Nawet autorzy podręczników historii najnowszej dla szkół średnich spotykają się z zarzutami, że przyczyny i początek II wojny światowej tłumaczą nie według „teorii” szubrawca, udającego historyka, Wiktora Rezuna (Suworowa). Nawiasem mówiąc, książki W. Suworowa najwięcej są wydawane na Litwie i ... w Rosji, a na Zachodzie nie cieszą się powodzeniem. Jakkolwiek jest, tylko monografia wybitnego badacza historii najnowszej Litwy, uczonego amerykańskiego Alfreda Ericha Senna, rozpatrująca kwestie aneksji Litwy przez Związek Radziecki, ma w tytule książki wyraz rewolucja¹. Historyk polski mieszkający w Stanach Zjednoczonych jeszcze bardziej rozszerzył pojęcie „rewolucji”, co prawda w odniesieniu do Polski: „W latach 1939–1947 (i później) Polska doświadczyła kilku okupacji i rewolucji narzuconych z zewnątrz. Rewolucja hitlerowska (1939–1945) prawie zupełnie eks-terminowała Żydów i przetrzebiła polskich chrześcijan, szczególnie elity. Rewolucja komunistyczna (1939–1941 i 1944–1956) – to okres dalszego prześladowania różno-

rodnych kategorii tzw. wrogów ludu...”². Również wspólna monografia historyków: litewskiego i estońskiego, wydana po angielsku w 1983 r., a po litewsku – poprawiona i uzupełniona – w 1992 r., poświęcona dziejom trzech krajów bałtyckich nazywa okres radziecki „latami zależności”³. Nazywanie całego okresu historii Litwy „okupacją” było jeszcze zrozumiałe na początku lat 90., lecz w Anno Domini 2007 czy 2009 jest już anachronizmem wykorzystanym koniunkturalnie do walki politycznej przez litewskich tzw. konserwatystów, zwolenników V. Landsbergisa.

Naturalnie, iż słowo „okupowanej” w tytule pracy historycznej nie może ani w najmniejszym stopniu ujemnie zaważyć na ocenie merytorycznej jej treści. Zna ni historycy litewscy wykorzystali wyniki swoich, i nie tylko, badań (częściowo już publikowanych w niskonakładowych wydawnictwach naukowych) w archiwach Litwy, które po 1990 roku wszystkie stały się dostępne nie tylko pracownikom naukowym, ale również zwykłym obywatelom. Stało się to, co było w czasach radzieckich niewyobrażalne – na podstawie ściśle tajnych dokumentów radzieckiej bezpieki (NKWD, MGB, MWD) oraz Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Litwy dokonano dokładnego obliczenia liczebności więźniów politycznych i deportowanych. Pracę tę jeszcze w pierwszej połowie lat 90. wykonał jeden z najbardziej wyróżniających się historyków litewskich młodszego pokolenia A. Anušauskas.

Sprawa jest bardzo doniosła i kontrowersyjna ze względu na to, że liczba ofiar represji stalinowskich na Litwie radzieckiej nigdy nawet częściowo nie była wymieniana, natomiast na uchodźstwie w Stanach Zjednoczonych wykonano sporo obliczeń opartych tylko na pojedynczych świadectwach i abstrakcyjnych rozważaniach, niektóre z nich już na pierwszy rzut oka wyglądały na wyolbrzymione. Oczywiście, że autorzy takich obliczeń nie mieli i nie mogli mieć pojęcia o rzeczywistej liczbie ofiar, która była pogrzebana w niedostępnych nawet historykom radzieckim papierach zamkniętych archiwów. Według obliczeń A. Anušauskasa w czerwcu 1941 r. deportowano około 17,6 tys. mieszkańców Litwy, a w latach 1946–1952 podczas kilku deportacji – 111,3 tysięcy, liczba zaś więźniów wywiezionych do GUŁAG’u w latach 1940–1952 wynosiła prawie 150 tysięcy.

Można byłoby uważać, iż kontrowersje w sprawie liczby ofiar represji zostały ostatecznie zamknięte, ale to „utopia edukacyjna”. Takim oto terminem profesor Andrzej Paczkowski w swym referacie na XVIII Powszechnym Zjeździe Historyków Polskich w Olsztynie trafnie określił przekonanie, że im więcej jest monografii, artykułów naukowych, dobrych podręczników, tym bardziej możemy zmieniać poglądy społeczeństwa na różne kwestie historii albo tylko wpływać na te poglądy. Namacalny przykład znajdujemy nie w jakimś artykule publicystycznym, ale w aktualnie wydawanej w Wilnie encyklopedii litewskiej. W jednym z jej woluminów poświęconym całkowicie geografii, ekonomice, kulturze i dziejom Litwy znajdujemy informację, że według obliczeń litewskich działaczy społecznych na uchodźstwie „P. Zundy (1964) i K. Pakštasa (1968) (nawiasem mówiąc, litewski naukowiec geograf i działacz chrześcijańskiej demokracji K. Pakštas zmarł w 1960 r.) w latach 1940–1941 z Litwy deportowano ~ 65 tys. ludzi”, a w latach powojennych – 260 tys.

² M. J. Chodakiewicz, *Po Zagładzie*, Warszawa 2008, s. 25.

³ R. J. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai. 1940–1980*, Vilnius 1992.

¹ A. E. Senn, *Lithuania 1940. Revolution from above*, Amsterdam – New York, 2007.

albo 350 tys. czy nawet 480 tys. Co prawda, wspomniane są też liczby 17,6 tys. oraz 111,3 tys., ale z uwagami „według innych danych”⁴, jakby mowa szła o dalekiej przeszłości, o której już nie pozostało wiarygodnych źródeł. Chociaż historia okupowanej Litwy została wydana w 2005 r., obliczenia zaś A. Anušauskasa są znane już od 1996 r., ale autor artykułu w encyklopedii o przemianach ludności Litwy nie wiadomo dlaczego zlekceważył je. To jest dziwne, ponieważ książka wzbudziła stosunkowo duże zainteresowanie wśród czytelników litewskich, miała wiele recenzji, jak fachowych, tak też amatorskich.

W 2007 r. ukazało się drugie wydanie, w którym dokonano paruset przeważnie drobnych poprawek. Znacznie został poprawiony rozdział o działaniach wojennych na Litwie w czerwcu 1941 r. między Wehrmachtem a Armią Czerwoną. W rozdziale „Terror polityczny i niszczenie jeńców wojennych” części III „Okupacja nazistowska” zostały uściśnione liczby i niektóre fakty na podstawie badań w archiwach niemieckich. Wśród czternastu współautorów książki są historycy mający w swoim dorobku jedną lub więcej solidnych monografii, w których są rozpatrywane różne kwestie historii Litwy okresu 1940–1990: wspomniany już A. Anušauskas, A. Bubnys, A. Brandišauskas, J. Starkauskas, V. Tininis, L. Truska. Wszyscy autorzy prowadzili badania w archiwach Litwy, niektórzy w archiwach Rosji oraz Republiki Federalnej Niemiec, wykorzystali zbiory dokumentów i monografii wydane w wielu państwach Europy, Stanach Zjednoczonych, jak również w Izraelu (w ostatnim przypadku dotyczące zagłady Żydów litewskich w latach okupacji nazistowskiej).

Należy podkreślić, iż rozdział „Holocaust na Litwie. Ludobójstwo rasistowskie” jest bardzo obiektywny, nie znajdujemy w nim ani cienia pokutującego jeszcze w części społeczeństwa litewskiego mniemania, powtarzanego niekiedy – chociaż rzadko – w prasie, iż z początku mordować Żydów zaczęli wyłącznie Niemcy, którzy potem włączyli do tego haniebnego przestępstwa różne szumowiny spośród Litwinów. Większość Żydów wymordowali Litwini, co prawda pod nadzorem nazistowskich służb bezpieczeństwa, ale robili to bez żadnego przymusu.

Ochotnikami, z rzadkimi wyjątkami, byli również oficerowie i szeregowcy tzw. batalionów policyjnych, chociaż tylko niektóre z tych formacji zostały używane do realizacji holocaustu nie tylko na Litwie, ale też na Białorusi. Jednak wykorzystanie batalionów do masowego mordowania Żydów lub do innych, nie związanych z ludobójstwem zadań, zależało nie od chęci dowódców litewskich, lecz od rozkazów zwierzchnictwa służby bezpieczeństwa nazistowskich władz okupacyjnych. Oczywiście, wspomniana okoliczność nie może ani trochę usprawiedliwiać zachowania zbrukanych krwią dziesiątków tysięcy niewinnych litewskich szeregowców i oficerów. Wśród ostatnich znajdował się również osławiony major A. Impulevičius, dowódca 12. batalionu, który jesienią 1941 r. „oczyszczał” od Żydów Białoruś. Nawiasem mówiąc, A. Impulevičius w końcu wojny uciekł do Niemiec, a potem w latach 1949–1970 mieszkał w Stanach Zjednoczonych, gdzie właśnie zmarł nie niepokojony przez władze amerykańskie. Według oceny autorów recenzowanej książki „holocaust Żydów był najstraszniejszą tragedią w całych dziejach Litwy”.

⁴ S. Vaitekūnas, *Gyventojai. Istorinė demografinė apžvalga* [w:] *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. XII: Lietuva, Vilnius 2007, s. 112.

Samorząd litewski przy niemieckich władzach okupacyjnych z tzw. radcami częściowo ułatwiał życie zwykłym obywatelom, troszczył się o zachowanie litewskich szkół średnich, a do marca 1943 r. – również wyższych uczelni. Jednak samorząd litewski, zgodnie z planami okupantów nazistowskich, przede wszystkim powinien był pomagać w administrowaniu krajem oraz wyzyskiwaniu jego materialnych i ludzkich zasobów dla potrzeb maszyny wojennej Trzeciej Rzeszy.

Jednak nie zawsze działalność litewskich urzędów samorządowych, w zasadzie kolaboracyjnych, odpowiadała życzeniom i nawet rozkazom mocodawców niemieckich. Dotyczyło to przede wszystkim przymusowych wywozek na roboty do Rzeszy, a dokładniej prób utworzenia legionu litewskiego SS. Całkowite niepowodzenie tej akcji w lutym i marcu 1943 r. wywołało ograniczone według swego zakresu, ale surowe represje. Do obozu koncentracyjnego w Stutthofie wysłano 48 przedstawicieli inteligencji litewskiej, wśród których było nawet trzech radców generalnych. Struktury samorządowe pozostały nietknięte do samego końca okupacji nazistowskiej, ponieważ Litwa była potrzebna Niemcom przede wszystkim jako stosunkowo spokojny kraj tranzytowy dla wojsk walczących na Froncie Wschodnim i również dostarczający artykuły żywnościowe dla potrzeb tychże wojsk.

Dlatego władze okupacyjne dążyły do całkowitego zniszczenia litewskich niekomunistycznych organizacji podziemnych, których działalność możemy zakwalifikować jako antynazistowski ruch oporu, lecz tylko pasywny: „Przywódcy antynazistowskiego ruchu oporu Litwinów zrozumieli, iż nieliczny naród litewski ze względu na okrutny reżim okupacyjny nie może długo i otwarcie przeciwstawiać się zbrojnie okupantom nazistowskim. Akcje partyzanckie w czasie wojny nieuchronnie wywołałyby masowe represje i prowadziłyby do wyniszczenia narodu w nierównej walce”⁵. Takie oto rozumowanie tylko częściowo odpowiada ówczesnej rzeczywistości. Litwa, inkorporowana do Związku Radzieckiego w 1940 r., nie miała nawet namiastki rządu emigracyjnego, a Moskwa wszystkie niekomunistyczne siły polityczne, które w mniejszym lub większym stopniu poparły działanie partyzantów litewskich przeciwko uciekającej z Litwy latem 1941 r. Armii Czerwonej (tzw. powstanie czerwone) i witały wojska niemieckie jako wyzwolicieli uważała za zdrajców ojczyzny. Ewentualna litewska niekomunistyczna czy raczej antykomunistyczna partyzantka w żadnym przypadku nie mogła być uznana przez Moskwę za stronę walczącą. Przeciwnie byłoby to równoznaczne z kwestionowaniem przynależności Litwy do ZSRR. Tylko pojedyncze osoby z własnego wyboru mogły nawiązać współpracę z agentami wywiadu radzieckiego na terytorium Litwy i w taki sposób zasłużyć na łaskawość stalinowskiej sprawiedliwości.

Co się tyczy racji, że walka zbrojna z okupantami nazistowskimi groziła wyniszczeniem Litwinów, często wykorzystywanej w ówczesnej prasie podziemnej, to ona jest oczywista, ale w związku z późniejszymi wydarzeniami ma swoją słabą stronę. Jak wiadomo na Litwie w latach 1944–1953 silna i liczna partyzantka antykomunistyczna prowadziła walki z wielokrotnie przeważającymi siłami wojsk NKWD (później tzw. wojskami wewnętrznymi) i Armii Czerwonej zanim została całkowicie zmiażdżona. Nie tylko w walkach, ale i za pomocą szerokich represji w stosunku do

⁵ *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius 2007, s. 247.

społeczeństwa litewskiego, przede wszystkim aresztowań oraz masowych deportacji na Syberię całych rodzin. Litewski komunistyczny historyk pochodzenia żydowskiego P. Freidheimas nawiązując do sprawy odmiennego zachowania litewskiego ruchu oporu w czasach okupacji nazistowskiej i w latach 1944–1953, trafnie, chociaż nieco przewrotnie, postawił pytanie: Co się stało z narodem litewskim w drugiej połowie 1944 roku? Czy naród stał się większym, a życie Litwina straciło nagle wszelką wartość? W końcu Armia Czerwona zwyciężyła, okazała się potężniejsza od Wehrmachtu⁶.

Naturalnie, iż w recenzowanej książce nie znajdujemy podobnego ujęcia litewskiego ruchu oporu, lecz zgodnie z prawdą w rozdziale „Antynazistowski ruch oporu” są rozpatrywane wszystkie trzy wrogie sobie jego nurty: już omawiany bierny litewski, polskie podziemne na Litwie i partyzantka radziecka. Lapidarnie naświetlana jest działalność Armii Krajowej i jej stosunki (ściślej mówiąc walka) z samorządem litewskim. Wrogość w ówczesnych warunkach była nieunikniona, tylko na szczęście pojedyncze ekscesy nie przerosły w czystki etniczne, tym bardziej w ludobójstwo, jak walka prowadzona przez ukraińską UPA na Wołyniu i Małopolsce Wschodniej (Galicji).

W części III „Okupacja nazistowska” został zamieszczony niewielki rozdział o wysiłkach dyplomatów litewskich w państwach Zachodu (pozostałych tam po inkorporacji Litwy do ZSRR i nie mających już pełnego albo nawet żadnego oficjalnego uznania), którzy starali się stale przypominać władzom i opinii publicznej o krzywdzie, którą wyrządzono Litwinom, kiedy likwidowano ich niepodległość.

Należy wskazać przy tym na jeden, moim zdaniem, poważny mankament. Jak w pierwszym, tak i w drugim wydaniu brak nawet krótkiego rozdziału traktującego o działalności ewakuowanej w głąb Rosji administracji tzw. Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, również wielu litewskich komunistycznych lub po prostu lewicowych inteligentów; jak też utworzeniu przez ZSRR, przede wszystkim z pobudek propagandowych, z przebywających w Rosji mieszkańców Litwy – przeważnie Litwinów i Żydów – 16. Litewskiej Dywizji Strzeleckiej. A przecież tymczasowo przebywająca w Moskwie administracja Litwy radzieckiej, chociaż i niesamodzielna w swoich poczynaniach, miała nieporównywalnie większe znaczenie dla Litwy, szczególnie od lata 1944 r., niż garstka dyplomatów Litwy Niepodległej, o których działalności na Zachodzie większość Litwinów niczego nie wiedziała.

W 16. Litewskiej Dywizji Strzeleckiej walczyło również wiele tysięcy Litwinów i prawie wszyscy oficerowie litewscy, którzy zostali w przededniu wojny wezwani do Moskwy „na doskonalenie” i szczęśliwie uniknęli wysłania do łagrów na Syberię. W litewskiej historiografii radzieckiej znaczenie tej dywizji było wyolbrzymiane, ale tym bardziej współcześni historycy powinni obiektywnie ją ocenić. Natomiast w „Historii okupowanej Litwy” o 16. Dywizji wspomniano tylko w związku z działaniami wojennymi na terytorium Litwy w latach 1944–1945.

W części IV „Totalitarny reżim stalinowski” zebrano wyjątkowo dużo danych z wcześniej całkowicie lub prawie niedostępnych archiwów nie tylko w Wilnie, ale

⁶ P. Freidheimas, *Lietuva Antrajame pasauliniame kare 1939–1945. Naujas požūris į dramatišką istorijos tarpinį*, Vilnius 2008, s. 615.

też w Moskwie, po raz pierwszy w syntetycznej pracy zostały przedstawione wiarygodne liczby ofiar represji. Szeroko, czasem nawet drobiazgowo, została naświetlona walka litewskiej partyzantki antykomunistycznej oraz tłumienie ruchu oporu przez stalinowski aparat przemocy. Ze strony merytorycznej jest jakby bez zarzutów, ale nasuwa się pytanie: czy słuszną jest jednoznacznie pozytywną oceną zbrojnej walki partyzanckiej. We współczesnej Litwie w odróżnieniu od Polski, gdzie już dawno tli się spór wśród historyków, a jeszcze bardziej wśród działaczy politycznych i publicystów o sens Powstania Warszawskiego, odpowiednie wątpliwości dotyczące walk partyzanckich dotąd były uważane za obrazę narodu.

Chociaż niektórzy uczestnicy antynazistowskiego i antykomunistycznego ruchu oporu, jak więzień GUŁAG'u chrześcijański demokrat P. Šilas tak oto wspominał o swoich przemyśleniach w drugiej połowie 1944 roku: „Przez Litwę maszerowała Armia Czerwona składająca się z ponad miliona żołnierzy, uzbrojonych w automaty, armaty, katusze, czołgi i samoloty. Przecistawianie się takiej potędze z prawie gołymi rękami, moim zdaniem, było wprost szaleństwem”⁷. Wiedząc, iż nie udało się mu uniknąć aresztowania przez NKWD, P. Šilas zdecydował się iść do więzienia, a nie do lasu, przekonany o tym, że walka partyzancka „nie mająca nawet najmniejszej szansy na zwycięstwo nieodwrotnie musi wywołać okrutne represje wroga i demoralizację swoich”⁸.

O represjach już pisałem, ale z rąk partyzantów zginęło też wielu Litwinów niesłusznie uznanych za zdrajców lub donosicieli. Nie tylko domniemych przestępców, ale również ich rodzin, czasem nawet niemowląt. O tych ekscesach wspomniano mimochodem w „Historii okupowanej Litwy”, ale rzetelnego i dogłębnego zbadania ten bolesny i „niewygodny” temat doczekał się dopiero w wydanej w 2009 r. monografii historyka młodszego pokolenia M. Pociusa⁹. „Niewygodną” kwestię dotyczącą walk partyzanckich zasygnalizował również wybitny historyk Česlovas Laurinavičius: „Mechanicznie heroizować partyzantów oraz przyrównywać ich do bojowników ruchu oporu w krajach Zachodu jest sprawą problematyczną. Wszak na Zachodzie ruch oporu walczył przeciwko Niemcom hitlerowskim, partyzanci zaś litewscy formalnie walczyli przeciwko uczestnikowi koalicji antyhitlerowskiej – Związkowi Radzieckiemu”¹⁰.

Rozdziały V („Litwa w latach destalinizacji”) i VII („Kraj i społeczeństwo: między modernizacją a stagnacją”) traktują o epoce, kiedy władza komunistyczna już nie spotykała się z otwartym aktywnym oporem, mogła bez większych przeszkód realizować się w ekonomice, kulturze oraz innych sferach życia państwa i społeczeństwa. Reżim zelżał, w drugiej połowie lat 50. do Litwy za pozwoleniem władz centralnych ZSRR wróciła zdecydowana większość zesłańców i więźniów politycznych. Represje przeciwko dysydentom stały się umiarkowane, KGB już specjalnie nie szukał wymagowanych „wrogów ludu” (z tego terminu całkowicie przestano korzystać

⁷ P. Šilas, *Mano kryžiaus keliu odiseja*, Vilnius 1994, s. 114.

⁸ Ibidem, s. 115.

⁹ M. Pocius, *Kita mėnulio pusė. Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1956 metais*, Vilnius 2009.

¹⁰ Č. Laurinavičius, *Klausimai minint Lietuvos vardo tūkstantmetį*, „Metai” 2009, nr 7, s. 101.

od razu po śmierci Stalina). Miał więc rację znany sowietolog W. Szlapentoch, według którego postalinowski ZSRR był państwem z dość łagodnymi politycznymi represjami¹¹.

Fakty świadczące o takiej sytuacji są przedstawione w „Historii okupowanej Litwy”, chociaż nie zaakcentowano tego w uogólnieniach. Ale z drugiej strony, jeżeli w pierwszym wydaniu jeden z rozdziałów nosi tytuł „Wojsko okupacyjne na Litwie”, to w drugim już – „Wojsko radzieckie na Litwie”. Zmiana logiczna, ponieważ wojsko w tych dziesięcioleciach nie sprawowało żadnych funkcji represyjnych tak na Litwie, jak na przykład w obwodzie riazańskim. Jednak władza komunistyczna pozostała obca dla zdecydowanej większości Litwinów. Pamięć o utraczonej niepodległości, represjach, krępowanie działalności Kościoła katolickiego, tępa i natrętna propaganda antyreligijna oraz wiele innych aspektów życia w kraju „rozwiniętego socjalizmu” stały się przyczyną pojawienia się litewskiego ruchu dysydenckiego, później, już w latach przebudowy – „Sąjūdisu”.

Z drugiej strony Litwa od 1953 r. dokonała wielkiego skoku cywilizacyjnego, modernizacji w warunkach pozostawania w składzie ZSRR. Modernizacja miała nie tylko dodatnie, lecz także ujemne strony, chociaż w recenzowanej książce ostatnie często są wyolbrzymiane. Reasumując, można stwierdzić, iż „Historia okupowanej Litwy” jest z jednej strony kompendium informacji o dziejach Litwy tego okresu, a z drugiej – pracą analityczną. Naturalnie, iż potrzebuje ona doskonalenia, przemyślenia wielu akcentów i uogólnień, jak również ... pewnego zmniejszenia objętości (m.in. biorąc pod uwagę ewentualne tłumaczenie tego dzieła na inne języki).

Algis Kasperavicius
Uniwersytet Wileński

*
* *

O. Józef Makarczyk, *Dzieje OO. Franciszkanów w Świsłoczy – Zaniewicze oraz spis wiernych parafii Wielkie Ejsmonty, Grodno 2009, s. 451, ilustracje.*

O. Józef Makarczyk wykonał bardzo pożyteczną pracę, której owocem jest recenzowany tom Wszystkie teksty autorskie zostały podane w językach polskim i białoruskim, a zestawienia źródłowe w języku polskim. Niedawno miałem okazję poznać dawny zaścianek Zaniewicze. To jeszcze jeden punkt na masie osiedleńczej Grodzieńszczyzny, który stopniowo zanika. W wyniku II wojny światowej i późniejszych represji wielu Polaków stąd wyjechało (często via Syberia), a wielki kołchoz sprawił, że zanikła autonomia wioski. Ojciec Józef ma oczywistą rację pisząc we wstępie, że wspomnienia „nie są zawsze zgodne z prawdą ze względu na zawodność ludzkiej pamięci”. I nie ulega też wątpliwości, że „przez działanie zakonników ludność okoliczna kształtowała swoje życie”. Chodzi zatem i o to, by na trwale określić

¹¹ V. Szlapentokh, *Two Levels of Public Opinion: The Soviet Case*, „The Public Opinion Quarterly” 1985, vol. 49, nr 4, s. 446.

skalę i rodzaje owych wpływów, bo wkrótce nie będzie komu w tamtych stronach wspominać dawnych lat.

Książka składa się z dwóch części i aneksu. W pierwszej autor omówił dzieje OO. Franciszkanów w Świsłoczy, który to dorobek dziedziczyła mała parafia Zaniewicze z kościółkiem na cmentarzu. W dalszej kolejności ojciec Józef podał, po krótkim wstępie historycznym, spisy parafian w Ejsmontach Wielkich z lat: 1836, 1843, 1861. Miejscowość ta także należała do obszarów objętych działalnością franciszkanów. Natomiast w formie aneksu autor dodał rozważania heraldyczne dotyczące drobnej (okolicznej) szlachty, grupy określonej mianem fenomenu społecznego, która przez okres zaborów zachowała swoją tożsamość narodową i religijną. J. Makarczyk, posiłkując się również herbarzami, zestawiał występujące w materiałach źródłowych nazwiska szlacheckie z ich herbami. Spośród nich wyróżnili się: Borzęccy h. Półkozic, Eysymontowie (Eysmontowie) h. Koral, Lisowscy h. Jeź, Nałęcz, Ślepowron, Narbut(t)owie h. Trąby i Zadora, Siemaszkowie h. Łąbędz.

Fundacja klasztoru franciszkańskiego w Świsłoczy nastąpiła w 1705 roku, opis kościoła znany z 1709 roku, ale świątynia została przebudowana w 1754 roku. Natomiast parafia powstała dopiero w 1793 roku i liczyła początkowo niespełna pół tysiąca wiernych. Łatwo się domyśleć, że w 1864 roku kościół i klasztor franciszkański w Świsłoczy padły ofiarą represji carskich. Dopiero po ukazie tolerancyjnym można było zacząć dzieło odbudowy, ale w wersji skromnej i z nieco zmienioną lokalizacją. Efektem finalnym stała się w 1917 roku – już podczas okupacji niemieckiej – wspomniana parafia w Zaniewiczach, korzystająca z kościoła – kaplicy cmentarnej. Starszą metrykę i nieco spokojniejsze dzieje miała parafia Wielkie Ejsmonty, która w 1931 roku liczyła ponad 2,6 tys. wiernych.

Podstawę źródłową stanowiły dla autora temu głównie księgi i spisy parafialne, ukazy rządowe i konsystorskie, schematyzmy diecezjalne (rubrycele). Wiele z nich zostało przedrukowanych w anosowanej publikacji, co pozwala czytelnikom wystąpić w roli badaczy i ułatwia znalezienie informacji o konkretnych osobach z omawianych terenów. O. J. Makarczyk rozbudował ponadto przypisy, podając w nich wiadomości zaczerpnięte i z opracowań. Szkoda tylko, że zabrakło bogatszej informacji o dziejach terenów z parafii Świsłocz, Zaniewicze i Wielkie Ejsmonty w okresie dwudziestolecia międzywojennego oraz choćby szkicu ujmującego lata II wojny światowej i władzy sowieckiej.

Adam Dobroński

Artur Markowski, *Między Wschodem a Zachodem. Rodzina i gospodarstwo domowe Żydów suwalskich w pierwszej połowie XIX wieku, Warszawa 2008, s. 250.*

Recenzowana książka dotyczy problemu bardzo słabo poznanego, a zarazem niezwykle interesującego. Historiografia polska cierpi wciąż na brak opracowań poświęconych problematyce funkcjonowania rodzin żydowskich w pierwszej połowie XIX wieku, a podejmowane dotąd próby opisu tego zagadnienia miały raczej charak-

ter przyczynkarski¹. Stan taki można częściowo tłumaczyć dużymi wymaganiami, jakie spełnić musi historyk chcący wejść na ten obszar badawczy, obejmującymi chociażby czytanie źródeł napisanych w jidysz i hebrajskim, znajomość żydowskiej kultury i przepisów prawnych. Na szczęście Artur Markowski, badacz znany już z wcześniejszych publikacji dotyczących wspomnianej tematyki, dysponuje wymaganą wiedzą i umiejętnościami, co nie zmienia jednak faktu, że podjęta przez niego próba uznać zależy za bardzo ambitną. Jak bowiem deklaruje we wstępie do swojej pracy, jest ona nie tylko „próbą usystematyzowanego przedstawiania miejskiej rodziny żydowskiej funkcjonującej w centrum jidiszlandu w I połowie XIX stulecia z perspektywy historyczno-demograficznej i socjologicznej” (s. 11), ale także mikrohistorią gminy suwalskiej. Wprawdzie Autor od razu podkreśla związane z realizacją tego zadania trudności, wynikające chociażby z braków źródłowych oraz specyfiki badanej grupy, ale równocześnie prezentuje szeroki kwestionariusz pytań badawczych, obiecuje prezentację nie tylko zagadnień statystyczno-demograficznych, ale także związanych z mentalnością suwalskich Żydów.

Praca podzielona została na sześć rozdziałów. Pierwszy z nich poświęcony został historii osadnictwa żydowskiego w Suwałkach. Autor podkreśla, że tamtejsza gmina powstała dopiero w wieku XIX, a pierwsza wzmianka o zamieszkanu Żydów w mieście dotyczy roku 1802 (s. 28). Szybko też oddolnie tworzone struktury kahału zastąpione zostały przez odgórnie narzucony dozór bożniczy, który przejął obowiązki dotychczasowego samorządu (s. 39). Następnie przedstawione zostały informacje na temat funkcjonowania dozoru, jego przychodów oraz wydatków, podlegających mu jednostek i instytucji. Na podstawie spisu podatkowego z 1811 roku Autor podjął także próbę zaprezentowania socjotopografii suwalskich Żydów. Zauważyć jednak należy, że z natury skąpe informacje, jakie zawierało źródło, pozwoliły jedynie na przedstawienie rozbicia badanej populacji ze względu na stawki podatku, a nie kategorie zawodowe. Co więcej, badana wówczas populacja liczyła zaledwie 224 osoby, mieszkujące przy pięciu ulicach.

Rozdział drugi zawiera informacje dotyczące rozwoju demograficznego Suwałk. W badanym okresie populacja miasta wzrosła z 1221 mieszkańców w roku 1808 do 10182 w 1855 (s. 87). Szybki przyrost dotyczył w szczególności stopniu ludności żydowskiej, która występując w mieście dopiero od roku 1802, już w roku 1811 stanowiła 29% jego mieszkańców, a w 1855 osiągnęła 63% populacji. Tak gwałtowny wzrost ludności wiązał się oczywiście przede wszystkim z procesami migracyjnymi.

W rozdziale trzecim Autor przedstawia podstawowe regulacje dotyczące funkcjonowania rodziny żydowskiej. Zawarte w nim informacje dotyczą zarówno norm wynikających z tradycji religijnej, jak i prób kodyfikacyjnych podejmowanych przez władze państwowe. O wartości tego rozdziału decyduje przede wszystkim bogate zestawienie istniejącej już literatury dotyczącej wspomnianych zagadnień.

Przejdźcie do właściwego tematu pracy, czyli analizy funkcjonowania rodzin Żydów suwalskich, następuje w rozdziale czwartym. Wykorzystując akta stanu cywilnego, Autor podejmuje przedstawienia ruchu naturalnego badanej społeczności. Po-

¹ B. Stępniewska-Holzer, *Badania nad rodzinami żydowskimi w białoruskich guberniach strefy osiedlenia w XIX wieku*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 60, 2000, s. 165–182.

równane dane zostały podzielone na trzy serie. Pierwsza obejmuje lata 1827–1834, a pozostałe to losowo dobrane lata 1842 oraz 1858. Rolę grupy porównawczej pełnią Żydzi zamieszkujący Wasilków, choć podkreślić od razu należy, że informacje ich dotyczące odnoszą się do nieco innego okresu, a mianowicie lat 1870–1911 oraz 1918–1934. Kolejną porównywaną grupą są chrześcijańscy mieszkańcy Poznania z pierwszej połowy XIX wieku. O ile dane na temat Wasilkowa pochodzą z wcześniejszych badań samego Autora², to informacje dotyczące Poznania zaczerpnięte zostały z pracy Krzysztofa Makowskiego³.

Zaprezentowane w tym rozdziale analizy, choć często bardzo interesujące, opatrzyć należy kilkoma zastrzeżeniami. Przede wszystkim, jak podkreśla zresztą sam Autor, badana społeczność nie jest w pełni odwzorowana w zachowanych źródłach. Zjawisko takie dotyczyć oczywiście może wszelkich dociekań historycznych, ale w omawianym przypadku jest ono szczególnie istotne. Chodzi tu o problem rozdzielenia między narzucanymi odgórnie wymogami administracyjnymi, dotyczącymi chociażby wieku zamążpójścia lub rozwodów, a tradycją religijną judaizmu. Sytuacja taka powodowała, że zdaniem Autora, około 35% małżeństw suwalskich Żydów miało charakter wyłącznie rytualny i nie znajdowało odzwierciedlenia w oficjalnej rejestracji (s. 121). Ogranicza to w poważnym stopniu wartość wniosków dotyczących zawieranych małżeństw oraz wyliczanych na ich podstawie wskaźników demograficznych. Co gorsza, o czym Autor już mniej wyraźnie wspomina, trudno podejrzewać, aby populacja osób zawierających związki oficjalne podobna była do tej, która ograniczała się do ślubów rytualnych. Należy podejrzewać, że w tej grupie znajdowało się więcej osób ubogich, bardziej religijnych, łamiących administracyjne przepisy (s. 127). W jak poważnym stopniu fakt ten wpływa na otrzymane wyniki, niestety trudno powiedzieć.

Kolejny problem wiąże się z wyborem populacji, z którymi porównywani są suwalscy Żydzi. Oczywiście sama decyzja o podjęciu takich działań jest całkowicie słuszna, ale otwartym pozostaje pytanie o zasadność dokonanego wyboru. Wasilkowscy Żydzi reprezentują lata znacznie późniejsze, niekoniecznie porównywalne z pierwszą połową XIX wieku. Z kolei poznańscy chrześcijanie reprezentują tę samą epokę, ale zamieszkują miasto znacznie większe, o innym charakterze, znajdujące się w innym państwie i regionie. Tymczasem Autor dysponował populacją lepiej nadającą się do wszelakich porównań. Chodzi oczywiście o suwalskich chrześcijan. Dane dotyczące ich ruchu naturalnego znajdują się w tych samych aktach stanu cywilnego, z których wybrani zostali Żydzi. Zanalizowanie danych pochodzących nawet z jednego tylko roku pozwoliłoby na dokonanie interesujących porównań obydwu populacji, zwrócenie uwagi na podobieństwa i różnice w ich funkcjonowaniu.

Ostatnia uwaga dotyczy kwestii statystycznych. Można odnieść wrażenie, że choć Autor sam podkreśla niebezpieczeństwo wyciągania wniosków w oparciu o niewielkie zbiory danych (s. 63), to czasami o tym zapomina. Chyba najjaskrawszym

² A. Markowski, *Małżeństwa żydowskie w sztetl w okresie międzywojennym, na przykładzie Wasilkowa*, (w:) *Małe miasta. Między tradycją a wyzwaniem przyszłości*, red. M. Zemło, Supraśl 2002, s. 165–187.

³ K. Makowski, *Rodzina poznańska w I połowie XIX wieku*, Poznań 1992.

przypadkiem tego zjawiska jest analiza sezonowości zgonów noworodków w latach 1827–1834. Zaprezentowany na stronie 150 wykres na pierwszy rzut oka nie budzi żadnych zastrzeżeń, ale uważniejsze przyjrzenie się jego wyglądowi oraz danym, w oparciu o które został sporządzony, każe podejrzewać, że opisuje on zaledwie 11 przypadków! Oznacza to, iż badanych zgonów było mniej, niż miesiący, na jakie zostały one rozbite. W takiej sytuacji trudno się dziwić, że chociażby od kwietnia do czerwca nie zanotowano śmierci żadnego noworodka. Następująca po tym wykresie analiza zawiera nawet interesująca hipotezę badawczą na temat braku występowania w badanej społeczności mamek (s. 151), ale trudno ją oprzeć na zaledwie 11 przypadkach.

W rozdziale piątym Autor podejmuje analizę wielkości gospodarstw domowych suwalskich Żydów. Wykorzystane w tym celu źródła to tzw. etaty bożnicze, które zawierają informacje na temat ilości rodzin oraz, wytworzone na potrzeby pomocy społecznej, spisy ubogich. Niestety, zachowane dokumenty nie pozwoliły Autorowi na nic więcej niż przedstawienie średniej wielkości poszczególnych kategorii gospodarstw domowych. Choć w rozdziale wspomniana została typologia Petera Lasletta (s. 159) nie została podjęta próba jej zastosowania w odniesieniu do badanej społeczności. Wprawdzie uzyskane średnie liczebności gospodarstw sugerują, że były to przede wszystkim gospodarstwa rodzinne proste, ale z pewnością nie zastępuje to dokładnej analizy zjawiska. Problemy, jakie rodzi może opieranie się wyłącznie na średnich arytmetycznych, widać wyraźnie w odniesieniu do zestawienia wielkości gospodarstw domowych ze względu na klasy majątkowe. Gospodarstwa należące do klasy IV liczą w roku 1850 przeciętnie po 6,8 członka, a już dwa lata później spadają do 4,9. Co jeszcze ciekawsze, w kolejnym roku średnia wielkość gospodarstw w tej klasie powraca do 6,8 (s. 179). Trudno zakładać, aby takie skoki były wyłącznie wynikiem procesów demograficznych zachodzących w poszczególnych rodzinach. Zapewne jest to wynik zmian w sposobie rejestracji gospodarstw. Niestety żadnej analizy tego zjawiska Autor nie przeprowadza, nie podaje nawet informacji na temat ilości badanych przypadków. Zarzut posługiwania się jedynie procentami i indeksami bez odniesienia się do rzeczywistych liczebności można zresztą odnieść do większości zaprezentowanych w recenzowanej książce zestawień statystycznych.

Rozdział szósty pracy poświęcony został interakcjom społecznym rodzin żydowskich. Niestety, także w tym przypadku możliwość dokładnej analizy zjawiska została poważnie ograniczona przez braki źródłowe. Widać to chociażby wyraźnie w odniesieniu do rozważań na temat znaczenia tradycji rodzinnej w nadawaniu imion. Korzystając z danych znajdujących się w aktach stanu cywilnego Autor zbudował zestawienie prezentujące prawidłowości związane nadawaniem imion. Wynika z niego, że ponad 20% chłopców otrzymywało imiona po swoich dziadkach. Jest to procent całkiem wysoki, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę, że zgodnie z tradycją żydowską imię można było odziedziczyć jedynie po zmarłym krewnym (s. 193). Autor wyprowadza z tego faktu wniosek o znaczeniu patriarchy w rodzinach suwalskich Żydów, na co wskazywać ma też duża dowolność nadawania imion kobiecych i ich niezwiązanie z tradycją rodzinną (s. 193). Ta ostatnia obserwacja jest jednak całkowicie nieuzasadniona i wynika z charakteru istniejących źródeł. W sytuacji, gdy akta stanu cywilnego nie podają danych na temat imion babć

nowonarodzonych dzieci, trudno się dziwić, że nie widać tu żadnych prawidłowości! Podobnie wygląda zjawisko dziedziczenia imion po świadkach, kiedy rolę tę pełnili mężczyźni.

Zaprezentowane powyżej uwagi wskazują wyraźnie na podstawowy problem wiążący się z recenzowaną pracą. Jest nim ubóstwo źródeł, którego nie mogą zastąpić liczne odniesienia do literatury przedmiotu. Co gorsza, przywoływane publikacje w niewielkim stopniu dotyczą populacji funkcjonujących w podobnych warunkach, w tym samym okresie. Jakkolwiek ciekawie nie brzmiałaby deklaracja Autora na temat mikrohistorii gminy suwalskiej, nie da się jej dokonać bez bogatej podstawy źródłowej, za którą nie może służyć wyłącznie garść spisów i losowo dobranych akt stanu cywilnego. Dokumenty te nie stanowią też wystarczającej podstawy do badań nad mentalnością. Sytuację jeszcze bardziej pogarsza migracyjny charakter analizowanej społeczności, który podważa zasadność stosowania wielu współczynników demograficznych. Wszystko to powoduje, że znaczna część niewątpliwego trudu Autora wydaje się iść na marne. Wykorzystanie bogatszej podstawy źródłowej, wybór innej społeczności lub też decyzja o pełnym wykorzystaniu akt stanu cywilnego, dałyby znacznie ciekawsze wyniki i pozwoliłyby zapewne na przejście od stawiania ostrożnych hipotez do wygłaszania twierdzeń.

Kilka uwag należy poświęcić podjętej przez Autora próbie wykorzystania koncepcji powstałych na gruncie socjologii. Parokrotnie w pracy pojawiają się odniesienia do terminologii i typologii opracowanych przez socjologów, przywoływane są publikacje z zakresu socjologii rodziny i zmiany społecznej. Problem polega jednak na tym, że bardzo często wprowadzone w ten sposób pojęcia niczemu właściwie nie służą. Krótki passus poświęcony koncepcji habitusu u Pierra Bourdieu (s. 155) albo wzmianka na temat ekologii społecznej (s. 78) skutkować mogą jedynie skonfundowaniem czytelnika niezaznajomionego z tymi terminami, ale z pewnością nie odgrywają istotnej roli w prezentowanych rozważaniach. Jeszcze gorzej prezentuje się kwestia odniesienia do pracy Ferdinanda Tönniesa. Kilka razy użyte pojęcia „wspólnota” i „zrzeszenie”⁴ mogą być z pewnością bardzo pomocne i stanowić klucz do interpretacji wielu zjawisk, ale wymagają one jasnego sprecyzowania. W recenzowanej pracy ich wykorzystanie prowadzi jedynie do niezbyt jasnych stwierdzeń w stylu: „Tradycja wspólnoty kładła długi cień na zrzeszeniu wśród suwalskich Żydów” (s. 42).

Z zaprezentowanych w pracy koncepcji socjologicznych jedynie pojęcie kapitału społecznego zdaje się odgrywać istotną rolę⁵. Jest to problem z pewnością bardzo istotny, który cieszy się zresztą co raz większym zainteresowaniem historyków. Autor parokrotnie odnosi się do tego zagadnienia, interpretuje za jego pomocą procesy zachodzące w badanej społeczności. Niestety, wykorzystanie tego poję-

⁴ Warto podkreślić, iż w polskiej socjologii pojęcie *Gesellschaft* tłumaczy się raczej jako „stowarzyszenie” – patrz: F. Tönnies, *Wspólnota i stowarzyszenie. Rozprawa o komunizmie i socjalizmie jako empirycznych formach kultury*, przeł. M. Łukasiewicz, wstęp J. Szacki, Warszawa 1987.

⁵ W przeciwieństwie do pozostałych pojęć, Autor decyduje się nawet na przedstawienie za Piotrem Sztompką jego definicji: „więzi zaufania, lojalności i solidarności, znajdujące wyraz w samoorganizowaniu się i samorządności, głównie w ramach dobrowolnych stowarzyszeń” – P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002, s. 224.

cia wiąże się z trudnościami, których chyba nie jest świadom. Kapitał społeczny jest obecnie pojęciem niezwykle wśród socjologów modnym, ale też bardzo różnie definiowanym. Autor nie zauważa, że nawet u Piotra Sztompki, termin ten ma w rzeczywistości dwie definicje⁶. Przede wszystkim, wbrew temu co można wyczytać w pracy (s. 182), większość socjologów nie zgodziłoby się z twierdzeniem, że funkcjonowanie wielkich, złożonych gospodarstw domowych stanowi dowód istnienia kapitału społecznego, a ich niewystępowanie (co ma miejsce wśród suwalskich Żydów) jest dowodem na jego słabość. Przyjęcie takiego twierdzenia oznaczałoby, że chociażby państwa arabskie charakteryzują się wysokim poziomem kapitału społecznego, którego brak byłoby w z kolei w społeczeństwie amerykańskim. Zjawisko nepotyzmu świadczy z pewnością o istnieniu silnych więzi rodzinnych, ale może być zabójcze dla funkcjonowania większej wspólnoty.

Wydaje się, że wszelkie próby Autora zmierzające do wykazania braku istnienia kapitału społecznego wśród suwalskich Żydów rozbijają się o problem odpowiednich wskaźników. Z pewnością nie jest nim wielkość gospodarstw domowych. Podobnie nie może tej roli pełnić fakt istnienia narzuconego przez państwo dozoru bożniczego (s. 39). Jego powstanie nie oznacza przecież, że nie funkcjonowały nieformalne grupy samopomocowe czy religijne, że brakowało wzajemnego zaufania wśród członków społeczności. Wspomniany donos przeciwko władzom dozoru (s. 42) mógł być dziełem niewielkiej grupy malkontentów. Parokrotnie opisywane w pracy petycje suwalskich Żydów wskazywałyby przecież na gotowość grupy do podejmowania wspólnych działań. Rozstrzygające twierdzenia na temat poziomu kapitału społecznego możliwe byłyby dopiero w wyniku wykorzystania innych wskaźników, takich jak chociażby oprocentowanie kredytów zawieranych wewnątrz grupy⁷. Otwartym pozostaje oczywiście pytanie, czy istnieją źródła pozwalające na przeprowadzenie takich analiz, ale bez nich wszelkie uwagi na temat kapitału społecznego mogą opierać się na kole wnioskowania „suwalscy Żydzi nie mieli kapitału społecznego, bo byli niezorganizowani, a byli niezorganizowani, bo nie mieli kapitału społecznego”.

Zgłoszone tu krytyczne uwagi nie oznaczają oczywiście, że pracy nie można uznać za wartościową. Stanowi ona z pewnością śmiałą próbę przedstawienia tematyki trudnej i wymagającej specyficznego warsztatu badawczego. Należy też podkreślić, że historiografia polska cierpi wciąż na poważne braki jeśli chodzi o publikacje poświęcone rodzinie żydowskiej i wspomniana praca choć częściowo je uzupełnia. Wiele z postawionych w niej hipotez jest interesujących i wartych dalszego badania, ale działania takie będą możliwe dopiero w przypadku szerszego i pełniejszego wykorzystania źródeł.

Radostaw Poniat
Białystok

Wasył Haniewicz, *Tragedia syberyjskiego Białegostoku*, Pelplin 2008, s. 229.

Ukazało się polskie wydanie książki Wasyla Haniewicza – co ma ona wspólnego z pograniczem polsko-białorusko-litewskim? Stąd właśnie, z wiosek na Grodzieńszczyźnie, w 1897 roku wyjechała grupa osadników, by spełnić swe marzenia o dużym własnym gospodarstwie. Załadowali cały dobytek, łącznie z inwentarzem żywym, do wagonów towarowych, a od Tomska płynęli kilkadziesiąt wiorst statkiem. Na miejsce osiedlenia wybrali tajgę na lewym brzegu rzeki Ob. Start okazał się trudniejszy, niż to sobie wyobrażano. Wiosną 1914 roku osiedliło się w pobliżu jeszcze kilka nowych rodzin spod Białej Podlaskiej i wówczas nowe osiedle przyjęło nazwę Białystok. Może dlatego, że wówczas było to największe miasto w guberni grodzieńskiej, dynamicznie rozwijające się. W 1902 roku z pomocą mieszkających w pobliżu Łotyszów i Litwinów zaczęto budować kościół, pierwszy zaś ksiądz przyjechał „z Polski”. On to rozpoczął nauczać dzieci.

Osadnicy względnie spokojnie przeżyli wojnę światową, nie widzieli potrzeby powrotu w strony rodzinne i po odzyskaniu niepodległości przez Rzeczypospolitą. Może mieli za mało wiadomości ze stron rodzinnych, pewnie też nie docenili niebezpieczeństwa, jaki niesła drastyczna zmiana ustroju. Władze sowieckie stopniowo wprowadzały terror, w 1927 roku zamknęły kościół białostocki (od 1938 r. służył jako magazyn zboża, po II wojnie światowej urządzono w nim klub; ponowne poświęcenie miało miejsce w 1998 r.), w szkole zaś zakazano nauki języka polskiego. W 1935 roku rozpoczęły się w syberyjskim Białymstoku masowe aresztowania za „antysowiecką i antykołchozową agitację”. Kolejna fala aresztowań rozpoczęła się w sierpniu 1937 roku i było to uderzenie w lokalną inteligencję, natomiast w styczniu i lutym 1938 roku NKWD zabrało niemal wszystkich mężczyzn pozostałych jeszcze we wsi. Łącznie 85 mieszkańców zostało rozstrzelanych, wielu trafiło do łagrów. Oficjalnie białostoczanie oskarżono o należenie do kontrrewolucyjnej szpiegowsko-dywersyjnej, powstańczej organizacji, którą rzekomo kierował Polski Komitet Syberyjski.

Autor, wywodzący się z tamtego Białegostoku, wzbogacił swą książkę licznymi faktami z życia przesiedleńców, zadbał o aneksy, dodał zdjęcia. Byli to oficjalnie sybiracy z wyboru, ale w okresie sowieckich stali się zakładnikami NKWD. Rozpatrując dzieje pogranicza polsko-białorusko-litewskiego trzeba pamiętać i o nich. Do dziś żyją daleko na wschodzie potomkowie chłopów, którzy uwierzyli w raj w tajdze.

Adam Dobroński

Gennadij Matwiejew, *Piłsudskij*, Wyd. Mołodaja Gwardija, Moskwa 2008, s. 474.

W najstarszej rosyjskiej serii wydawniczej – seria „Życie znakomitych ludzi” istnieje, z kilkunastoletnią przerwą po rewolucji październikowej, od roku 1890 – ukazała się jako pozycja nr 1331 biografia Józefa Piłsudskiego. Jej autorem jest

⁶ Ibidem, s. 368.

⁷ J. L. van Zanden, *The road to the Industrial Revolution: hypotheses and conjectures about the medieval origins of the 'European Miracle'*, „Journal of Global History”, t. 3, 2008, nr 3, s. 337–359.

znany w Polsce historyk rosyjski prof. Giennadij Matwiejew – kierownik obchodzącej właśnie swoje 70-lecie Katedry Historii Południowych i Zachodnich Słowian Moskiewskiego Uniwersytetu Państwowego im. Łomonosowa, a także członek polsko-rosyjskiej komisji do spraw trudnych (dodać należy, że wcześniej był współprzewodniczącym polsko-rosyjskiej komisji archiwalnej badającej losy jeńców w wojnie polsko-bolszewickiej). Można zauważyć, że długo trzeba było czekać na rosyjską biografię Piłsudskiego, choć już w 1990 r. w Moskwie ukazało się tłumaczenie popularnej biografii Marszałka autorstwa polskich historyków: Darii i Tomasza Nałęczów.

Matwiejew już we wstępie zauważa, że napisanie biografii Piłsudskiego, to jednocześnie opowiadanie o losie narodu polskiego w końcu XIX i jednej trzeciej XX wieku. Autor pisze o bohaterze swojej książki z sympatią i podziwem, podkreślając, że nigdy sprawy osobiste i troski dnia powszedniego nie przesłoniły mu głównych celów: najpierw walki o niepodległość Polski, a później umacnianie tej niepodległości („I chociaż nierzadko mówił o durnej Polsce, rugał Polskę i Polaków, służył on tylko Polsce” – 451). Podkreśla też ogromne poczucie odpowiedzialności i moralne dylematy, które przeżywał zwłaszcza w dniach zamachu majowego (zdaniem żony Marszałka – Aleksandry – postarzał się wówczas o 10 lat).

Pisząc o Piłsudskim z podziwem, niekiedy Autor wbija jednak szpilę, jak przy okazji przypomnienia wezwania Naczelnika Państwa do ludności z 18 sierpnia 1920 r., żeby nie dać ujść z polskiej ziemi ani jednemu pozostawemu w okrażeńiu czerwonoarmiście, które określa „humanitarnym” – właśnie w cudzysłowie. Wydaje się, że stylistyka wojenna została tu zrozumiana zbyt dosłownie. Szkoda jednak, że kiedy G. Matwiejew wzmiankuje o losie jeńców wojennych w 1920 r. nie poświęca temu zagadnieniu – często bardzo kontrowersyjnie przedstawianemu w publicystyce rosyjskiej – choćby kilku zdań, a jedynie odsyła w przypisie do swojego artykułu na ten temat.

Czytelnik rosyjski dzięki recenzowanej biografii otrzymuje solidną wiedzę o istotnym wycinku historii Polski i to przekazaną wręcz w literacki sposób. Jednocześnie dowiaduje się wielu ciekawostek np. jaka była wielkość środków przekazanych przez Japonię w latach 1904–1905 na działalność PPS i to według prawie aktualnej wartości dolara (13 mln USD – kurs z 1998 r.). Autor niekiedy zwraca uwagę na drobiazgi, do których w Polsce nie przykładano większej wagi, a zainteresują czytelnika ze strefy rosyjskojęzycznej, jak fakt, że dwie kobiety związane przejściowo z Piłsudskim (Leonarda Lewandowska i Eugenia Lewicka) pochodziły z Ukrainy.

G. Matwiejew obala mit, powtarzany przez niektórych historyków polskich, o ogłoszeniu żałoby w Moskwie po śmierci Piłsudskiego. Faktycznie, poza specjalnym komunikatem TASS, na drugiej stronie dziennika „Izwestija”, ukazał się obszerny artykuł Karola Radka (oczywiście za aprobatą Stalina), w którym bardzo wysoko oceniał Marszałka jako twórcę polskich granic, organizatora niepodległego państwa polskiego, gorącego polskiego patriotę.

Jan Jerzy Milewski

Marta Mlenko, *Z dziejów Wojskowej Komendy Uzupełnień w Białymstoku. Lata 1920–2008*, Wyd. Komenda Chorągwi Białostockiej ZHP, Łódź – Białystok 2009, s. 54.

W serii wydawniczej „Harcerskim tropem” ukazała się broszura poświęcona dziejom Wojskowej Komendy Uzupełnień w Białymstoku oraz placówek będących jej poprzednikami, czyli kolejno: Powiatowej Komendy Uzupełnień Białystok, Komendy Rejonu Uzupełnień Białystok, Rejonowej Komendy Uzupełnień Białystok, Miejskiego Sztabu Wojskowego Białystok oraz Wojskowej Komendy Uzupełnień Białystok. Publikacja bez wątpienia potrzebna, gdyż systematyzuje wiedzę na ten stosunkowo mało znany temat.

Bazę źródłową wydawnictwa stanowią dokumenty ze zbiorów Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie-Rembertowie, dzienniki ustaw i resortowe dzienniki urzędowe oraz literatura przedmiotu.

Zasadniczy tekst poprzedzony został krzepiącym słowem wstępnym komendanta Chorągwi Białostockiej ZHP hm. Andrzeja Bajkowskiego, w którym podkreślił współpracę białostockich harcerzy z wojskiem, zarówno w przeszłości jak i obecnie.

Publikacja składa się z trzech rozdziałów. W pierwszym i drugim Autorka zasygnalizowana problematykę poborowej służby wojskowej w Polsce po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. oraz po II wojnie światowej. W trzecim, będącym główną częścią wydawnictwa, zostały natomiast omówione najważniejsze wydarzenia związane z dziejami administracji wojskowej w Białymstoku na przestrzeni lat 1920–2008.

Broszura zawiera ponadto wykaz komendantów białostockich jednostek administracji wojskowej z lat 1920–2008, rys historyczny pałacyku Nowika (będącego siedzibą poszczególnych placówek od czasów przedwojennych), wykaz kadry i pracowników WKU w Białymstoku (stan na grudzień 2008 r.) oraz bibliografię. Ikografię stanowi 35 zdjęć, z których aż jedenaście obrazuje bieżącą współpracę wojska z harcerstwem oraz trzy mapy schematyczne przedstawiające teren powiatów: monieckiego, sokólskiego i białostockiego z podziałem na gminy.

Niestety lektura publikacji skłania do przekonania, iż pięcioosobowy *Zespół redakcyjny* pozostawił Autorkę samą na samą – trudną bądź co bądź – materią, jaką są dzieje terenowych jednostek administracji wojskowej. Wspomniany stan rzeczy zaowocował szeregiem błędów oraz nieścisłości, na które z racji obowiązku ciężącego na recenzencie chciałbym zwrócić uwagę.

Charakterystyczne jest niezdecydowanie Autorki zauważalne nawet w odniesieniu do kwestii podstawowych, jak terminologia oraz personalia. Funkcjonująca w Białymstoku od 1938 r. wojskowa jednostka administracyjna konsekwentnie przedstawiana jest jako „Komenda Rejonów Uzupełnień” (s. 5, 23, 47), zaledwie jeden raz jako „Komenda Rejonu Uzupełnień” (s. 24). W rzeczywistości właściwa nazwa to: Komenda Rejonu Uzupełnień¹. Ostatni komendant PKU/KRU Białystok występuje raz jako „Szafranowski” (s. 24, 34 oraz IV strona okładki), innym razem jako „Szafrankowski” (s. 23, 47). Wyjaśniam zatem, że według dostępnych

¹ R. Rybka, K. Stepan, *Rocznik oficerski 1939. Stan na dzień 23 marca 1939*, Kraków 2006, s. XI.

Roczników oficerskich właściwa pisownia nazwiska komendanta to: Szafranowski². Na usprawiedliwienie Autorki można stwierdzić, że właściwa pisownia wspomnianego terminu oraz nazwiska stanowi nie lada problem nawet dla zawodowych historyków wojskowości³.

Lektura przywołanych *Roczników* pozwoliłaby Autorce ustalić ponadto obsadę personalną pozostałych (oprócz komendantów) etatów oficerskich PKU/KRU Białystok w wybranych latach. W 1923 r. byli to: kpt. Kazimierz Bolesław Połtawski i por. Marian Krawczyk, w 1924 r.: kpt. Waldemar Herloff i por. Stanisław Hrycek, w 1928 r.: por. Piotr Dybaczewski i por. Lucjan Szczepan Olszewski, w 1932 r.: kpt. Marcei Midor i por. Piotr Dybaczewski oraz w 1939 r.: kpt. Tadeusz Kazimierz Kosiński i kpt. Eugeniusz Władysław Roth⁴. O ciężarze gatunkowym wspomnianych źródeł świadczy fakt, że aż siedem z dziewięciu wymienionych osób nie występuje w recenzowanym wydawnictwie.

Publikacja zawiera ponadto szereg drobnych, choć zauważalnych, uchybień. Imiona powołanego na początku 1920 r. na stanowisko zastępcy komendanta (dowódcy) PKU Białystok mjr. Lewkowskiego (s. 16) to: Olbracht Kazimierz⁵. Skróty stopnia pułkownik i podpułkownik, to nie „pułk” i „ppułk” (s. 18), a odpowiednio: płk i ppłk. W wykazie komendantów placówek (s. 47–48) zabrakło dat, chociażby rocznych, które w przypadku prezentacji obsady personalnej stanowisk kierowniczych są czymś naturalnym. Jednak co gorsze, zabrakło również jednego z komendantów PKU Białystok – ppłk. Pawła Wierzbickiego, pełniącego wspomnianą funkcję w 1924 r.⁶

Pewien niedosyt budzi poza tym brak fotografii personalnych oficerów WP sprzed 1939 r., szczególnie w odniesieniu do organizatorów obrony Białegostoku we wrześniu 1939 r. – ppłk. Zygmunta Szafranowskiego i kpt. Tadeusza Kosińskiego, które bez trudu można odnaleźć chociażby w popularnych *Jednodniówkach* wydawanych przez poszczególne jednostki.

Za kuriozalny uznać natomiast należy akapit odnoszący się do epizodu związanego z obroną Białegostoku w kampanii wrześniowej 1939 r. Autorka pisze m.in.: „Bój o miasto rozgorzał 15 września. Brało w nim także udział około tysiąca żołnierzy batalionu marszowego 42. pułku piechoty dowodzonego przez por. Ignacego

² *Rocznik Oficerski 1923*, Warszawa 1923, s. 334, 404; *Rocznik Oficerski 1924*, Warszawa 1924, s. 294, 347; *Rocznik Oficerski 1928*, Warszawa 1928, s. 26, 168; *Rocznik Oficerski 1932*, Warszawa 1932, s. 21, 555; R. Rybka, K. Stepan, op. cit., s. 11, 844.

³ Zob.: M. Gajewski, *Zbiór odznaczeń ostatniego komendanta PKU/KRU Białystok ppłk. Zygmunta Szafranowskiego*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska”, nr 22, Białystok 2009 (s. 195: „Komenda Rejonów Uzupelnień”); Idem, *Białostocki garnizon wojskowy 1919–1939*, [w:] *Białostocki Garnizon Wojskowy 1919–1939. Katalog zbiorów Muzeum Wojska w Białymstoku*, opr. M. Kościukiewicz, M. Gajewski, M. Kosiński, Białystok 2009 (s. 15, 20: „Szafrankowski”).

⁴ *Rocznik Oficerski 1923*, Warszawa 1923, s. 1460; *Rocznik Oficerski 1924*, Warszawa 1924, s. 1328; *Rocznik Oficerski 1928*, Warszawa 1928, s. 829, 831; *Rocznik Oficerski 1932*, Warszawa 1932, s. 510; R. Rybka, K. Stepan, op. cit., s. 844.

⁵ *Rocznik Oficerski 1923*, Warszawa 1923, s. 1583; *Rocznik Oficerski 1924*, Warszawa 1924, s. 1412; *Rocznik Oficerski 1928*, Warszawa 1928, s. 893; *Rocznik Oficerski Rezerw 1934*, Warszawa 1934, s. 324, 891.

⁶ *Rocznik Oficerski 1924*, Warszawa 1924, s. 1328.

Stachowiaka. Zwycięska bitwa opóźniła zajęcie miasta o jeden dzień. Pozwoliło to polskiemu oddziałom wyrwać się z okrążenia pod Zambrowem, by potem stoczyć ostatni bój września pod Kockiem. W walkach o Białystok zginęło ok. 300 polskich żołnierzy” (s. 25).

Tytułem sprostowania wypada zatem poinformować Autorkę, że bitwa o Białystok (a w zasadzie bój), faktycznie była zwycięska, jednak dla strony niemieckiej i wcale nie opóźniła zajęcia miasta o jeden dzień, gdyż walki zaczęły się około godz. 8.00 i zakończyły po południu tego samego dnia, a więc 15 września. Z kolei okrążona na południe od Zambrowa, w rejonie Lętownica-Andrzejewo, 18 Dywizja Piechoty skapitulowała już 13 września, tak więc obrona Białegostoku nie miała żadnego wpływu na jej losy, podobnie jak na odwrót brygad kawalerii: Podlaskiej i Suwalskiej. Ponadto w walkach o Białystok nie zginęło „ok. 300 polskich żołnierzy” a około kilkudziesięciu. Liczba żołnierzy WP pochowanych we wrześniu 1939 r. na białostockich cmentarzach nie jest następstwem bezpośrednich walk o miasto, gdyż w ogromnej większości są to zmarli z ran w szpitalu polowym nr 303 oraz zabici podczas nalotów na węzeł kolejowy.

Zamiast powołać się na publikację historyka Autorka wykorzystała bałamutny tekst dziennikarza „Naszego Dziennika”. A można było przecież skorzystać z tekstów prof. Adama Dobrońskiego lub nawet z cytowanej książki płk. Zygmunta Koszyty⁷.

Jednak nie tylko publikacje mogą być źródłem cennych informacji. Od 1977 r., początkowo w ramach Filii Uniwersytetu Warszawskiego w Białymstoku a później Uniwersytetu w Białymstoku, powstają prace magisterskie z zakresu historii, z których wiele poświęconych jest dziejom regionu, w tym także militarnym. Dziwi zatem fakt, że Autorka nie wykorzystwała maszynopisu pracy napisanej na FUW w Białymstoku pod kierunkiem ówczesnego doc. dr. Mieczysława Wrzoska stanowiącej zarys dziejów RKU Białystok w latach 1944–1945⁸. Wypada przy tym dodać, że informacje o ówczesnych pracach magisterskich nie są objęte jakkolwiek klauzulą tajności i są powszechnie dostępne⁹.

W świetle wymienionych błędów i nieścisłości zastanawiają podziękowania od komendanta WKU w Białymstoku dla ówczesnego dyrektora Muzeum Wojska w Białymstoku dr. hab. Krzysztofa Filipowa za pomoc udzieloną przy powstaniu wspomnianej publikacji wyrażone w formie pamiątkowego dyplomu. Praktycznie wszystkich przytoczonych uchybień można było uniknąć dzięki literaturze przedmiotu dostępnej w bibliotece Ośrodka Badań Historii Wojskowej działającego przy białostockim muzeum. W zbiorach Muzeum Wojska znajduje się ponadto zdjęcie ostatniego komendanta KRU Białystok ppłk. Zygmunta Szafranowskiego (nr. inw. MWB/D/3876), którego zabrakło w recenzowanej publikacji¹⁰. Można

⁷ A. Dobroński, *Czy Białystok bronił się we wrześniu 1939 roku?*, „Niepodległości i Pamięć”, 1999, nr 2, s. 95–104; Idem, *Białystok historia miasta*, Białystok 2001, s. 162–163 i 177; Z. Koszyta, *Wrzesień 1939 roku na Białostocczyźnie*, Warszawa 1976, s. 214–222.

⁸ B. Białokoz, *Dzieje oraz rola Rejonowej Komendy Uzupelnień Białystok w latach 1944–1945*, mps, Białystok 1977.

⁹ *Album magistrów Instytutu Historii (1977–1994)*, Białystok 1995.

¹⁰ *Białostocki Garnizon Wojskowy...*, s. 20.

w ten sposób odnieść nieodparte wrażenie, że podziękowania były jak najbardziej szczerze, jednak pomoc udzielona przez muzeum wcale już taka nie była.

Wspomniane uchybienia w zasadzie można by potraktować z przymrużeniem oka (Autorka nie jest wszakże historykiem z krwi i kości), gdyby nie sposób w jaki przedstawiła polskie podziemie niepodległościowe. Opisując działalność RKG Białystok w latach 1944–1945 stwierdziła m.in.: „Rozległy teren, jaki obejmowała Rejonowa Komenda Uzupelnień w Białymstoku oraz okres aktywnej działalności band wymagały sprawnych środków transportu” (s. 26) oraz „Komisje poborowe działające w terenie najczęściej należało przewozić w asyście uzbrojonej eskorty. Zdarzały się wypadki napadu band na członków komisji i niszczenie przez nie z trudem zdobytej dokumentacji. Celem napadów byli także zmobilizowani żołnierze” (s. 26–27). Przy tym w odniesieniu do użytego określenia „bandy” Autorka z rozbrajającą wręcz szczerością (celem usprawiedliwienia?), wyjaśniła w przypisie: „Takie określenie tu i dalej w tekście na podstawie Kroniki WKU” (s. 26).

Żołnierze polskiego podziemia niepodległościowego walczący podczas wojny z sowieckim i niemieckim zniewoleniem nazywani byli przez okupantów „bandytami”. Działo się tak również po 1944 r., pod rządami rodzimych władz komunistycznych. Przez dziesięciolecia propaganda kreowała w świadomości społecznej obraz polskiego podziemia niepodległościowego jako „bandytów”, co jak widać na wskazanym przykładzie, częściowo przyniosło zamierzony skutek. Przykre jest jednak, a tym samym równie zadziwiające, że dwadzieścia lat po odzyskaniu pełnej suwerenności, pracownik instytucji wojskowej w odniesieniu do żołnierzy polskiego podziemia niepodległościowego nadal używa terminu zaczerpniętego wprost z repertuaru totalitarnej propagandy.

Według przywołanej *Kroniki WKU* owymi „bandytami” byli więc również dwaj oficerowie ZWZ-AK-AKO-WiN: mjr Jan Tabortowski „Bruzda” oraz ppor. Stanisław Marchewka „Ryba”. Obaj uczestniczyli w brawurowej akcji uwolnienia z rąk bezpieki Franciszki Ramotowskiej „Iskry” zatrzymanej w styczniu 1945 r. przez NKWD. Poddana wyjątkowo brutalnemu śledztwu łączniczka w czasie kolejnego przesłuchania wyskoczyła przez okno z budynku WUBP w Białymstoku usiłując popełnić samobójstwo. W następstwie odniesionych podczas upadku ciężkich obrażeń kręgosłupa umieszczono ją w szpitalu pod strażą, skąd została odbita wieczorem 20 kwietnia 1945 r.¹¹ Obaj wymienieni „bandyci” byli ponadto kawalerami Orderu Wojennego *Virtuti Militari* V klasy, natomiast Franciszka Ramotowska za działalność konspiracyjną była odznaczona m.in. Krzyżem Walecznych i awansowana do stopnia podporucznika czasu wojny. Miejscem wspomnianej akcji był szpital garnizonowy w Białymstoku przy ul. Lipowej 35 – obecna siedziba WKU w Białymstoku. Warto o tym nie tylko wiedzieć, ale również pamiętać.

Piotr Łapiński

¹¹ K. Krajewski, T. Łabuszewski, *Białostocki Okręg AK-AKO VII 1944 – VIII 1945*, Warszawa 1997, s. 399; S. Poleszak, *Jeden z wyklętych. Major Jan Tabortowski „Bruzda”*, Warszawa 1998, s. 155–159; Ibidem, *Podziemie antykomunistyczne w tomżyńskim i grajewskim (1944–1957)*, Warszawa 2004, s. 100–101.

***Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań*, red. M. Zwolski, Warszawa – Białystok 2008, s. 164.**

Ostatnie kilkanaście lat zaowocowało wieloma pracami na temat deportacji i ruchów migracyjnych Polaków w czasie i po zakończeniu II wojny światowej. Nowe możliwości badawcze stworzyło przede wszystkim stopniowe uchylanie (bo ciągle jeszcze nie otwarcie) drzwi archiwów w krajach dawnego ZSRS. Niewątpliwie dzisiejszy stan wiedzy jest nieporównanie większy niż dwadzieścia lat temu, jednak ciągle jeszcze istnieje wiele znaków zapytania, nieudomówień i nieściśłości. Recenzowany tom materiałów pokonferencyjnych¹ stanowi próbę podsumowania dotychczasowego stanu badań oraz sformułowania katalogu dalszych pytań. To starannie zredagowane wydawnictwo składa się z 14 artykułów poprzedzonych wstępem, zaopatrzone jest również w indeks osobowy i wykaz skrótów.

Książkę otwiera tekst Jerzego Autuchiewicza pt. *Stan i perspektywy badań nad deportacjami Polaków w głąb ZSRS oraz związane z nimi problemy terminologiczne*. Autor syntetycznie przedstawia dorobek polskiej historiografii dotyczący czterech wielkich deportacji z lat 1940–1941. Dostrzegając zalety i mankamenty publikacji emigracyjnych stwierdza, że zasadniczy przełom w badaniach nastąpił w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku, wraz z udostępnieniem dla badaczy materiałów sowieckich. Interującym wątkiem omawianego tekstu, są rozważania na temat rozwiązań terminologicznych stosowanych przez badaczy problematyki deportacyjnej. Autuchiewicz rozpatruje semantyczne niuanse pojęć takich jak: deportacja, zsyłka, wysyłka, Syberia czy Sybir. Przekonuje czytelnika, że terminy te – choć powszechnie uważane za synonimy – wcale nimi nie są. Słusznym wydaje się też postulat aby w badaniach nad deportacjami w większym niż dotychczas stopniu korzystać z dorobku i warsztatu naukowego innych dyscyplin: socjologii, psychologii czy antropologii kulturowej. Zdaniem autora umożliwi to rozciągnięcie badań na słabo rozpoznane dotychczas obszary wiedzy (choćaby problem kolaboracji wśród deportowanych czy zagadnienia szeroko pojętej obyczajowości).

Przeglądu danych statystycznych pochodzących z dokumentacji NKWD dotyczących skali sowieckich represji wobec obywateli polskich dokonał Aleksander Gurjanow (*Sowieckie represje polityczne na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941*). Uczony ten od wielu lat publikuje na łamach polskich wydawnictwach naukowych². To jego badaniom zawdzięczamy określenie rzeczywistej, choć ciągle szacunkowej, liczby deportowanych obywateli polskich w głąb ZSRS. W niniejszym tekście Gurjanow potwierdza swoje dotychczasowe ustalenia, szacując liczbę deportowanych na ok. 320 tys. Przedstawia również dane na temat liczby polskich jeńców wojennych (45 tys. według stanu z 31 grudnia 1939 r.), którzy trafi-

¹ Konferencja o tym samym tytule została zorganizowana przez Oddział Instytutu Pamięci Narodowej w Białymstoku 6 września 2007 r.

² Zob. m.in.: A. Gurjanow, *Cztery deportacje 1940–1941*, „Karta” 1994, nr 12; idem, *Deportowani z Kresów Wschodnich na Syberię (1940–1941)*, [w:] *Syberia w historii i kulturze narodu polskiego*, red. A. Kuczyński, Wrocław 1998; idem, *Sowieckie represje wobec Polaków i obywateli polskich w latach 1936–1956 w świetle danych sowieckich*, [w:] *Europa nieprovincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz, Warszawa – Londyn 1999.

li do sowieckiej niewoli po 17 września 1939 r. oraz ofiar masowych aresztowań (108–112 tys. osób) na terenach II Rzeczypospolitej zajętych przez ZSRS. Wynika z tego, że w latach 1939–1941 różne rodzaje sowieckich represji dotknęły od 462 do 490 tys. obywateli polskich. Według Gurjanowa z tej liczby życie straciło ponad 58 tys. osób. Co najmniej 33 tys. rozstrzelano (w tym ofiary zbrodni katyńskiej), ponad 25 tys. zmarło w obozach i na zesłaniu.

Jan Jerzy Milewski w artykule pt. *Deportacje z Białostockiego w latach okupacji sowieckiej (1939–1941)* podjął próbę oszacowania liczby deportowanych z przedwojennego województwa białostockiego. W swoich badaniach korzystał m.in. z materiałów znajdujących się w zasobie Archiwum Narodowego Republiki Białoruskiej oraz Państwowego Archiwum Organizacji Społecznych Obwodu Grodzieńskiego. Dokumentacja ta pozwoliła Autorowi na ustalenie szacunkowej liczby obywateli polskich deportowanych z byłego województwa białostockiego na ponad 50 tys. osób. Konstatacja ta jest szczególnie istotna, ponieważ rewiduje dotychczasowe ustalenia, według których straty osobowe w obwodzie białostockim (oprócz deportowanych również aresztowani i zabici) wynosić miały ok. 40 tys. osób³. O wiele większe trudności nastręcza oszacowanie wielkości strat wśród samych deportowanych z Białostockiego. Zdaniem Milewskiego zaliczyć do nich należy również osoby, które straciły życie później, w wyniku chorób będących następstwem pobytu na zesłaniu oraz tych deportowanych, którzy po amnestii walczyli i zginęli w armii Andersa i Berlinga. Autor słusznie upatruje szansę na rozwikłanie tego problemu w badaniach regionalnych. Udane próby tego rodzaju podjęli już m.in. Zbigniew Romaniuk dla Brańska i Rudki, Zenon Skrzypkowski dla Drohiczyzna czy Tadeusz Gajdzis dla Sokółki. Dopiero szczegółowa analiza na poziomie poszczególnych miast, powiatów, gmin a nawet wsi może doprowadzić do ustalenia ogólnej liczby strat wśród deportowanych w całym województwie.

Za szczególnie interesujący uznać należy artykuł Marcina Zwolskiego pt. *Deportacje internowanych Polaków w głąb ZSRS w latach 1944–1945*. Problematyka deportacji za tzw. „drugiego Sowietą” jest stosunkowo mało znana i w dalszym ciągu wymaga – co przyznaje sam Autor – wielu gruntownych studiów. Na początku Zwolski podejmuje próbę uporządkowania niejasności terminologicznych występujących na obszarze podejmowanej przez niego problematyki. Wynikają one z faktu, iż wielu autorów mianem internowanych określa również ofiary aresztowań i deportacji. Zdaniem Autora, za internowanych można uznać tylko te osoby, które zostały zatrzymane i wywiezione w ramach tzw. oczyszczania tyłów frontu przez Armię Czerwoną. Zwolski, analizując i konfrontując dostępne wydawnictwa źródłowe oraz literaturę przedmiotu stwierdza, że internowania dotknęły żołnierzy AK oraz osób związanych z szeroko pojętą konspiracją głównie na Kresach Wschodnich (Wielińszczyzna i Lwowskie) oraz Białostoczczyźnie, Lubelszczyźnie, Rzeszowszczyźnie, wschodniej Małopolsce i Mazowszu. Autor określa liczbę Polaków internowanych przez Sowietów na ok. 40 tys., zastrzega jednak, że jest to szacunek bardzo ogólny. Dopiero weryfikacja sowieckich raportów z innymi źródłami (m.in. dokumentami transportowymi) pozwoli na bardziej precyzyjne wyliczenia.

³ D. Boćkowski, *Na zawsze razem. Białostoczczyzna i Łomżyńskie w polityce radzieckiej w czasie II wojny światowej (IX 1939 – VIII 1944)*, Warszawa 2005, s. 208.

Represjom sowieckim po 1944 r. poświęcony jest również tekst Dariusza Węgrzyna *Prawo Zwycięzców. Deportacje Górnolązaków do ZSRS w 1945 r. jako jedna z konsekwencji wkroczenia Armii Czerwonej na Górny Śląsk*. Autor, bazując na dosyć bogatej literaturze dotyczącej tego zagadnienia, przedstawia mechanizmy i skalę deportacji z Górnego Śląska. Dotknęły one zarówno Niemców z tych terenów, które przed wojną należały do Rzeszy, jak również osób z przedwojennego województwa śląskiego (polskiego), których podczas okupacji wpisano na volkslistę. Wszystkim nadano kategorię „internowanych”, co oznaczało, że władze sowieckie nie musiały przedstawiać im jakichkolwiek zarzutów. Jak szacuje Węgrzyn, do sowieckich obozów pracy wywieziono ok. 90 tys. osób z Górnego Śląska, w tym 25–30 tys. Polaków. Warto zauważyć, że o ile internowania na Kresach i terenach przedwojennej Polski miały charakter polityczny (likwidacja „wrogich elementów”), to podłoże internowań na Górnym Śląsku było przede wszystkim ekonomiczne – Sowietci traktowali je jako część reparacji za zniszczenia wojenne.

Postawy i zachowania ludności południowego Podlasia wobec wkraczającej Armii Czerwonej opisała Agnieszka Kolasa (*Dobrowolne wyjazdy polskich i ukraińskich komunistów z powiatu Biała Podlaska do ZSRS w 1939 r.*). Wartością tego tekstu jest przede wszystkim wykorzystanie wielu wspomnień i relacji (w tym niepublikowanych) uczestników opisywanych wydarzeń. Na ich podstawie autorka stwierdza, że entuzjazm po wkroczeniu Sowietów charakterystyczny był przede wszystkim dla komunistycznej części miejscowej ludności (członkowie KPP i KPZU) w tym wielu Ukraińców i Żydów. Oni też – skuszeni propagandową wizją lepszego życia niż w „pańskiej” Polsce – najczęściej decydowali się na wyjazd do ZSRS, czego później większość żałowała. Szkoda, że autorka nie spróbowała określić chociażby przybliżonej skali tego zjawiska.

Losom Polaków deportowanych w głąb ZSRR poświęcone są artykuły Adama Dobrońskiego (*Sybir w oczach dzieci. Z materiałów odnalezionych w Instytucie Polskim w Londynie*) oraz Marii Mazur (*Polacy w Kazachstanie*). Prof. Dobroński napisał swój tekst w oparciu o ok. 400 relacji młodych ludzi deportowanych na Syberię i do Kazachstanu, przechowywanych w Instytucie Polskim im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie. Na ich podstawie Autor odtworzył zarówno okoliczności wywózki, jak i tragiczny obraz dnia codziennego na zesłaniu. Z kolei Maria Mazur prześledziła polską obecność w Kazachstanie od końca XVIII w., kiedy władze carskie zesłały tam konfederatów barskich aż po czasy współczesne.

Na szczególną uwagę w omawianym tomie zasługuje tekst Zofii Gronowskiej pt. *Następstwa zdrowotne i społeczne deportacji do ZSRS w latach 1940–1956*. Autorka – doktor nauk medycznych – przedstawiła zbiorcze wyniki badań lekarskich osób, które ubiegały się o świadczenia rentowe w związku z niezdolnością do pracy będącą skutkiem deportacji w głąb ZSRS. Za niezdolnych do pracy z tego powodu uznano od 69 do 88,9% osób ubiegających się o taki status. Najczęściej stwierdzane u tych osób schorzenia to zwyrodnienia stawów, miażdżyca oraz zaburzenia psychiczne.

Obszerny artykuł Janiny Hery dotyczy mieszkańców Kresów zmuszonych do opuszczenia ojczystych stron po wojnie (*Losy ekspatriantów z Kresów po zakończeniu wojny*). Autorka zwróciła uwagę na powszechne nieporozumienie terminologiczne, w wyniku którego ludność tę często określa się mianem „repatriantów”.

Ponieważ nie wracała ona do swych miejsc zamieszkania, a przeciwnie – była z nich wyrzucana, właściwym określeniem w tym przypadku jest „ekspatriacja”. Hera przedstawiła sytuację Kresowian po wkroczeniu Sowieców w 1944 r. Najciekawsze wydają się fragmenty dotyczące brutalnych metod wysiedleń oraz problemów adaptacyjnych expatriantów na tzw. Ziemiach Odzyskanych. Choć tekst miejscami sprawia wrażenie „przegadanego” i nasyconego zbyt emocjonalnym językiem, to warto zwrócić uwagę na rozmach z jakim autorka przeprowadziła kwerendę źródłową (archiwa krajowe i zagraniczne, prasa, wspomnienia i relacje), której owoce potrafiła właściwie spożytkować. W tematykę expatriacyjną wpisuje się również zamieszczony w tym tomie artykuł Krzysztofa Jodczyka pt. *Migracje Polaków z Wileńszczyzny na powojenne terytorium Polski (1945–1959)*. Autor analizuje zarówno aspekty prawne, jak i kontekst polityczny expatriacji, a więc stosowne umowy między Polską a LRSR i BRSR. Przy pomocy zebranych relacji rekonstruuje również – często dramatyczny – przebieg przesiedleń z punktu widzenia ich uczestników.

Typowo źródłoznawczy jest przyczynek Przemysława Czyżewskiego pt. *Sytuacja Polaków na Grodzieńszczyźnie w latach 1945–1946 w świetle raportów Zrzeszenia „WiN”*. Autor omawia w nim dokumenty rejonu grodzieńskiego AKO-WiN, które obecnie znajdują się w archiwum IPN w Białymstoku. Jak wynika z analizy Czyżewskiego materiały te dotyczą nie tylko działalności niepodległościowej i konspiracyjnej, ale zawierają również cenne informacje na temat sytuacji społeczno-gospodarczej Grodzieńszczyzny, w tym expatriacji Polaków poza linię Curzona. Autor podejmuje też próbę ogólnej krytyki tych źródeł konstatując, że wiarygodność wielu dokumentów powinna być gruntownie weryfikowana.

Podobny charakter ma tekst Anny Zapalec, która charakteryzuje stan zachowania oraz dostępność źródeł dotyczących deportacji obywateli polskich z województwa tarnopolskiego. Autorka skupiła się głównie na lepiej jej znanych materiałach polskich i ukraińskich, sygnalizując tylko obecność ważnych dokumentów w archiwach rosyjskich. Zdaniem autorki, główna trudność badawcza polega na znacznym rozproszeniu archiwaliów, wydaje się jednak, że problem ten dotyczy wszystkich historyków badających represje sowieckie.

Chociaż recenzowana praca dotyczy sygnalizowanego w tytule „wątku wschodniego”, znalazł się w niej również tekst Beaty Kozaczyńskiej na temat wysiedleń z Zamojszczyzny w latach 1942–1943. Ponieważ problematyka wysiedleń prowadzonych przez Niemców na Zamojszczyźnie została już dosyć gruntownie przebadana, Kozaczyńska koncentruje się na mniej znanych losach wysiedleńców do dystryktu warszawskiego. Autorka na podstawie sprawozdań Rady Głównej Opiekuńczej w Krakowie szczegółowo omówiła deportację 5 342 mieszkańców Zamojszczyzny (głównie dzieci i starców) do powiatów: garwolińskiego, siedleckiego i mińskiego oraz pomoc jakiej miejscowa ludność udzieliła deportowanym.

Podsumowując, należy wyrazić zadowolenie, że do naszych rąk trafiła kolejna wartościowa pozycja poruszająca szerokie spektrum zagadnień związanych z deportacjami i migracjami. Z jednej strony podsumowuje ona wyniki dotychczasowych badań, z drugiej – dostarcza niemało nowych informacji i ustaleń.

Marcin Markiewicz
OBEP IPN w Białymstoku

Mołdź Bierasciejszczyzny. Zbornik studenckich naukowych prac, Brest 2009, s. 216.

Wydział Historyczny Brzeskiego Państwowego Uniwersytetu im. A. Puszkina kontynuuje piękną tradycję publikacji tomików z artykułami przygotowanymi przez studentów (głównie swojej uczelni, ale także np. z Grodna) i młodych pracowników nauki. Co prawda, tak jak dotychczas przy nazwiskach autorów są tylko inicjały imion, ale na końcu jest osobny pełny spis autorów. Dzięki niemu dowiadujemy się, że 36 z nich jest studentami, czterech absolwentami, sześciu aspirantami (asystentami), ponadto jest jedna nauczycielka i jedna uczennica (warto zauważyć, że wśród autorów przeważają kobiety). Tomik zawiera 50 artykułów – pod względem językowym dominują teksty w jęz. rosyjskim (po białorusku jest tylko 16). Biorąc po uwagę chronologię, stwierdzamy, że w zbiorze są prace poczynając od starożytności, aż po czasy współczesne (G. Chodor pisze o polityce w zakresie architektury w Brześciu na początku XXI wieku), ale najwięcej, bo aż 29 dotyczy wieku XX. I trzeba przyznać, że te są najwartościowsze, bo oparte na wcześniej nie wykorzystywanej bazie źródłowej.

I tak Jelena Kazak pisze o specyfice repatriacji do BSRR w latach 1945–1950, przy czym chodzi tu o powroty z robót przymusowych i obozów jenieckich z Niemiec. Na ogół nie była to sprawa prosta: robotnicy przymusowi przechodzili przez obozy filtracyjne (w połowie 1945 r. w BSRR istniało 11 zbiorczych punktów przesyłkowych, które mogły przyjąć 110 tys. osób), a większość jeńców została wysłana na sześć lat zsyłki w celach „resocjalizacyjnych”. Z tym artykułem koresponduje tekst Walentija Pilipowicza, który poświęcony jest organizacji pracy politycznej z repatriantami w obwodzie brzeskim w latach 1944–1946. Ponieważ osoby powracające do ZSRR często przez kilka lat znajdowały się poza sowieckim systemem oddziaływania ideologicznego była to forma „nadrobienia tych zaległości”. Oczywiście, czasami plany tej pracy pozostawały jedynie „na papierze” – co zauważa Pilipowicz – ale wspomniane zsyłki do łagrów były realne.

Kilka artykułów dotyczy kwestii wyznaniowych, zarówno prawosławia jak i katolicyzmu. Jelena Przeplaska napisała dwa artykuły dotyczące dekanatu katolickiego lidzkiego: pierwszy dotyczy okresu pod zaborem rosyjskim, drugi – od lat 50. XX wieku do początku wieku XXI. W tym drugim pisz m.in. o powrotach księży z zesłań do swoich parafii po śmierci Stalina i ich walce o prawo do pełnienia posług duszpasterskich (w 1970 r. średni wiek księży na Białorusi wynosił ponad 63 lata – s. 181).

W zbiorze jest modna ostatnio mikrohistoria – tu trzeba zwrócić uwagę na kilka artykułów poświęconych gminie (po 1939 r. rejonowi) Małoryta w pow. brzeskim. Z niektórymi autorami trudno się zgodzić jak np. z W. Dragobiecką („Walka władz szkolnych na Kresach Wschodnich o polityczną lojalność uczniów na przykładzie oceniania literatury”), która nie rozumie istoty konfliktu i wyciąga mylne wnioski. Władze sanacyjne nie chciały dofinansowywać bibliotek Polskiej Macierzy Szkolnej – organizacji społecznej, która na ziemiach wschodnich była pod wpływami działaczy nacjonalistycznych o antysanacyjnym nastawieniu. Jako ważny argument wysuwano fakt, że w bibliotekach tych znajdowały się m.in. książki przedstawiające w fałszywym świetle działalność Józefa Piłsudskiego. Zbyt daleko idący

eufemizm można zarzucić Zoji Sacharczuk, która pisząc o ofiarach zbrodni wojennej popełnionej przez Armię Czerwoną we wrześniu 1939 r., stwierdza jedynie, że w okolicach Mokran „tragicznie zginęli polscy żołnierze i oficerowie wracający z Pińska do ojczyzny” (s. 136). Generalnie, pomimo różnej jakości zamieszczonych tekstów, wydawcom należą się słowa uznania za samą inicjatywę i konsekwencję w jej realizacji. Jedynym mankamentem jest nakład publikacji – 90 egzemplarzy – a warto byłoby, żeby zbiór artykułów trafił nie tylko do biblioteki Uniwersytetu Brzeskiego i autorów, ale także do mieszkańców Brześcia, Kobrynia, Lidy, Małoryty, Żabinki i innych miejscowości.

Jan Jerzy Milewski

*
* *

Jūratė Kiaupienė, Rimvydas Petrauskas, *Nauji horizontai: dinastija, vi-suomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m. (Nowe horyzonty: dynastia, społeczeństwo, państwo. Wielkie Księstwo Litewskie w l. 1386–1529)*, Vilnius: Baltos lankos, 2009, s. 551.

Tom 4 *Historii Litwy (Nowe horyzonty: dynastia, społeczeństwo, państwo. Wielkie Księstwo Litewskie w l. 1386–1529)* jest poświęcony okresowi istotnych przemian w litewskim społeczeństwie i państwie. Półtora wieku – dość długi okres, ale zarazem i jednolity, dlatego możliwe jest zrozumienie jego jak jednej epoki. Autorzy książki starają się określić główne cechy tego okresu historycznego, ale i ogarnąć całość historii narodów, grup społecznych, jednostek, historię duchową i materialną, przedstawić zmiany budowy państwa litewskiego i struktur politycznych, kształtowanie Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz wejście tej etnokonfesyjnie i kulturowo dwoistej wspólnoty do przestrzeni chrześcijańskiej Europy zachodniej.

Agne Railaite

***Lietuvos metrika (1535–1537). Knyga Nr. 19, Užrašymų knyga Nr. 19 (Metryka Litewska (1535–1537), Księga Nr. 19, Księga wpisów Nr. 19)*, oprac. Darius Vilimas, Vilnius: LII I-kla, 2009, s. 361.**

Księga Metryki Litewskiej Nr. 19, Księga wpisów Nr. 19 – jest to kopia oryginału księgi (oryginał księgi zaginął w czasie wojen połowy XVII wieku), wykonana w końcu XVI w. Księga zawiera dwa rejestry: pierwszy spisany w końcu XVI w., drugi w roku 1786 – pisany cyrylicą, transliterowany literami łacińskimi na język polski (Regestr spraw w tey xiędze znaiduiących się od Roku 1546 aż do R[ok]u 1549) oraz dokumenty z okresu panowania Zygmunta II Starego (259 dokumentów z okresu sierpień 1535 r. – październik 1536 r., jeden dokument z marca 1537 r. oraz 10 dokumentów z okresu 1506–1534 r.). Większość dokumentów księgi

było spisane w Wilnie. Dokumenty wpisane w księdze – to przywileje Zygmunta II Starego dotyczące chłopów i majątków, przywilej dla mieszczan Wilna i regulamin podatków gminnych na Żmudzi oraz sprawy sądowe władcy. Większość spraw sądowych zawiera rozwiązania konfliktów majątkowych albo uwierzytelnienie prawne wcześniej sporządzonych dokumentów, chociaż jest także kilka spaw kryminalnych.

Agne Railaite

***Vilniaus naujieji miestiečiai 1661–1795 metais: sąrašas (Nowi mieszczenie Wilna w latach 1661–1795: wykaz)*, oprac. Agnius Urbanavičius, Vilnius: LII I-kla, 2009, s. 728.**

Książka zawiera dane archiwalne o osobach, w latach 1661–1795 stały się mieszczanami Wilna oraz o osobach, które poręczyły za nich w radzie miejskiej Wilna. Wykaz nowych mieszczan zawiera starannie zebrane wpisy ksiąg rady miejskiej Wilna i wyciągi z nich. Książka prezentuje nowych mieszczan Wilna, miejsce ich pochodzenia, źródła utrzymania (rzemiosł lub inna działalność), a także imiona i działalność poręczycieli. Jest to bogate źródło dla dalszych badań ogólnoeuropejskiej historii społeczno-ekonomicznej, genealogii, demografii historycznej, geografii historycznej oraz historii języków. Niniejsza publikacja jest jakby ciągiem dalszym wydanej w roku 2005 książki A. Urbanavičiausa *Vilniaus naujieji miestiečiai 1661–1795 m. (Nowi mieszczenie Wilna w latach 1661–1795)*.

Agne Railaite

***Lenkijos-Lietuvos valstybės padalijimų dokumentai. I dalis. Sankt Peterburgo konvencijos (Dokumenty rozbiorów państwa polsko-litewskiego. Część I. Konwencje petersburskie)*, oprac. Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius: Versus aureus, 2008, 400 s. ISBN 978-9955-34-160-4. – (*Lietuvos užsienio politikos dokumentai. XIII–XVIII a. (Dokumenty polityki zagranicznej Litwy XIII–XVIII w.)*), ISSN 1822-5314.**

W wyborze dokumentów znalazły się dotychczas na Litwie nie publikowane umowy międzynarodowe, odzwierciedlające porozumienia Rosji, Prus i Austrii w związku z zaborem terenów Rzeczypospolitej i całkowitego zniweczenia tego państwa. Książka zawiera dwie części: badania naukowe i publikację dokumentów. W części *Badania* znajdują się artykuły naukowe, w których są analizowane interpretacje upadku państwa polsko-litewskiego we współczesnej historiografii oraz omówiona geneza i rozwój idei rozbiorów; dokonano także przeglądu historii publikowania umów dotyczących rozbiorów i przedstawiono charakterystykę źródłoznawczą dokumentów (w tym analizę ich pisma). W części *Dokumenty* publikowane są w języku francuskim oryginały konwencji petersburskich z lat 1772–1797 oraz

deklaracje Rosji, Austrii i Prus w sprawie rozbiórów państwa polsko-litewskiego wraz z tłumaczeniem tych dokumentów na język litewski.

Agne Railaite

Michał Römer, *Dzienniki legionowe. I. 18 VII 1915 – 24 II 1916, do druku przygotował Zbigniew Solak przy współudziale Janusza Tadeusza Nowaka i Anny Garlej-Solak, Kraków 2008, 502 s., ilustr.*

Postać Michała Piusa Römera (1880–1945), prawnika, uczonego, działacza społeczno-politycznego zajmuje szczególne miejsce w dwudziestowiecznych dziejach Polski i Litwy. Cechą charakterystyczną jego nietypowej biografii był – dualizm. Co w równej mierze odnosi się do samego życiorysu, jak i jego dwoistej, polsko-litewskiej, świadomości. Swoje dorosłe życie podzielił bowiem Römer między Polskę i Litwę, przez długi czas będąc bardziej związany jakby z tą pierwszą, później zaś poświęcając się bez reszty dla drugiej. To przełamanie biografii odnosi się także do jego działalności i zainteresowań. W pierwszej połowie życia był głównie działaczem społeczno-politycznym i publicystą, w drugiej – sędzią, i przede wszystkim naukowcem.

W latach 1915–1917 był żołnierzem Legionów Polskich, służąc w I Brygadzie pod rozkazami Komendanta Piłsudskiego. Po kryzysie przysięgowym w lipcu 1917 r. został wraz z innymi legionistami internowany w obozie w Szczypiornie.

Dwuletni pobyt w Legionach to okres nieustannych inicjatyw Römera zmierzających do zainteresowania polskich elit niepodległościowych wskrzeszeniem Wielkiego Księstwa Litewskiego (złożonego z Litwy i Białorusi), pozostającego w związku państwowym z Polską. Wielokrotnie prowadził na ten temat rozmowy, między innymi z Józefem Piłsudskim. Bezowocność tych wysiłków sprawiła, że po opuszczeniu obozu internowania legionistów w Szczypiornie w sierpniu 1917 r., rozgoryczony odsunął się od polityki.

„Dziennik” Michała Römera jest pracą niezwykłą. Rzadko się zdarza taki przykład, aby ktoś pisał sumiennie, dzień po dniu, swoje przeżycia, spostrzeżenia i refleksje aż przez 34 lata. Römer rozpoczął spisanie dziennika 1 stycznia 1911 roku, a ostatnie wpisy uczynił 19 lutego 1945 r., na trzy dni przed śmiercią. To monumentalne dzieło nie ma odpowiednika w diarystyce zarówno polskiej, jak i litewskiej. Należy szczególnie podkreślić, że jakkolwiek Römer pisał „Dziennik” po polsku, ale ze względu na jego wybór późniejszą opcję państwową (uważał się za Litwin), dziennik ten należy również do dorobku kultury litewskiej.

Niniejszy fragment „Dziennika” obejmuje okres od 18 lipca 1915 do 24 lutego 1916 r., kiedy to Römer przebywał na froncie w służbie liniowej w Legionach Polskich. Te „legionowe” części (tomy VIII–XXI, obejmujące okres 18 lipca 1915 – 17 lipca 1917) przechowywane są w Dziale Rękopisów Biblioteki Akademii Nauk Litwy, sygn. F. 128–2234–2247.

Opracowanie niniejszego fragmentu „Dziennika” M. Römera, jest ostatnią pracą krakowskiego historyka dra Zbigniewa Solaka. Niestety, przedwczesna śmierć

spowodowała, że nie ukończył tego opracowania. No dzięki wysiłku przyjaciela Janusza Tadeusza Nowaka a żony Anny Garlej-Solak książka dotarła do czytelnika.

Rimantas Miknys

Mykolas Römeris, *Dienoraštis. 1915 m. liepos 18-oji – 1916 m. vasario 24-oji* (Michał Römer, *Dziennik. 18 lipca 1915 r. – 24 lutego 1916 r.*), oprac. Rimantas Miknys; do druku przygotował Zbigniew Solak; przy współudziale Janusza Tadeusza Nowaka i Anny Garlej-Solak; tłum. Irena Tumelytė, Vilnius: Versus aureus, 2009, s. 424.

Niniejsza książka jest ciągiem dalszym publikacji *Dziennika* prawnika, publicysty i działacza politycznego, jednego z najwybitniejszych świadków skomplikowanych stosunków polsko-litewskich I połowy XX wieku M. Römera (1880–1945). *Dziennik*, pisany w latach 1911–1945 w języku polskim, składa się z 40 tomów. Obecnie opublikowane są tomy 8–12, przechowywane w Dziale rękopisów Litewskiej Biblioteki Akademii Nauk. W książce autor opisuje życie w latach I wojny światowej na froncie austriacko-rosyjskim i jego tyłach. M. Römer służył wtedy w Legionach polskich, mając nadzieję, że w taki sposób przyczyni się do odzyskania niepodległości przez Litwę. Kontaktując z kierownictwem Legionów, także i z J. Piłsudskim oraz innymi politykami polskimi, starał się podnosić ten problem jako związany z kwestią odbudowy państwowości polskiej.

Irena Tumelytė

Mindaugas Pocius, *Kita mėnulio pusė: Lietuvos partizanų kova su kolaboravimu 1944–1953 metais* (Druga strona księżycy. Walka partyzantów litewskich z kolaboracją w latach 1944–1953), Vilnius: LII l-kla, 2009, s. 428.

W monografii jest przedstawiany jeden z najbardziej kontrowersyjnych, najczulszych i najbardziej skomplikowanych problemów najnowszej historii Litwy – walka litewskiego podziemia antysowieckiego z kolaboracją w latach 1944–1953. W historiografii sowieckiej był to temat przemilczany. W pracy, opartej na licznych, często po raz pierwszy wykorzystanych źródłach archiwalnych, przedstawia się taktykę podziemia w kwestii zapobiegania kolaboracji, specyfikę walki z prawdziwymi i rzekomymi kolaborantami. Analizując metody walki podziemia, autor stara się o nową interpretację i ocenę wydarzeń tego okresu.

Irena Tumelytė

Klimientij K. Fiediewicz, *Galićki ukrajinci u Poljszci 1920–1939 (Integracija galićkih ukrajinciw do polskoj dierzawi u 1920–1930-ti rr.)*, Kijiv 2009, s. 278.

Autor, absolwent MGU i Central European University w Budapeszcie, podważa w anonsowanej pracy pokutującą w historiografii tezę o dominacji konfliktu w stosunkach polsko-ukraińskich w okresie międzywojennym, a nawet jego zaostreniu się. K. K. Fiediewicz twierdzi, że negatywny obraz wzajemnych stosunków powstał na podstawie materiałów z archiwów specjalnych i prasy, gdzie znajdowały się przede wszystkim informacje dotyczące zdarzeń ekstremalnych, niebezpiecznych i wystąpień antypaństwowych. Obraz ten został utrwalony w konsekwencji tragicznych zdarzeń w końcowym okresie okupacji niemieckiej. Tymczasem, podkreśla Fiediewicz, w okresie międzywojennym postępował proces integracji galicyjskich Ukraińców z państwem polskim – osiągnął on szczyt w połowie lat trzydziestych (sprzyjała temu także pogarszająca się sytuacja Ukraińców w USRR), kiedy to najbardziej wpływowe siły ukraińskie (UNDO i Kościół grekokatolicki) zbliżyły się do obozu sanacyjnego. Autor zwraca uwagę na fakt, że to w międzywojennej Polsce ostatecznie uformował się szczególny charakter Zachodniej Ukrainy jako jednego z głównych filarów współczesnej państwowości ukraińskiej.

J. J. M.

НАЧАЛО СОВЕТИЗАЦИИ ЗАПАДНОЙ БЕЛОРУССИИ
И ЗАПАДНОЙ УКРАИНЫ: 70 ЛЕТ СПУСТЯ
(МЕЖДУНАРОДНАЯ НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ В МОСКВЕ, 17 IX 2009)

Семидесятилетие начала Второй мировой войны вновь привлекло внимание ученых к событиям 1939 года: генезису, сущности и последствиям глобальной катастрофы. Круглая дата стимулировала проведение в странах, первыми втянутых в орбиту конфликта, серии научных форумов. В их числе состоявшаяся в Москве, в Институте Славяноведения Российской академии наук (ИСл РАН) 17 сентября 2009 г., международная научная конференция «Западная Белоруссия и Западная Украина в 1939–1941 гг.: люди, события, документы»¹, организатором которой стал Отдел восточного славянства. Символический выбор дня проведения российского научного собрания – переход Красной армией границы Польского государства, несомненно, явившийся важной вехой в истории белорусской и украинской государственности.

Конференция показала сохранение силы московского притяжения для стран, на территории которых разворачивались сентябрьские события. В числе ее участников, помимо хозяев, были представлены ученые из Украины, Белоруссии и Польши. С приветственным словом к участникам конференции обратилась заместитель директора ИСл РАН Н. М. Куренная.

Организаторы конференции ограничили проблемное поле обсуждения многогранными процессами интеграции земель Западной Украины и Белоруссии в СССР. Однако им не удалось избежать обращения участников к оценке международных аспектов событий августа–сентября 1939 г. Профессор Белорусского государственного университета, доктор исторических наук В. Е. Снапковский на основании детального анализа опубликованных в Англии и Польше документов, а также материалов Архива внешней политики Российской Федерации изложил этапы *советско-германского сотрудничества при подготовке и осуществлении военной кампании СССР против Польши*. Восстанавливая канву дипломатических переговоров в отношении Польши, он обратил внимание на спокойную и даже равнодушную реакцию Франции и Англии на формирующийся союз и судьбу Польши. Белорусский историк раскрыл механизм поиска Советским Союзом оправдательного мотива вступления на польскую

¹ По материалам заседания готовится сборник статей, в который включены также работы исследователей, по различным причинам не сумевших приехать на конференцию в Москву.

территорию и согласование его с Германией, которая категорически возражала против тезиса о непосредственной германской угрозе украинцам и белорусам. Кандидат исторических наук А. В. Трофимчик (реферат – «*Беларусь, год 1939-й: история проблемы и анализ ее решения*») из Барановичей выступил против утвердившейся в белорусской историографии оценки сентябрьских событий как акта справедливости для белорусского народа. Доказательством того, что Кремль не рассматривал процессы как братское освобождение и объединение разделенных Белоруссии и Украины, а пытался реализовать доктрину мировой революции, по мнению докладчика, явились отступление от линии Керзона и присоединение этнических польских территорий, а также недемократический механизм воссоединения без участия объединяющихся сторон.

Дискуссия по внешнеполитическому блоку конференции показала неугасающий интерес к подоплеке подготовки территориального передела в Восточной Европе и определению степени вины его участников. Полемика продемонстрировала сохранение противоположных точек зрения на события у российских и польских исследователей, что доказали выступления И. В. Михутиной (доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Отдела истории славянских народов периода мировых войн ИСл РАН) и Я. Е. Милевского (Ph.D., Институт национальной памяти, Белостокский университет). Ученый из Польши представил на конференции доклад «*Включение “Западной Белоруссии” в СССР (1939–1941): новая точка зрения*», вызвавший большую заинтересованность аудитории. Как показала дискуссия, одним из наиболее спорных тезисов доклада, явилось утверждение о росте пропольских настроений среди населения Западной Белоруссии в 1940–1941 гг., вызванного недовольством методами советизации. Доклад Я. Е. Милевского отразил весьма взвешенную и аргументированную позицию современной польской историографии в рассмотрении затронутых проблем, нашедшей поддержку большинства аудитории.

Одной из основных целей конференции являлось всестороннее освещение особенностей новой советской политики в западных областях Украины и Белоруссии и отношение к ней местного населения. В выступлении доктора исторических наук, ведущего научного сотрудника Отдела восточного славянства ИСл РАН О. В. Петровской «*Красная армия и население Западной Белоруссии*» были проанализированы многообразные функции, которые выполняла советская армия на занятых в сентябре 1939 года территориях: военно-стратегические, агитационно-пропагандистские, организационно-управленческие. Показывая восприятие белорусским населением советских вооруженных сил, докладчик, полемизируя с представителями польской исторической науки, затронул такие проблемы как «триумфальные арки», снабжение Красной армии, ее военно-технический потенциал, национальные аспекты армейской пропаганды и др. В ярком выступлении кандидата исторических наук, доцента Брестского государственного университета Е. С. Розенבלата «*Еврейские клерикалы” и советская власть в западных областях Белоруссии (1939–1941 гг.)*» была структурирована по этапам и методам борьба с иудаизмом как часть антирелигиозной политики советской власти. Более гибкие формы религиоз-

ной организации иудаизма, в отличие от христианства, по мнению докладчика, затрудняли достижение целей советской антирелигиозной политики среди верующих евреев. По интересному наблюдению белорусского специалиста, процессы, происходящие в сфере религиозного сознания населения западной Белоруссии, отличались двойственностью: с одной стороны, началось утверждение атеистического мировоззрения среди местных жителей, с другой – заметным было и влияние местной религиозной среды на «восточников». К слову, под редакцией Е. С. Розенבלата в брестском издательстве «Альтернатива» в 2009 г. вышел сборник документов «*Брест в 1919–1939 гг.*», где содержатся материалы о конфессиональном составе и культовых сооружениях города.

В докладе кандидата исторических наук, заведующей Отделом восточнославянского ИСл РАН Е. Ю. Борисенко, посвященном *кадровой политике большевиков в западных областях Украины в 1939–1941 гг.* был представлен механизм поэтапного формирования советского аппарата чиновников (армейские политработники – «восточники» – местные «выдвиженцы») и особенности использования каждого из звеньев, благодаря которым обеспечивалась хорошая управляемость кадрами. Автор доклада обратилась к количественному и национальному составу «выдвиженцев», а также охарактеризовала деловые и моральные качества прибывших с Большой Украины, методы борьбы с порочащими советского человека явлениями. Продолжил тему качественных характеристик прибывших в западные области Украины кадров, кандидат исторических наук К. К. Федевич, автор только что изданной книги «*Інтеграція галицьких українців до польської держави у 1920–1930-ті рр*» (Київ: 2009). Московский исследователь назвал свой доклад «*Присоединение Восточной Галиции к Советскому Союзу*». Наряду с убежденностью в массовых привилегиях «восточников» за счет местного населения он выразил сомнение в том, что на Западную Украину присылали худших чиновников и специалистов, от которых хотели избавиться на прежнем месте деятельности. К. К. Федевич сравнил реакцию западноукраинского общества на вхождение в II Речь Посполитую в начале 1920-х гг. и в Советский Союз в конце 1930-х гг. В первом случае, по мнению этого исследователя, упорная годичная война завершилась быстрой государственной интеграцией, во втором – мирная встреча переросла в ожесточенное, более чем десятилетнее вооруженное противостояние, причинами которого явились жестокий режим, не уступающий по количеству жертв немецкой оккупации, а также попытка коренного изменения социальных, политических, культурных, экономических и религиозных устоев западноукраинского общества. Этот доклад, автор которого апеллировал к материалам устной истории как недооцененному исследователями историческому источнику, вызвал поддержку польской и критику российской сторон аудитории (А. Р. Дюков, Фонд исторической памяти). И. В. Михутина выразила сомнение в достоверности источников «второго ряда».

На просчеты в кадровой политике (игнорирование местного населения, некомпетентность прибывших), негативные действия репрессивных органов НКВД-НКГБ, форсированные темпы интеграции, как факторы дискредитации советской власти, обратил внимание К. Е. Науменко (Институт украино-

ведения им. И. Крипякевича НАН Украины) в реферате «*Отношение населения Западной Украины к процессам советизации, 1939–1941*». Вместе с тем львовский историк подчеркнул и позитивные процессы на территории Западной Украины в 1939–1941 гг.: ликвидация безработицы, реформы просвещения, введение бесплатной медицинской помощи. Он дистанцировал свою позицию от целого ряда польских и украинских исследователей, считая освобождение западноукраинских земель от польской оккупации и присоединение их к Советской Украине в результате Пакта Молотова–Риббентропа явлением положительным, а выборы в Народное собрание Западной Украины волеизъявлением народа, стремившегося к соборности Украины. Оппозиционную точку зрения выразил доктор исторических наук, заведующий кафедрой истории Национального университета «Острожская Академия» В. В. Трофимович, проследивший влияние репрессий на изменение этнического состава населения (доклад – «*Этнодемографические изменения в Восточной Галиции и на Волыни в 1939–1941 гг.*»). По утверждению этого украинского профессора безвозвратные потери населения Восточной Галиции составляли 200 тысяч человек, в числе которых 60% поляков, 30% украинцев, 10% евреев, а учитывая выселенных немцев, свыше 255 тысяч лиц. Примечательно, что к разновидностям репрессий помимо депортаций, арестов, расстрелов, В. В. Трофимович отнес и призыв населения в Красную армию, составивший в Восточной Галиции 50–65 тысяч человек, а на Волыни 25 тысяч человек. Такой подход, как и достоверность определения национальной принадлежности «троек» НКВД по фамилиям их представителей, вызвали возражения участников конференции (М. В. Лескинен, Отдел истории культуры славянских народов ИСл РАН).

Всеобщий интерес вызвал содержательный доклад доктора исторических наук, заведующего кафедрой международных отношений Киевского славистического университета И. И. Ильющина «*Антисоветское подполье в Западной Украине и НКВД в 1939–1941 гг. (по документам архивов российских, украинских и польских спецслужб)*», обращенный к деятельности польского «Союза вооруженной борьбы» (*Związek Walki Zbrojnej*). О фундаментальном подходе к изучению проблемы свидетельствует и последняя монография И. И. Ильющина «*Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.)*» (Київ, 2009). В силу характера использованных при подготовке доклада документов киевский профессор не мог не проанализировать и методы борьбы органов НКВД с вооруженным подпольем. По его оценке, приобретенный поляками ранее опыт создания вооруженных подпольных организаций оказался непригодным, ситуация осложнялась расколом ZWZ, а борьба органов НКВД с антисоветским подпольем в Западной Украине была более эффективной, нежели меры, предпринимаемые немецкой полицией в отношении антинацистского сопротивления в Генерал-Губернаторстве. В результате, несмотря на обширные планы, реальные результаты антисоветской деятельности в Западной Украине в 1939–1941 гг. были мизерными.

Помимо политических процессов участники конференции квалифицированно обсудили и блок проблем культурологического характера. А. Н. Вабищевич, кандидат исторических наук, заведующий кафедрой истории славянских народов Брестского университета в докладе «*Этнокультурное поло-*

жение в западнобелорусских землях накануне сентября 1939 г.» обстоятельно изложил результаты своих многолетних изысканий о положении белорусов (сельское население) и евреев (городское население) во II Речи Посполитой, акцентируя внимание на Полесском воеводстве. По мнению белорусского ученого, административно-репрессивные действия польских властей в ходе осуществления политики ассимиляции оказывали дестабилизирующее влияние и еще больше обостряли напряженную этнокультурную ситуацию в западнобелорусских землях накануне сентября 1939 г. Доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник Отдела истории культуры славянских народов ИСл РАН Е. Е. Левкиевская в выступлении «*Западная Украина 1939 г.: культурный и языковой конфликт*» обратилась к проблемам культурной коммуникации, которая выстраивалась в Западной Украине и Западной Белоруссии со сменой политических режимов. Автор доклада раскрыла механизм смены культурных моделей и аксиологических систем, как смену корпуса прецедентных текстов, а также показала многогранность культурного конфликта, в котором помимо польско-советского, она выделяет русско-польский, и украинско/белорусско-польский, русско-украинский, внутриукраинский. Если Е. Е. Левкиевская провела сравнительный анализ симметричных советско/русско-польских стереотипов, то в докладе доктора филологических наук, доцента Московского государственного университета В. Я. Тихомировой «*Советский человек на Кресах в 1939–1941 гг.: свидетельства очевидцев и художественные образы*» внимание было сфокусировано на процессе формирования образа «восточника» в глазах поляков. На многочисленных примерах автором доклада было показано, что осознание себя цивилизованной нацией усиливало в польской среде положительную самооценку, порождало чувство культурного и интеллектуального превосходства и активизировало стереотипный образ мышления, отделявший поляков от их окружения. Складывание однозначно отрицательного образа советского человека опиралось на давно бытующий негативный или, в лучшем случае, амбивалентный стереотип восточного соседа. Помимо конкретных фактов свидетельства очевидцев содержали мощный эмоциональный заряд, который удерживался не в последнюю очередь благодаря потоку метафор.

В завершение работы конференции заслушано сообщение кандидата исторических наук, доцента Московского института стали и сплавов Е. П. Максименко «*Использование средств художественной пропаганды в пропагандистской кампании СССР осенью 1939 года*», проиллюстрированное советскими плакатами, стихами, песнями тех лет. По мнению автора доклада, по отношению к украинскому и белорусскому населению применялся «мягкий» вариант психологического воздействия, направленный на формирование положительного отношения к своей стране и своим войскам; с помощью изобразительных средств в общественное сознание внедрялись три стереотипных образа: негативный образ поляка из социальных верхов («псы-пань»), освобожденного крестьянина, неизменно благодарного своему освободителю, и красноармейца, «непобедимого красного воина», олицетворяющего «боевую мощь, сознательность и дисциплину» Рабоче-Крестьянской Красной Армии.

Заседания 17 сентября 2009 г. сопровождалась обсуждениями, местами весьма острыми, отразившими неоднозначность и противоречивость про-

цессов проходивших на землях Западной Белоруссии и Западной Украины в 1939–1941 гг. В фокусе дискуссии оказались этноконфессиональные проблемы, обнаруженные участниками форума в самых разных проявлениях жизни социума и политических реалиях того времени. Вместе с тем пока сложно говорить о реконструкции целостной палитры тесно взаимосвязанных национальных и социальных отношений. Полемика показала необходимость продолжения теоретического диалога, расширения круга его участников и проблематики с целью не только продвижения к объективной научной истине, но и установления более доверительных отношений между Украиной, Беларусью, Польшей и Россией.

O. B. Петровская
Москва

III OGÓLNOPOLSKA KONFERENCJA „LUDZIE POGRANICZA” PISZ, 25–26 WRZEŚNIA 2009 R.

Wieloletnie kontakty między Muzeum Ziemi Piskiej w Piszcu a środowiskiem olsztyńskich historyków, w 2006 r. zaowocowały propozycją, złożoną przez Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, aby właśnie w Piszcu zorganizować wspólne konferencje naukowe pt. „Pogranicza”. Dzieje Piszca (Johannisburga, Jansborka) w sposób szczególny zdają się predysponować to miasto do debat o pograniczu. Przez stulecia było to miejsce usytuowane na rubieżach osadnictwa bałtyjskiego i słowiańskiego, potem Zakonu Krzyżackiego/Prus/Niemiec i Polski. Także specyfika kulturowa regionu sprawiała, że właśnie w Piszcu pojęcie pogranicza można rozpatrywać nie tylko pod kątem geograficznym czy politycznym, ale także kulturowym, etnicznym, religijnym i społecznym. Dziś wprawdzie, na skutek zdarzeń związanych z zakończeniem II wojny światowej, to zróżnicowanie w znacznym stopniu należy do przeszłości, ale w świadomości mieszkańców wciąż żywe jest zainteresowanie złożoną historią regionu.

W latach 2006–2007 zorganizowano w Piszcu dwie pierwsze konferencje pt. „Pogranicza”. Doczekały się one omówień na łamach regionalnych periodyków¹. Materiały z pierwszej opublikowano w kilku kolejnych numerach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich”. Referaty wygłoszone w 2007 r. zostały zamieszczone w osobnym wydawnictwie².

¹ G. Świdorski, *Sprawozdanie z konferencji naukowej „Pogranicza”*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2006, nr 3, s. 449–451; M. Sztąberska, *II ogólnopolska sesja „Pogranicza”. Przestrzeń kulturowa: Pisz, 14–15 września 2007*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2007, nr 4, s. 597–599; B. Trupacz, *Konferencje z cyklu „Pogranicza” w Muzeum Ziemi Piskiej*, „Zeszyty Kolneńskie. Almanach społeczno-kulturalny Towarzystwa Jana z Kolna” 2007, nr 2, s. 70–71.

² *Pogranicza. Przestrzeń kulturowa*, Olsztyn 2007.

W dniach 25–26 września 2009 r. odbyła się już III konferencja naukowa z tego cyklu. Tym razem autorzy z Olsztyna, Białegostoku, Częstochowy, Elbląga, Gdańska, Katowic, Olsztyna, Pizsa i Rozóg w swych wystąpieniach skupili się na temacie „Ludzie pogranicza”.

Gości powitała burmistrz Pizsa Grażyna Leszczyńska, w swym wystąpieniu podkreślając znaczenie tego typu wydarzeń nie tylko dla nauki, ale również dla środowiska lokalnego. Głos zabrał także dyrektor Muzeum Ziemi Piskiej Dietmar Serafin, zaś w imieniu dyrektora Ośrodka Badań Naukowych – profesora Stanisława Achremczyka – kilka słów na temat dotychczasowej współpracy powiedział dr Jerzy Kiełbik. Odczytano także list prezydenta Olsztyna Jerzego Szmita, zawierający życzenia owocnych obrad.

Poza wyżej wymienionymi, podczas dwudniowych obrad zabrało głos 17 autorów. Przede wszystkim zwracały uwagę wystąpienia o charakterze biograficznym. Ludzi pogranicza polsko-ukraińskiego ukazano na przykładach: metropolity Andrzeja Szeptyckiego (dr Magdalena Nowak z Gdańska, „Tożsamość narodo-wa metropolity Andrzeja Szeptyckiego”) i Franciszka Rawity-Gawrońskiego (prof. dr hab. Eugeniusz Koko z Gdańska, „Franciszek Rawita-Gawroński w przestrzeni pogranicza polsko-ukraińskiego”). Pogranicze polsko-pruskie zostało przybliżone przez postać Tomasza Szczepańskiego (dr Jerzy Kiełbik z Olsztyna, „Kanonik warmiński Tomasz Szczepański – duchowny i reformator ok. 1715–1809”). Przedstawiono też dwie postacie związane ze Śląskiem: Jana Nepomucena Sułkowskiego (dr hab. Dariusz Nawrot z Katowic, „Jan Nepomucen Sułkowski – burzliwe życie na pograniczu trzech zaborów”) oraz współpracującą z Wojciechem Korfantym Janinę Omańkowską (dr Aleksandra Skrzypietz z Katowic, „Janina Omańkowska. Z działalności kobiet na Górnym Śląsku”), zaś dylematy magnata żyjącego na styku Rzeczypospolitej i Rosji zaprezentował dr Dariusz Rolnik z Katowic („Magnat – człowiek pogranicza między Rzeczypospolitą i Rosją a interesem własnym i posługą obywatelską. Wybory nie tylko polityczne Kazimierza Konstantego Platera”).

Oprócz referatów o charakterze biograficznym, w kolejnych wystąpieniach znalazły także odzwierciedlenie badania z zakresu socjologii, historii i historii kultury (a niekiedy z pogranicza tych dziedzin), przydatne w rekonstruowaniu procesów społecznych czy charakteryzowaniu zbiorowości pogranicza. Tu tematyka była jeszcze bardziej zróżnicowana. Z sygnalizowanym wcześniej wystąpieniem D. Rolnika na temat Kazimierza Konstantego Platera korespondował referat prof. dr hab. Andrzeja Stroynowskiego – Częstochowa („Wołyn – pogranicze w centrum Rzeczypospolitej stanisławowskiej”), który podjął próbę wyjaśnienia dlaczego kraina usytuowana w centrum XVIII-wiecznej Rzeczypospolitej, wraz z kolejnymi rozbiorami stawała się regionem granicznym. Przy okazji tej zmiany można dostrzec także ewolucję postaw tamtejszych elit, które w naturalnej trosce o własny interes musiały je dostosowywać do nowej sytuacji politycznej.

Dr Małgorzata Skwarczyńska-Durbacz (Częstochowa) skupiła się na Lotaryngii – ulegającej wpływom francuskim i austriackim. Swe wystąpienie zatytułowała: „Lotaryngia – Francja w XVII i XVIII wieku. Problem pogranicza” i przez tak sformułowany temat otworzyła szerokie możliwości interpretacyjne dla tytułowej problematyki pogranicza i jego mieszkańców.

Sporo uwagi poświęcono problematyce Prus Wschodnich/Warmii i Mazur oraz regionom leżącym w bezpośrednim sąsiedztwie tej krainy. Prof. dr hab. Grzegorz Białuński (Olsztyn) wygłosił referat pt. „Ród herbu Kot Morski – „wędrujący” ród na pograniczu polsko-(prusko) krzyżackim (XIII–XV wiek)”. Na przykładzie rodu Stębarskich ukazał przemieszczanie szlachty na pograniczu polsko-pruskim. Wykład urozmaicono bogatym materiałem ilustracyjnym i kartograficznym. Wśród poruszanych wątków, niebagatelne znaczenie miało pytanie o lojalność polityczną tego „wędrującego rodu”. Wzajemne relacje katolików i protestantów zostały omówione przez dr Elżbietę Paprocką (Elbląg) w wystąpieniu pt. „Elbląg i jego terytorium ziemskie w XVIII wieku – wyznaniowe pogranicze”.

Z kolei dr hab. Janusz Hochleitner z Olsztyna („Kultura regionalna ziemi sztumskiej do 1945 r.”) sięgnął do ustaleń z zakresu antropologii kulturowej i etnologii, zamykając jednak swoje rozważania na początkach ubiegłego stulecia.

W ten sposób chronologia konferencji ponownie wkroczyła w wiek XX. Dr Adam Szymanowicz (Wrocław) przedstawił problem ludności mazurskiej w okresie międzywojennym. W referacie pt. „Mazurzy w świetle dokumentów polskich placówek konsularnych i wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej” szczególnie interesująco ukazał zagadnienia dotyczące przebiegu plebiscytu w 1920 r. O niełatwym, a zarazem bardzo bliskim – i przez długi czas przyjaznym – sąsiedztwie Mazurów i Kurpiów opowiadał dr Zbigniew Kudrzycki (Rozogi) w referacie pt. „Relacje mazursko-kurpiowskie w XX wieku”. Jednak przy okazji dramatycznych wydarzeń, gdy to sąsiedztwo było wystawione na szczególnie ciężką próbę (dwie wojny światowe, pierwsze lata po przyłączeniu Warmii i Mazur do Polski), autor przytoczył przykłady „ludzi pogranicza”, wyczulonych na złożoność wzajemnych relacji i usiłujących przerzucić mosty między zantagonizowanymi społecznościami. Z kolei sytuacja ludności autochtonicznej w mazurskich powiatach, które po wojnie znalazły się w granicach województwa białostockiego, została omówiona przez dr Krzysztofa Sychowicza (Białystok). Badacz podjął się spojrzenia na tą problematykę przez pryzmat działań resortu bezpieczeństwa. Jego wystąpienie pt. „Apogeum czy schyłek stalinizmu? Aparat represji wobec ludności autochtonicznej w powiatach Ełk – Gołdap – Olecko w latach 1953–1956” można uznać za jedną z pierwszych takich prób w literaturze historycznej. Mgr Waldemar Brenda (Pisz) poświęcił swe wystąpienie ludności pochodzącej z utraczonych Kresów, która po 1945 r. musiała odnaleźć swoją nową ojczyznę na Warmii i Mazurach. W ten sposób przesiedleńcy znaleźli się między starym a nowym pograniczem i stąd tytuł tego wystąpienia: „Między starym a nowym pograniczem. Uchodźcy z Kresów Wschodnich wobec powojennej rzeczywistości na Warmii i Mazurach”.

Nieco odmiennie do tematyki pogranicza podeszła dr Małgorzata Gałęziowska (Olsztyn), autorka referatu pt. „Funkcje i organizacja pracy – w procesie integracji i dezintegracji ludności na Warmii i Mazurach w latach 1945–1956”. Natomiast dr Joanna Szydłowska (Olsztyn) podjęła temat – „Postać człowieka pogranicza jako źródło refleksji tożsamościowej w literaturze polskiej”. Podstawą do jej rozważań była twórczość olsztyńskiego pisarza Bohdana Dzitko (zresztą „człowieka pogranicza”, pochodzącego z Grodzieńszczyzny), który w swych powieściach usiłował zrozumieć złożoność postaw i losów autochtonicznych mieszkańców Warmii i Mazur.

Jak widać, wystąpienia na konferencji charakteryzowało duże zróżnicowanie, zarówno ze względu na przyjęte kryterium tematyczne (różnie rozumiano tytułowych „ludzi pogranicza”), geograficzne (w referatach były omawiane różne pogranicza) jak i czasowe. Wprawdzie szczególnie wiele uwagi poświęcono tematyce związanej z Prusami Wschodnimi/Warmią i Mazurami, ale dzięki wystąpieniom dotyczących Śląska, Kresów czy dalekiej Lotaryngii, uczestnicy konferencji mieli szerokie pole do porównań, szukania analogii i odmienności. Można więc uznać, że piska konferencja przyczyniła się do zgłębienia tematyki pogranicza. Należy tylko wyrazić nadzieję, że organizatorzy (Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie oraz Muzeum Ziemi Piskiej w Pisz) będą mieli w przyszłości dość konsekwencji, aby kontynuować tę owocną współpracę.

Waldemar Brenda
Pisz

55 LAT STUDIÓW HISTORYCZNYCH NA UNIWERSYTECIE W GRODNIE

Wydział Historyczno-Socjologiczny Państwowego Uniwersytetu w Grodnie im. Janka Kupały obchodził w końcu listopada 2009 roku jubileusz 55-lecia powstania. 3 września 1954 roku studia w ówczesnym Instytucie Pedagogicznym w Grodnie podjęło 61 kandydatów do uzyskania statutu historyka. Było to półtora roku po śmierci Józefa Stalina, ekipa Nikity Chruszczowa chciała nasilić działania propagandowe z odwołaniem się do wybranych faktów i procesów z przeszłości. Utworzono Katedrę Historii w składzie czteroosobowym, w tym z późniejszymi profesorami B. M. Fichem i J. N. Maraszem. Kilkakrotnie zmieniła się nazwa wydziału, wzbogacała tematyka badań, przybywali młodzi naukowcy. Na początku gros uwagi poświęcano ruchom i partiom rewolucyjnym oraz budownictwu socjalizmu w BSSR. 1 maja 1978 roku grodzieński Instytut Pedagogiczny został przekształcony w Uniwersytet, wzrosły więc ambicje kadry, podniósł poziom studiów, poszerzyły kontakty naukowe. Wciąż jednak, zwłaszcza nad historykami, ciążyła „opieka” władz partyjnych i administracyjnych, a studenci jeździli na zbiory kartofli na kołchozowych polach. Obecnie i te lata wspominane są z sentymentem, o czym można się było przekonać podczas gali jubileuszowej.

Ważne, że regularnie odbywały się sesje naukowe, sławę zdobył profesor, archeolog, M. A. Tkaczow (choć zapomniano, że nie był lubiany przez władze), przybywało publikacji i poprawiały się warunki bytowe. Obecnie Wydział Historyczno-Socjologiczny ma samodzielną siedzibę, a najnowszym nabytkiem są dwie duże sale muzealne: archeologiczna i etnograficzna. Tylko w latach 2007–2009 obroniono 11 rozpraw doktorskich (kandydackich), w ostatnich miesiącach S. A. Piwowarczyk powiększył grono profesorów, a dziekan E. S. Jarmusik oczekuje na potwierdzenie stopnia doktora historycznych nauk. W. M. Czerepica ma w dorobku 18 książek, A. M. Nieczuchrin stworzył silny zespół historiografów, uznaniem cieszą się m.in. I. P. Kreń, zmarły niedawno I. I. Kowkiel, S. W. Marozowa, S. J. Silwie-

strowa. To tylko niektóre nazwiska, bo trudno wymienić wszystkich pracujących i scharakteryzować ich osiągnięcia. Ale warto też zauważyć, że kilku wybitnych historyków, którzy dawno uzyskali stopień doktora habilitowanego nie pracuje już na Wydziale (D. Karew, A. Krawcewicz, A. Smalianczuk, W. Szwed). Zajęcia z niemal dziewięciuset studentami (zaocznymi i dziennymi) prowadzi w pięciu katedrach 40 pracowników akademickich (wykładowców).

W trakcie wspomnianej uroczystości 55-lecia padły słowa, także z ust gości, że można mówić o grodzieńskiej szkole historycznej. Na pewno to środowisko jest jednym z bardziej prężnych w Republice Białorusi, a jego mocną stroną są również badania nad historią Polski i Litwy. Przykładem ostatnim aktywności naukowej Wydziału Historyczno-Socjologicznego Uniwersytetu w Grodnie była sesja „Historia Polski w tradycji historiograficznej XIX – początków XX wieku”. Odbyła się ona w dniach 29–30 października, w czym główną zasługę mieli prof. Aleksander N. Nieczuchrin i doc. Tadeusz Kruczkowski. Podczas obrad plenarnych przedstawiono m.in. referaty: „Stosunki Polska-Białoruś w polskiej prasie w latach 2005–2009” (Bogusław Kowalski, poseł), „Miasto Grodno w badaniach historyków polskich” (Adam Dobroński, Uniwersytet w Białymstoku), „Odczytywanie (rozumienie) polskiej kultury w pracach badaczy kultury białoruskiej XIX w.” (Swietłana J. Silwestrowa, Uniwersytet w Grodnie), „Białoruś w drugiej wojnie światowej w polskiej historiografii” (Witalij W. Barabasz, Uniwersytet Rolniczy w Grodnie). Natomiast w sekcjach zajmowano się historią Polski w historiografii: rosyjskiej, polskiej, sowieckiej (radzieckiej), współczesnej (aktualnej). Wśród referentów, jak i uczestników ożywionej dyskusji byli również badacze z kilku innych ośrodków naukowych Białorusi oraz z Kijowa. Nie ulega wątpliwości, że konferencję uznać trzeba za udaną i wypada poczekać na ukazanie się tomu z wygłoszonymi tam referatami.

Adam Dobroński

KONFERENCJA BTH „PRZEMIANY RELIGIJNE NA BIAŁORUSI”
(РЭЛИГІЙНЫЯ ПЕРАМЕНЫ НА БЕЛАРУСІ)
BIAŁYSTOK, 26–27 LISTOPADA 2009 R.

Białoruskie Towarzystwo Historyczne w Białymstoku było organizatorem konferencji naukowej, która odbyła się w dniach 26–27 listopada 2009 r. w siedzibie Centrum Kultury Prawosławnej w Białymstoku. Tematem konferencji były przemiany religijne na ziemiach białoruskich poczynając od wczesnego średniowiecza aż po współczesność. Jak zwykle uczestnikami sympozjum, obok białostockich członków BTH, byli goście z białoruskich ośrodków naukowych Mińska, Grodna i Brześcia. Obradom przewodniczył prezes białostockiego BTH prof. Oleg Łatyszczonok.

Zakres chronologiczny wystąpień okazał się rozległy. Do czasów Słowiańszczyzny przedchrześcijańskiej nawiązał w swoim referacie dr Eduard Zajkoŭski, który mówił o występowaniu w religii plemion pogańskich, jakie zamieszkiwały w okresie od VIII do X wieku obszar dzisiejszej Białorusi, pewnych cech wspólnych,

spotykanych w tamtym czasie w całej Europie Środkowej. Za podstawę rozważań posłużyły referentowi głównie wykopaliska archeologiczne. Dr Zajkoŭski zwrócił uwagę m.in. na występowanie kurhanów o drewnianej konstrukcji, spotykanych tak u Słowian Połabskich, jak i na Wschodniej Słowiańszczyźnie oraz drewnianych wiader. Z warstwy językowej podkreślił powtarzalność hydronimów i toponimów z rodzaju Radegast, Radogoszcz.

Dr Piotr Chomik, badający religijne aspekty życia na obszarze ziem białoruskich, swoje wystąpienie poświęcił osobie świętej Eufrozyny Połockiej oraz początkom monastycyzmu na Białorusi. Prelegent podkreślił, że dziedzictwo Eufrozyny jest istotnym elementem tożsamości religijnej współczesnych prawosławnych Białorusinów, a Krzyż św. Eufrozyny, przechowywany w Połocku, kulturową relikwią i świadectwem długiego trwania Kościoła prawosławnego na obszarze ziem białoruskich dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Wykorzystanie socjologicznych modeli konwersji w badaniach historycznych XVI–XVII w. na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego przedstawiła dr Marzena Liedke. Autorka próbowała odnieść współczesny, socjologiczny model konwersji religijnej wg R. Starka i W. S. Bainbridge’a do konkretnych sytuacji z czasów Reformacji i na jednostkowych przykładach pokazać paralelność owych zjawisk. Dr M. Liedke zauważyła też, że za decyzją o konwersji nie zawsze stoi poszukiwanie prawdy duchowej, bo – tak w przeszłości, jak i obecnie – niejednokrotnie decyduje o tym kalkulacja spodziewanych korzyści czy zwykły konformizm.

Wystąpienie dra Siergieja Tokcia było poświęcone religijności Białorusinów w wymiarze dłuższego trwania. Dr S. Tokć przytoczył badania nad religijnością mieszkańców dwóch miejscowości (Skidla i Berszt) w okresie od XVI do końca XIX w. Zwrócił przy tym uwagę na zmianę w intensywności zaangażowania mieszkańców w życie religijne. O ile dla wieku XVI widoczny był silny związek emocjonalny ludności z chrześcijaństwem, manifestujący się nawet takimi faktami, jak fundowanie przez zamożnych chłopów lokalnych świątyń (choćby były to przypadki incydentalne), to wiek XIX przyniósł stopniowy spadek religijnego zaangażowania ludności. Zdaniem referenta był to efekt zamętu spowodowanego wprowadzeniem unii religijnej na ziemiach białoruskich, a następnie jej likwidacją w końcu lat 30-tych XIX w. Ale przyczyn mogło być więcej: pojawienie się w XIX w. nowych ideologii (marksizm wydawał się szczególnie atrakcyjny dla zmarginalizowanych ekonomicznie i politycznie grup społecznych), wygasanie systemu feudalnego, początki procesów industrializacyjnych – m.in. rozwój miast, kolei itp.

Początek XX wieku tym bardziej nie sprzyjał uspokojeniu kwestii religijnych. Przyczyniły się do tego lata pierwszej wojny światowej oraz zamęt rewolucyjny. W okresie międzywojennym, w sytuacji podziału Białorusi między państwa sąsiednie, kwestie wyznaniowe stanowiły istotny element polityki prowadzonej wobec Białorusinów – w BSRR był to wojujący ateizm, a na ziemiach białoruskich, które weszły w skład II Rzeczypospolitej, ingerowanie i rozgrywanie podziałów wyznaniowych wśród mniejszości białoruskiej w imię polskiej racji stanu. Mówił o tym w swoim wystąpieniu prof. Eugeniusz Mironowicz, pokazując na udokumentowanych przykładach, w jaki sposób w okresie międzywojennym przebiegała rywalizacja o pozyskanie białoruskich wyznawców między Kościołami: rzymskokatolickim, unickim i prawosławnym, z pewnym zaangażowaniem także wyznań protestanckich.

Wątek dziejów tych ziem w okresie II wojny światowej znalazł kontynuację w wystąpieniu dr Oksany Charczenko, która zaprezentowała referat dotyczący funkcjonowania życia religijnego na Zachodniej Białorusi po jej przyłączeniu do ZSRR we wrześniu 1939 r. Autorka stwierdziła, że w ZSRR w 1939 r. dobiegła końca dekada otwartej walki na Kościełem i nastąpiła zmiana kursu religijnej polityki państwa. Polityka wojującego ateizmu nie osiągnęła głównego celu – spis ludności z 1937 r. wykazał ponad 50% wierzących. Także analiza listów znalezionych przy poległych w czasie wojny radziecko-fińskiej czerwonoarmistach potwierdziła niepowodzenie antyreligijnej propagandy w ZSRR – w większości z nich przewijały się życzenia Bożych łask oraz rodzicielskie błogosławieństwa. Państwo było też zainteresowane wykorzystaniem Patriarchatu dla rozszerzania radzieckiego wpływu na miliony prawosławnych mieszkańców ziem przyłączonych do ZSRR w latach 1939–1940. Po krótkim okresie odwilży w kwestiach religijnych, od połowy 1940 r. radzieckie organy władzy ponownie zaostrzyły kurs: nastąpiło zamykanie świątyń, wzrosła liczba aresztowań duchownych itp.

Taktowanie przez państwo radzieckie budowy bezwyznaniowego społeczeństwa jako jednego z głównych priorytetów społecznych sprawiło, że życie religijne znacznej części mieszkańców byłego Cesarstwa Rosyjskiego mogło rozwijać się tylko na emigracji. Poza granicami dawnej Rosji powstały Kościoły prawosławne, które skupiały uchodźców z dawnego imperium, ale z powodu wieloetniczności państwa rosyjskiego i aspiracji do akcentowania odrębności przez niektóre grupy narodowe, przynależność do nich nie dla wszystkich była jednoznaczna. Wątek ten poruszył w swoim wystąpieniu prof. Antoni Mironowicz, mówiąc o życiu religijnym emigracji białoruskiej po II wojnie światowej. Referent sporo miejsca poświęcił organizacji białoruskich Kościołów prawosławnych w różnych zakątkach globu.

Podobnej tematyki dotyczyło wystąpienie niżej podpisanej, która mówiła o sytuacji wyznaniowej Białorusinów po II wojnie światowej w świetle publikacji zamieszczanych w paryskiej „Kulturze”. Choć wątek białoruski był jednym z mniej obecnych na łamach emigracyjnego periodyku, to redakcja „Kultury”, w oparciu o białoruskie wydawnictwa emigracyjne, starała się w miarę możliwości przybliżyć polskim czytelnikom wiedzę o problemach wschodniego sąsiada.

Prof. Zachar Szybieka przedstawił interesujące wystąpienie poświęcone niektórym aspektom odrodzenia się we współczesnej Białorusi protestantyzmu. Prof. Szybieka powołał się na badania, które wskazują, że część Białorusinów odrzuciła dwa historyczne wyznania kraju (przeważające prawosławie oraz rzymski katolicyzm) i zdecydowała się na wybór trzeciej drogi, jaką wydaje się protestantyzm. Prawdopodobnie przyczyną tego wyboru była chęć odcięcia się od politycznego kontekstu, w jaki uwikłane są tradycyjne wyznania Białorusi, na rzecz religii, która bez politycznej otoczki zaspokaja duchowe potrzeby człowieka. Prof. Szybieka zwrócił też uwagę na fakt, że rosnąca wśród Białorusinów popularność protestantyzmu na tyle zaniepokoiła faworyzujące dotąd prawosławie władze, iż te uruchomiły kampanię medialną mającą na celu zdyskredytowanie protestantyzmu i jego wyznawców.

W kontekście współczesności prof. Wiktar Watyl, w ujęciu bardziej politologicznym niż historycznym, mówił o miejscu Kościoła/Cerkwi w sytuacji zjawiska globalizacji świata.

W dyskusji wielokrotnie podkreślano, że na Białorusi wciąż mamy do czynienia z konsekwencjami zerwania, bądź znacznego osłabienia w przeszłości, ciągłości historycznej wyznań. Referenci zwracali uwagę, że takie wydarzenia, jak unia brzeska, a później jej likwidacja w pierwszej połowie XIX w. mocno naruszyły u znacznej części mieszkańców Białorusi poczucie więzi z wyznaniem i obojętnienie jej na kwestie religijne, co można dostrzec w końcu XIX w. Wydaje się jednak, że nie należy przeceniać wpływu unii na współczesny charakter religijności Białorusinów. Wiek XX z tendencją do wielkich eksperymentów społecznych także trwale odcisnął piętno na sferze duchowości Białorusinów. Nie zapominajmy też, że zjawisko labilności wyznaniowej mieszkańców Białorusi może być konsekwencją geopolitycznego położenia Białorusi – kraju, w którym na osi wschód–zachód stykają się dwa obszary cywilizacyjne.

Na zakończenie warto wspomnieć, że w czasie konferencji miała miejsce przygotowana przez Jarosława Iwaniuka prezentacja Białoruskiej Biblioteki Internetowej <http://kamunikat.org/>, zasoby której – sądząc po liczbie wejść na jej stronę – cieszą się dużym zainteresowaniem czytelników.

Małgorzata Ocytko
Uniwersytet w Białymstoku

KONFERENCJA NAUKOWA W PUŃSKU, 12 GRUDNIA 2009 R.

W dniu 12 grudnia 2009 r. w sali konferencyjnej Urzędu Gminy w Puńsku odbyła się międzynarodowa konferencja popularno-naukowa poświęcona dziedzictwu historycznemu Jaćwieży, Sudowii, Dainowy, 1000-leciu pierwszej wzmianki o Litwie oraz obchodom sześćdziesiątej rocznicy bohaterskiej śmierci partyzantów litewskich Jurgisa Kriksciunasa (ps. „Rymwidas”) oraz jego adiutanta Vitasa Prabulisa (ps. „Žaibas”). Ponadto zaprezentowano nowe litewskie czasopismo – rocznik „Terra Jatwezennorum” (Sigitas Birgelis oraz Juozas Sigitas Paransevicius).

Organizatorem konferencji była Wspólnota Litwinów w Polsce, wydawnictwo „Ausra” przy współpracy Ambasady Republiki Litewskiej w Polsce, Konsulatu Republiki Litewskiej w Sejnach oraz Urzędu Gminy Puńsk. Udział w niej wzięło około 100 osób. Całość przedstawionej problematyki została podzielona na dwa bloki tematyczne. W pierwszym bloku wygłoszono m.in. następujące referaty: „1000-lecie pierwszej wzmianki o Litwie – w labiryntach tez i pomyłek” (Sigitas Birgelis), „Wczesnośredniowieczna twierdza jaćwieska. Grodzisko w Jeglińcu, gm. Szypliszki” (dr Grażyna Iwanowska), „Stosunki polsko-litewskie w Seminarium Duchownym w Sejnach” (dr Algimantas Katilius). W drugiej części konferencji wygłoszono pięć referatów, tym: Dalia Kuodyte – „Cechy działalności litewskiego ruchu walki o wolność”, dr Rimantas Miknys – „Kierunki badań dotyczące wojny partyzanckiej na Litwie w latach 1944–1953”, Krystyna Pasiuk – „Walki podziemia polskiego na Suwalszczyźnie w latach 1949–1954. Współpraca partyzantów polskich i litewskich. Oddział „Błatego” – Burdyna, dr Bronius Makauskas – „Okoliczności śmierci uczestnika Ruchu Walki za Wolność Litwy Jurgisa Kriksciunasa (ps. »Rymwidas«)”.

Konferencję zakończył panel dyskusyjny na temat współpracy partyzantów polskich i litewskich na Suwalszczyźnie w latach 1944–1950. Oddziały litewskiego ruchu oporu często przekraczały granicę (dopóki była ona mało szczelna) chroniąc się po stronie polskiej przed sowieckimi obławami. Litewski ruch oporu miał na Suwalszczyźnie zaplecze w postaci licznie ją zamieszkującej litewskiej mniejszości. Działalność litewskiego podziemia była taka sama jak polskiego: likwidacja przedstawicieli władzy i współpracowników nowego reżimu, niszczenie urzędów, uwalnianie aresztowanych.

Konferencji towarzyszyła wystawa poświęcona historii litewskiego ruchu walki o wolność, a w szczególności działalności niepodległościowej Jurgisa Kriksciunasa. Dodatkowym punktem programu było właśnie odsłonięcie tablicy pamiątkowej w miejscu tragicznej śmierci partyzantów litewskich J. Kriksciunasa oraz jego adiutanta V. Prabulisa w miejscowości Szlinokiemie.

Krystyna Pasiuk
Białystok

WYKAZ PRAC DOKTORSKICH Z HISTORII
OBRONIONYCH W REPUBLICIE LITWY W ROKU 2007
(CZĘŚĆ I W „BHP“ NR 9)

Balnierė Eglė. Origin and development of advocacy in Lithuania = Advokatūros atsiradimas ir raida Lietuvoje. Mokslinis vadovas: doc. dr. Juozas Galginaitis. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2007.

Markeliūnienė Vytautė. Development of Lithuanian music theatre in the years of historical upheavals: 1940–1945 = Lietuvos muzikinio teatro raida istorijos pervertų laikotarpiu (1940–1945). Mokslinis vadovas: doc. dr. Jonas Bruveris. Lietuvos muzikos ir teatro akademija. Vilnius, 2007.

Olechnovičienė Jadvyga. The development of allergology science in Lithuania in 1926–1990 = Alergologijos mokslo raida Lietuvoje 1926–1990 metais. Mokslinis vadovas: prof. habil. dr. Rūta Dubakienė. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2007.

Poškus Vidas. The problem of revival of Classical Antiquity in the Renaissance art of the Great Duchy of Lithuania = Antikos atgaivinimo problema Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Renesanso mene. Mokslinis vadovas: dr. Tojana Račiūnaitė. Vilniaus dailės akademija. Vilnius, 2007.

Trinkūnaitė Šarūnė. The stage interpretation of Lithuanian historical drama in 1904–1940 = Sceninė lietuviškosios istorinės pjesės interpretacija 1904–1940 m. Mokslinis vadovas: prof. habil. dr. Irena Aleksaitė. Kultūros, filosofijos ir meno institutas, Lietuvos muzikos ir teatro akademija. Vilnius, 2007.

Zabulytė Jolanta. Lithuanian wooden crosses 19th – mid 20th c. in the context of world traditions = XIX–XX a. Vidurio Lietuvos mediniai kryžiai pasaulio tradicijų kontekste. Mokslinis vadovas: doc. dr. Algis Uždavinsys. Vilniaus dailės akademija. Vilnius, 2007.

WYKAZ PRAC DOKTORSKICH Z HISTORII
OBRONIONYCH W REPUBLICIE LITWY W ROKU 2008

Akmenytė Vilma. Development of identity of Latvians living in the Lithuanian-Latvian border region in 1918–1940 = Latvių, Lietuvos-Latvijos pasienio gyventojų, tapatumo raida 1918–1940 m. Mokslinis vadovas: doc. dr. Saulius Pivoras. Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas. Kaunas, 2008.

Andriūšis Aurimas. Development of municipal medicine in Vilnius (1876–1915) = Municipalinės medicinos raida Vilniuje 1876–1915 metais. Mokslinis vadovas: prof. habil. dr. Gintautas Česnys. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2008.

Belyi Aliaksandr. Localization of the Russia Alba horonym based on the European textual and cartographic sources of 13th middle of 18th centuries = Choronomo Baltų Rusia lokalizavimas pagal XIII a. – XVIII a. vidurio Europos rašytinius ir kartografinius šaltinius. Mokslinis konsultantas: dr. Gintautas Sliesoriūnas. Klaipėdos universitetas, Lietuvos istorijos institutas. Vilnius, 2008.

Černelienė Marytė. The education of the Lithuanian minority in Poland after the II World War = Lenkijos lietuvių švietimas po Antrojo pasaulinio karo. Mokslinis vadovas: doc. dr. Antanas Kulakauskas. Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas. Kaunas, 2008.

Ivanauskas Vilius. Lithuanian nomenclature in the bureaucratic system: between stagnation and dynamics (1970–1988) = Lietuviškoji nomenklatura biurokratinėje sistemoje: tarp stagnacijos ir dinamikos (1970–1988 m.). Mokslinis vadovas: doc. dr. Česlovas Laurinavičius. Klaipėdos universitetas, Lietuvos istorijos institutas. Vilnius, 2008.

Jakubavičienė Ingrida. Nationalistic activities of Lithuanian Germans in the 3rd and 4th decades of the 20th century = Lietuvos vokiečių nacionalsocialistinė veikla (XX a. 3–4 dešimtmečiuose). Mokslinis vadovas: prof. dr. Zenonas Butkus. Vilniaus universitetas. Vilnius, 2008.

Matulis Saulius. “Ateitininkai” organization ideology nurture direction in Lithuanian in XX – beginning of XXI century = “Ateitininkų” organizacijos ideologijos ugdymo kryptis Lietuvoje XX amžiuje – XXI amžiaus pradžioje. Mokslinis vadovas: prof. habil. dr. Vytautas Gudonis. Šiaulių universitetas. Šiauliai, 2008.

Selenis Valdas. The Community of Historians in Lithuania during 1918–1940 = Lietuvos istorikų bendrija 1918–1940 m. Mokslinis vadovas: doc. dr. Aivas Raugauskas. Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas. Kaunas, 2008.

Simanavičiūtė Daiva. The Lithuanian world community’s development 1940s–1970s = Pasaulio lietuvių bendruomenės raida XX a. 5–8 dešimtmečiuose. Mokslinis vadovas: prof. habil. dr. Egidijus Aleksandravičius. Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas. Kaunas, 2008.

Statulevičiūtė Rūta. Iconography of Lithuanian architecture in the second part of the XIX century – in the first part of the XX century: art documentary aspect = Lietuvos architektūros ikonografija XIX a. II pusėje – XX a. I pusėje: dailės dokumentiškumo aspektas. Mokslinis vadovas: prof. habil. dr. Vytautas Levandauskas. Vytauto Didžiojo universitetas. Kaunas, 2008.

Venclauskas Linas. The genesis and development of modern Lithuanian antisemitism (1883–1940) = Moderniojo lietuviško antisemitizmo genezė ir raida (1883–1940 m.). Mokslinis vadovas: doc. dr. Antanas Kulakauskas. Vytauto Didžiojo universitetas, Lietuvos istorijos institutas. Kaunas, 2008.

Vitkus Hektoras. Die Entwicklung der Holocausterinnerung in Litauen = Holokausto atminties raida Lietuvoje. Mokslinis vadovas: doc. dr. Vygantas Vareikis. Klaipėdos universitetas, Lietuvos istorijos institutas. Klaipėda, 2008.

Diana Šlapšinskiene
Instytut Historii Litwy

ДЫСЕРТАЦЫІ, АБАРОНЕННЯ І ЗАЦВЕРДЖАНЫЯ
ВЫШЭЙШАЙ АТЭСТАЦЫЙНАЙ КАМІСІЯЙ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
ЗА ЛІПЕНЬ 2008 Г. – ЛІПЕНЬ 2009 Г.

Дысертацыі на суісканне навуковай ступені доктара
гістарычных навук

1. *ЕГОРЕЙЧЕНКО Александр Андреевич. Культуры штрихованной керамики.* Дысертацыя падрыхтавана ў Беларускім дзяржаўным універсітэце. Абаронена ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вучоная ступень доктара гістарычных навук (па спецыяльнасці 07.00.06 – археалогія) прысуджана 05.11.2008 г. за навуковае абгрунтаванне кардынальна новай гіпотэзы аб змяненні храналагічных межаў эпохі бронзы і жалезнага веку на тэрыторыі паўночнай Беларусі: з канца II тыс. да н.э. да I ст. да н.э. У дысертацыі ўпершыню абгрунтавана палажэнне аб тым, што позні бронзавы век у заходняй частцы лясной паласы Усходняй Еўропы доўжыўся да канца I тыс. да н.э. Гэтай эпасе, сцвярджаецца ў аўтарэфераце дысертацыі, адпавядае культура штрыхаванай керамікі. Класічны жалезны век пачынаецца тут не раней за I ст. да н.э. і звязаны з культурай позняй штрыхаванай керамікі (с. 42).

2. *КУЗЬМЕНКО Владимир Иванович. Интеллигенция Беларуси в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.).* Дысертацыя падрыхтавана і абаронена ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вучоная ступень доктара гістарычных навук (па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя) прысуджана 25.02.2009 г. за комплекснае і сістэмнае асвятленне ролі інтэлігенцыі ў забеспячэнні Перамогі савецкага народа над нямецкімі захопнікамі. Аўтар вылучае і даследуе наступныя атрады інтэлігенцыі: *новую савецкую інтэлігенцыю*, якая сфарміравалася ў савецкі час; *старую інтэлігенцыю*, што атрымала адукацыю яшчэ ў дарэвалюцыйны перыяд і адапціравалася да савецкай рэчаіснасці; *рэпрэсаваную беларускую інтэлігенцыю*, якая працавала на здабываючых і іншых прадпрыемствах краіны; *інтэлігенцыю Заходняй Беларусі*, што сфарміравалася ва ўмовах польскай буржуазнай дзяржавы; *беларускую эмігранцкую антысавецкую інтэлігенцыю*, якая прыбыла

на тэрыторыю Беларусі разам з немцамі; *польскую, украінскую і беларускую антысавецкую нацыяналістычную інтэлігенцыю*, якая дзейнічала ў складзе фарміраванняў АК і ОУН-УПА. Як сцвярджаецца ў аўтарэфераце, дадзеная работа «прызвана спосабаваць разрушэнню проколлораціоністскай міфалогізіацыі нашай ваяннай історыі» (с. 29).

3. *ЯКОВЧУК Виктор Иванович. Развитие и функционирование системы пожарной безопасности в Беларуси (XIX – XX вв.).* Дысертацыя падрыхтавана ў Беларускім дзяржаўным педагагічным універсітэце. Абаронена ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Вучоная ступень доктара гістарычных навук (па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя) прысуджана 05.11.2008 г. за выўленне фактараў і заканамернасцяў, якія вызначалі стан пажарнай бяспекі на розных этапах гістарычнага развіцця Беларусі.

Дысертацыі на суісканне навуковай ступені кандыдата
гістарычных навук

4. *Абу Зейд Мунтасер. Формирование Палестинской национальной администрации и её политика в области внутренней безопасности, образования и здравоохранения (1993–2005 гг.).* Дысертацыя падрыхтавана і абаронена (07.05.2009) ў Беларускім дзяржаўным універсітэце па спецыяльнасці 07.00.03 – усеагульная гісторыя. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар У. Кошалеў.

5. *Баранова Елена Валентиновна. Владимир Иванович Пичета в научно-образовательных и общественно-политических процессах Беларуси (1918–1930 гг.).* Дысертацыя падрыхтавана і абаронена (22.01.2009) ў Беларускім дзяржаўным універсітэце па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік кандыдат гістарычных навук, прафесар А. Яноўскі.

6. *Бидная Анна Александровна. Генезис исторической науки в Великом княжестве Литовском и формирование исторического сознания общества (XVI – начало XVII вв.).* Дысертацыя падрыхтавана і абаронена (14.04.2009) ў Гродзенскім дзяржаўным універсітэце па спецыяльнасці 07.00.09 – гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар Дз. Караў.

7. *Величко Нина Веняминовна Политика Франции по германскому вопросу (1945–1949 гг.).* Дысертацыя падрыхтавана ў Рэспубліканскім інстытуце вышэйшай школы. Абаронена (26.02.2009) ў Беларускім дзяржаўным універсітэце па спецыяльнасці 07.00.03 – усеагульная гісторыя. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар У. Кошалеў.

8. *Вичкович Юрий Иосифович. Литоўская этнічная група Рэспублікі Беларусь.* Дысертацыя падрыхтавана і абаронена (15.01.2009) ў Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі па спецыяльнасці 07.00.07 – этнаграфія, этналогія і антрапалогія. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар, член-карэспандэнт НАН Беларусі М. Піліпенка.

9. *Демидович Анатолий Викторович. Культура эпохи Возрождения в Великом княжестве Литовском в российской и белорусской историографии*

второй половины XIX – начала XX вв. Дысертация падрыхтавана і абаронена (27.01.2009) ў Гродзенскім дзяржаўным універсітэце па спецыяльнасці 07.00.09 – гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар А. Нечухрын.

10. *Дзянісаў Антон Уладзіміравіч. Краязнаўчы рух у БССР у 20–30-я гг. XX ст.* Дысертация падрыхтавана ў Беларускай дзяржаўнай тэхналагічным універсітэце. Абаронена (19.12.2008) ў Беларускай дзяржаўнай педагагічным універсітэце па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар І. Палуян.

11. *Зайцева Надежда Викторовна. Социально-бытовые условия жизни колхозного крестьянства Беларуси (1966 – 1975 гг.).* Дысертация падрыхтавана ў Беларускай дзяржаўнай тэхналагічным універсітэце. Абаронена (23.12.2008) ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар І. Палуян.

12. *Кадира Владислав Николаевич. Антифеодалная борьба белорусского и украинского народов во второй половине XVI – первой трети XVII в.* Дысертация падрыхтавана і абаронена (23.05.2008) ў Беларускай дзяржаўнай педагагічным універсітэце па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар А. Люты.

13. *Клімуць Лада Яраславаўна. Ідэалогія сарматызму ў грамадскім і культурным жыцці беларускіх зямель Рэчы Паспалітай у XVI – XVIII ст.ст.* Дысертация падрыхтавана ў Магілёўскім дзяржаўным універсітэце. Абаронена (06.05.2009) ў Беларускай дзяржаўнай педагагічным універсітэце па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар Ю. Бохан.

14. *Кукса Александр Николаевич. Белорусские и украинские общественно-политические организации: взаимодействие и тактика в период становления государственности в Беларуси и Украине (февраль 1917 – декабрь 1922 гг.).* Дысертация падрыхтавана ў Рэспубліканскім інстытуце вышэйшай школы. Абаронена (27.06.2008) ў Беларускай дзяржаўнай педагагічным універсітэце па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар М. Сташкевіч.

15. *Лисовская Татьяна Витальевна. Неопротестантизм в Западной Беларуси в 1921–1939 гг.* Дысертация падрыхтавана ў Беларускай дзяржаўным універсітэце. Абаронена (15.04.2009) ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар М. Зялінскі.

16. *Макарэвіч Віталь Сяргеевіч. Дробная шляхта Беларусі ў 30–60-я гг. XIX ст.: склад і эвалюцыя сацыяльна-прававога становішча.* Дысертация падрыхтавана і абаронена (26.03.2009) ў Беларускай дзяржаўным універсітэце па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук, дацэнт А. Каханоўскі.

17. *Попов Михаил Александрович. Митрополит С. Богуш-Сестренцевич: роль в формировании правительственной политики по отношению к Римско-католической церкви на белорусских землях (конец XVIII – первая чет-*

верть XIX в.). Дысертация падрыхтавана ў Беларускай дзяржаўным універсітэце. Абаронена (19.12.2008) ў Беларускай дзяржаўным педагагічным універсітэце па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук, дацэнт В. Цяплова.

18. *Раюк Андрэй Рыгоравіч. Этнасацыяльная структура беларускага грамадства і шляхі сацыяльнай мабільнасці ў 1772–1863 гадах.* Дысертация падрыхтавана і абаронена (05.03.2009) ў Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі па спецыяльнасці 07.00.07 – этнаграфія, этналогія і антрапалогія. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар І. Чаквін.

19. *Самосюк Татьяна Валерьевна. Развитие исторического образования в системе высшей школы Франции во второй половине XX – начале XXI в.* Дысертация падрыхтавана ў Рэспубліканскім інстытуце вышэйшай школы. Абаронена (26.03.2009) ў Беларускай дзяржаўным універсітэце па спецыяльнасці 07.00.03 – усеагульная гісторыя. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар У. Кошалеў.

20. *Сергеев Всеволод Николаевич. Теория коммуникации Н. Лумана как метод исторического анализа.* Дысертация падрыхтавана ў Беларускай дзяржаўным тэхналагічным універсітэце. Абаронена (23.12.2008) ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі па спецыяльнасці 07.00.09 – гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар У. Казлякоў.

21. *Соловьянов Андрей Петрович. Социальная защита подрастающего поколения в БССР (1921–1930 гг.).* Дысертация падрыхтавана ў Беларускай дзяржаўным універсітэце. Абаронена (12.11.2008) ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар У. Коршук.

22. *Стецкевич Петр Тадеушевич. Деятельность еврейских политических партий и организаций на территории Западной Беларуси (1918–1926 гг.).* Дысертация падрыхтавана ў Гродзенскім дзяржаўным універсітэце. Абаронена (20.01.2009) ў Інстытуце гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук, прафесар І. Коўкель.

23. *Сумко Алена Вячаславаўна. Дзяржаўная палітыка ў кнігавыдавецкай справе БССР (1919–1941).* Дысертация падрыхтавана ў Беларускай дзяржаўным універсітэце. Абаронена (10.10.2008) ў Беларускай дзяржаўным педагагічным універсітэце па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковыя кіраўнікі: доктар гістарычных навук, прафесар У. Міхнюк; доктар гістарычных навук, прафесар М. Зялінскі.

24. *Цымбал Аляксандр Георгіевіч. Палітыка польскіх улад у адносінах да Праваслаўнай Царквы ў Заходняй Беларусі (1921–1939 гг.).* Дысертация падрыхтавана і абаронена (06.02.2009) ў Беларускай дзяржаўным педагагічным універсітэце па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук, дацэнт У. Пуцік.

25. *Шабасова Марина Алексеевна. Англо-американская историография политической истории России 1991–1999 гг.* Дысертация падрыхтавана і абаронена (19.12.2008) ў Беларускай дзяржаўным педагагічным універсітэце па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук, дацэнт В. Цяплова.

ронена (22.01.2009) ў Беларускам дзяржаўным універсітэце па спецыяльнасці 07.00.09 – гістарыяграфія, крыніцазнаўства і метады гістарычнага даследавання. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар В. Менкоўскі.

26. *Шейбак Вадим Віктаравіч. Генезис и эволюция христианских традиций паломничества у белорусов.* Дысертация падрыхтавана і абаронена (15.05.2008) ў Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі па спецыяльнасці 07.00.07 – этнаграфія, этналогія і антрапалогія. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар А. Гурко.

27. *Шумскі Канстанцін Анатольевіч. Традиційныя веды беларусаў аб надвор'і, раслінным і жывёльным свеце (XIX–XX ст.) і іх экалагічная значнасць.* Дысертация падрыхтавана ў Беларускам дзяржаўным універсітэце. Абаронена (05.03.2009) ў Інстытуце мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі па спецыяльнасці 07.00.07 – этнаграфія, этналогія і антрапалогія. Навуковы кіраўнік: кандыдат гістарычных навук, дацэнт П. Церашковіч.

28. *Юргевіч Наталля Казіміраўна. Культурнае будаўніцтва ў беларускай вёсцы (1944–1955 гг.).* Дысертация падрыхтавана ў Віцебскім дзяржаўным універсітэце. Абаронена (28.11.2008) ў Беларускам дзяржаўным педагагічным універсітэце па спецыяльнасці 07.00.02 – айчынная гісторыя. Навуковы кіраўнік: доктар гістарычных навук, прафесар А. Русецкі.

Крыніцы: Электронны навукова-тэарэтычны і інфармацыйна-метадычны часопіс *Атэстацыя*: Вып. 3–4/2008; Вып. 1–2/2009. Аўтарэфераты дысэртацый.

Валянціна Яноўская
Інстытут гісторыі
Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі

JULIUSZ BARDACH (3 XI 1914 – 26 I 2010)

W dniu 26 stycznia 2010 roku zmarł nestor polskich historyków ustroju i prawa – Profesor Juliusz Bardach. Był zarówno świadkiem całej epoki, jak i człowiekiem pogranicza: tam spędził młodość. Doświadczenie to rzutowało na całe Jego życie, na zainteresowania, jak i na metody badawcze.

Juliusz Bardach urodził się w Odessie 3 listopada 1914 roku, młodość spędził we Włodzimierzu Wołyńskim, gdzie uzyskał maturę. Następnie w Wilnie podjął studia na Wydziale Prawa i – co podkreślał – Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorego. Szybko związał się tam z seminarium dziejów ustroju, prawa i społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego, kierowanym przez prof. Stefana Ehrenkrewtza. Jego też zachęcie zawdzięczał swój naukowy debiut: jako dwudziestolatek, student II roku, zabrał głos w sekcji historycznoprawnej VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, polemizując z wystąpieniami S. Ehrenkrewtza, Wojciecha Hejnosza oraz Franciszka Bossowskiego. Głos ten opublikowano następnie w *Pamiętniku Zjazdu*.

Ówczesny seminarzysta tak wspominał prof. S. Ehrenkrewtza: *Początkowo zaproponował mi, bym w swych naukowych poszukiwaniach podjął zagadnienie stanowiska prawnego „ludzi pochożych”, więc osobiście wolnych, ale zaliczanych do ludności pospolitej. Niezbyt mnie to interesowało. Podczas podjętej jednak kwerendy źródłowej w wydanej drukiem Metryce Litewskiej, napotkałem na wiele aktów dotyczących adopcji. Uznałem, że skoro adopcja jest nieobecna w Statucie Litewskim, natomiast występuje w Metryce, to stanowi najpewniej instytucję prawa zwyczajowego. Podzieliłem się swymi spostrzeżeniami z doc. J. Adamusem, który stwierdził, że najlepszą drogą do poznania tej instytucji jest przeprowadzenie analizy źródeł praktyki. Umocniony Jego zachętą, poprosiłem Profesora Ehrenkrewtza o zgodę na zmianę tematu, którą otrzymałem.*

Ten zaś w sprawozdaniu Zakładu Dawnego Prawa Polskiego i Litewskiego za rok akademicki 1934/1935 wyróżnił referat m.in. J. Bardacha: *Adopcja w prawie litewskim w XV i XVI w.*, zaś dwa lata później zazaczył: *W druku praca studenta III roku Juliusza Bardacha: „Adopcja w prawie litewskim do końca XVI w.”, która się ukaże w wydawnictwach Studium historii prawa litewskiego.* Praca istotnie ukażała się w roku 1938, jej autor zaś, czekając na stypendium umożliwiające dalszą pracę naukową, zajął się redagowaniem wileńskiej edycji „Robotnika”.

Wybuch wojny zniweczył nie tylko te plany. Rozpoczęła się tułaczka, sięgająca aż Uzbekistanu, zakończona włożeniem polskiego munduru jesienią 1943 roku. Jako żołnierz I Armii Wojska Polskiego Juliusz Bardach dotarł do Berlina, w służbie zaś wojskowej, m.in. jako attaché wojskowy w Moskwie, pozostawał do roku 1950.

Jeszcze przed zdjęciem munduru, uzyskał w 1948 r. na Uniwersytecie Jagiellońskim doktorat na podstawie – życzliwie przyjętej już przed wojną m.in. przez Stanisława Kutrzebę i Przemysława Dąbkowskiego – rozprawy o adopcji. Promotorem był Adam Vetulani.

W 1950 roku związał się z Uniwersytetem Warszawskim, ściślej: z jego Instytutem Historii Prawa: placówce tej wierny pozostał do końca życia – przez 60 lat. Kierował przez pewien czas Zakładem Historii Państwa i Prawa w strukturach Polskiej Akademii Nauk, ale zawirowania dziejów PRL spowodowały, że zakład rozwiązano w 1968 roku. Swoistym powrotem – choć już w innym charakterze – był ćwierć wieku później wybór Profesora do Polskiej Akademii Nauk.

W twórczości naukowej Juliusza Bardacha można wyodrębnić kilka nurtów. Lata pięćdziesiąte stały pod znakiem udziału w wielotomowym zarysie dziejów Polski przygotowywanym przez Polską Akademię Nauk oraz pracy nad syntezą dziejów ustroju i prawa polskiego, czego efektem był 5-tomowy *corpus: Historia państwa i prawa Polski*, którego był nie tylko redaktorem, ale również autorem tomu I (do połowy XV wieku). Pokłosiem syntezy został podręcznik akademicki, napisany wspólnie z Bogusławem Leśnodorskim i Michałem Pietrzakiem. Stale unowocześniany – doczekał się kilkunastu wydań.

Drugim nurtem badań stały się dzieje parlamentaryzmu polskiego: pierwsze studia na temat jego genezy powstały jeszcze w latach pięćdziesiątych, ostatecznym efektem były fragmenty syntez *Historia sejmu polskiego* i *Dzieje sejmu polskiego*, ukazujące początki parlamentaryzmu. Wiele miejsca w dorobku Juliusza Bardacha zajmują dzieje historii prawa jako nauki, z monografią Wacława Aleksandra Maciejowskiego na czele, łączące się również z zainteresowaniami Słowiańszczyzną. Nie można pominąć licznych prac metodologicznych, dotyczących metody porównawczej i recepcji w historii prawa a także podejścia historycznego w prawoznawstwie. Ten schematyczny przegląd pozwala wskazać tylko na główne kierunki badań, trudno bowiem w olbrzymim dorobku Profesora, liczącym około 590 prac, omówić wszystkie wątki. Ta spuścizna naukowa niewątpliwie doczeka się dogłębnej analizy. Pokaże ona jak przy integralnym ukazywaniu badanych zjawisk – Profesor łączył je ze sobą. Można też te kilka setek publikacji próbować porządkować wedle innych kryteriów. Wówczas – jak uczynił to Marek Wąsowicz – widoczny staje się kolejny, zapewne nie ostatni *Leitmotiv* badań: kultura prawna.

W 1994 r. Profesor udzielił Hienadziowi Sahanowiczowi dla pisma „Biełaruski Historyczny Ahliad” wywiadu, który ukazał się pod znamienym i bardzo osobistym tytułem: *Zaczarowany Wialikim Kniastwam*. Studia lituanistyczne, na które składa się ponad 120 rozpraw to jeden z najważniejszych wątków twórczości. One rozpoczęły Jego naukową drogę, i nawet te pierwsze, studenckie, zachowały swą aktualność do dziś. Spotkały się z szerokim oddźwiękiem nie tylko w Polsce, ale i u naszych sąsiadów: również w postaci publikacji wyboru studiów po białorusku (2002) i litewsku (2010) oraz – doktoratu honorowego Uniwersytetu Wileńskiego (1997).

Naukowy debiut podczas wileńskiego Zjazdu dotyczył nie tylko *trzecizny* (możności alienacji trzeciej części dóbr dziedzicznych bez zgody krewnych), ale i problemu recepcji instytucji (1936). Efektem powrotu do tematu był artykuł o *trzeciźnie* (1976). Prawa prywatnego dotyczyła też rozprawa o adopcji (1938), podobnie jak – dokładnie 20 lat późniejsze – studium o niedziale (1958). W tej samej gałęzi

prawa mieściły się zarysy: świeckiego prawa małżeńskiego ludności ruskiej Litwy historycznej (1963) oraz darowizny wzajemnej na Litwie (1965). Na początku lat sześćdziesiątych można dostrzec w pracach Profesora zainteresowanie praktyką działania kancelarii litewskiej za Zygmunta I (1960), której to działalności kolejny aspekt – *czotobicia i pokłony* – opisuje następne studium (1962). W nurcie tym mieści się też opis działalności wywiadowczej – *ryskunów* (1967).

Problemy pierwotnego postępowania sądowego wyjaśnia szkic o *soku i soczeniu* (1973). Swoistość współżycia wyznań chrześcijańskich ukazywały dwie rozprawy (1982, 1992), jeden zaś szkic – pozycję Żydów w radziwiłłowskich Birzach (1990). Przemiany struktur społecznych badał Juliusz Bardach, analizując te zjawiska od wczesnego średniowiecza: *smerdów* (1968), poprzez miasta na prawie magdeburskim (1980) – aż po wiek XIX, krytycznie podchodząc do genealogii Weyssenhoffów (1991).

Badania nad unią Korony i Wielkiego Księstwa wychodziły naprzeciw coraz większemu zainteresowaniu społecznemu. Nie zawsze spotykało się to z aprobatą władz. W 1969 r., podczas X Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Lublinie, poświęcony unii, rocznicowy referat Juliusza Bardacha przeniesiono z obrad plenarnych do sekcji. Wydany drukiem w tym samym roku, dał początek licznym studiom i artykułom recenzyjnym. Rozprawa o – uznawanych przez niektórych za relikwit litewskiego sejmu – konwokacjach litewskich (1975) była przez ćwierć wieku (aż do badań Henryka Lulewicza) jedyną pracą ukazującą to zjawisko. Jedno ze studiów – w roku 1991 – upowszechniło pogląd o zachowaniu odrębności Litwy w Rzeczypospolitej również po uchwaleniu Konstytucji 3 maja – na mocy *Zaręczenia Wzajemnego Obojga Narodów* z 20 października 1791 r. Pogląd, który pomimo uwzględnienia m.in. we wspomnianym wyżej podręczniku, z dużym trudem przebija się do powszechnej świadomości.

Rolę konstytucji – w obecnym tego słowa znaczeniu – Wielkiego Księstwa Litewskiego pełniły trzy jego Statuty (1529, 1566, 1588), które – choć widoczne w twórczości Juliusza Bardacha od samego początku – obszernego studium doczekały się w połowie lat siedemdziesiątych (1974). Kolejne rozprawy ukazywały nowe aspekty: zatwierdzenie III Statutu (1978), jego wpływ na Koronę i kraje regionu (1989, 1995, 1999); wreszcie – na styku romanistyki i lituanistyki – wpływy prawa rzymskiego na II Statut (1995) i związki wszystkich trzech Statutów z prawem rzymskim (1999, 2000).

Problematyka pogranicza, pojawiła się też w pracach łączących historię prawa i językoznawstwo. Wyjaśniał w nich Juliusz Bardach genezę tłumaczeń w II połowie XV stulecia na język ruski statutów ziemskich Kazimierza Wielkiego i Władysława Jagiełły (1962, 1999). Analizował też przyczyny druku w Wielkim Księstwie (dla użytku jego elit) polskiego przekładu *De Republica emendanda* Andrzeja Frycza Modrzewskiego (1997).

Kolejnym istotnym nurtem badań Juliusza Bardacha były stosunki narodowościowe na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ukazał więc problematykę świadomości narodowej Polaków na Litwie i Białorusi XIX–XX w. (1988, 1999), ich stosunek do innych narodów regionu (1994), projekty organizacji kantonalnej Litwy (1986), jak również poglądy Bolesława Limanowskiego w kwestiach narodowych (1974). Tu zainteresowania badawcze zaczęły wyraźnie wiązać

się ze wspomnieniami własnej wileńskiej młodości. Widać to nie tylko w szkicu o Leszku Raabem (1963), organizacji wileńskiej PPS (1987) lub ocenie wspomnień Waleriana Meysztowicza (1977), ale także w zarysach: polsko-litewskich stosunków naukowych w okresie międzywojennym (1997) i działalności Władysława Semkowicza na tym polu (1999).

Zamiłowanie do uprawiania pogranicza dyscyplin widoczne jest również w tekście o stosunku Czesława Miłosza do dziedzictwa Litwy historycznej (1985, 1998), jak i wywodzie o opcji litewskiej – powiązanego z nim poprzez dość odległe pokrewieństwo – Oskara Miłosza (1987). (1987). W badaniach widać również przekraczanie granic Wielkiego Księstwa: choćby w studium o stosunkach Gustawa Mantuffla z Józefem Ignacym Kraszewskim (1972) i tego ostatniego *Zarysach dziejów Inflant* (1976),

Profesor potrafił – także w bezpośredniej rozmowie – dokonywać błyskawicznej syntezy zjawisk i ukazywać je na tle porównawczym. Zachowywał w tym umiar (pisząc o *czołobiciach i pokłonach*, z dystansem traktował próbę wskazania analogii z *paulette*). Tę cechę Jego naukowego piarstwa widać wyraźnie nie tylko w syntezach, ale i drobniejszych studiach. Ukazywał więc litewskość w państwowości i systemie prawa Wielkiego Księstwa (1999), nie unikał ogólnego ujęcia poszczególnych zagadnień w skali Europy Wschodniej: statusu dziecka (1976) prawa zwyczajowego (1992) czy rozporządzeń na wypadek śmierci (1993) – zawsze znajdując miejsce dla ukazania w tym kontekście Litwy.

W listopadzie 1986 r., podczas wystąpienia z okazji pięćdziesięciolecia swej pracy naukowej Profesor stwierdził: *Pozostaję wierny problematyce Wielkiego Księstwa po dziś i rad jestem, że dwóch moich najmłodszych, i najpewniej już ostatnich, uczniów specjalizuje się w zakresie ustroju i prawa Litwy historycznej. W zespole polskich historyków prawa nie powinno zabraknąć bowiem badaczy prawa obowiązującego na około 3/4 terytorium dawnej Rzeczypospolitej. Również poznawczo prawo litewskie, powstałe na skrzyżowaniu kultur łacińskiej i bizantyjskiej, zachodu i wschodu Europy, jest niezmiernie interesujące, dostarczając wielu elementów dla zrozumienia dróg recepcji oraz cennych materiałów dla badań porównawczych.*

Trudno sprzeciwić się takiej argumentacji. Warto jednak sprostować: owych dwóch doktorantów nie było bynajmniej ostatnimi piszącymi swe rozprawy pod opieką Profesora, choć ostatniej stworzonej pod Jego kierunkiem pracy doktorskiej, na temat ustroju i prawa Litwy historycznej w 1793 r. nie zdążył już wypromować. Tematyką lituanistyczną zajęli się również, zainspirowani przezeń, badacze spoza Uniwersytetu Warszawskiego: tak powstała praca o elementach prawa rzymskiego w III Statucie litewskim, zaawansowana jest rozprawa o rozbiorowych losach tej kodyfikacji, już tylko na obronę czeka dysertacja o prawie bliźszości.

Profesor Juliusz Bardach pozostawił więc nie tylko wiele ważnych dzieł naukowych, ale również – w Polsce i za granicą – grono uczniów zafascynowanych historią Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Andrzej B. Zakrzewski
(Uniwersytet Warszawski)

(Bibliografia lituanistyczna prof. J. Bardacha do 2002 r. na stronie:
<http://vklonline.com/index.php?option=com.content&task=view&id=72&Itemid=92>)

ЗМЕСТ

Артыкулы

Андрэй Мастыка, <i>Беларускі студэнцкі саюз Універсітэту Стэфана Баторыя (1921–1939)</i>	5
Вольга Коваль, <i>Культурныя сувязі беларускай і ўкраінскай эміграцыі міжваеннага перыяда</i>	21
Тадэвуш Гавін, <i>Спроба ліквідацыі самастойнасці Саюзу Палякаў Беларусі у 2005 г.</i>	29

Аўтарэфераты

Алена І. Пашковіч, <i>Дзейнасць дабрачынных арганізацый на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1921–1939 гг.</i>	45
Анатоль В. Машчук, <i>Дзейнасць Бунда на тэрыторыі Заходняй Беларусі ў 1921–1939 г.</i>	59

Крыніцы і матэрыялы

Магдалена Дзеніс-Тадарчук, <i>Успаміны з дзяцінства ў Сібіры</i>	71
Ганна Пыжжэўская, <i>Матэрыялы па гісторыі цыганоў у Беластоцкім ваяводстве ў 60-я гады ХХ ст.</i>	83

Рэцэнзійныя артыкулы, рэцэнзіі і запіскі	107

Навуковая хроніка	141

In memoriam	161

TURINYS

Straipsniai

Andrej Mastyka, <i>Stepono Batoro universiteto Baltarusių studentų sąjunga (1921–1939)</i>	5
Olga Kowal, <i>Tarpukario laikotarpio baltarusių ir ukrainiečių emigrantų kultūriniai ryšiai</i>	21
Tadeusz Gawin, <i>Bandyamas likviduoti Lenkų sąjungos Baltarusijoje savarankiškumą 2005 m.</i>	29

Autoreferatai

Alena I. Pashkovich, <i>Labdaros organizacijų veikla Vakarų Baltarusijoje 1921–1939 m.</i>	45
Anatolij Moszczuk, <i>Bundo organizacijos veikla Vakarų Baltarusijoje 1921–1939 metais</i>	59

Šaltiniai

Magdalena Dzienis-Todorczuk, <i>Vaikystės atsiminimai iš Sibiro</i>	71
Anna Pyżewska, <i>XX amžiaus 7-ojo dešimtmečio Balstogės vaivadijos čigonų praeities tyrimų šaltiniai</i>	83

Recenzijos ir anotacijos	107

Mokslinio gyvenimo kronika	141

In memoriam	161